

Verharding & Verantwoordelijkheid

Een exegetisch en Bijbels-theologisch onderzoek naar
Jesaja 6:9-10 en het thema 'verharding' in Oude en Nieuwe Testament

Jan Domburg

“Groot is zijn mildheid voor de mensen die hij rechtvaardigt en verlost, hoe volstrekt onwaardig zij ook zijn. Maar ook moeten wij zijn wijsheid erkennen en geloven dat hij rechtvaardig is, waar hij ons onrechtvaardig lijkt. Want als zijn gerechtigheid van dien aard was, dat het menselijk verstand het recht ervan kon inzien, dan was het evident geen goddelijke gerechtigheid en zou zij in niets verschillen van de menselijke gerechtigheid.”

Maarten Luther¹

“Gods leiding en 's mensen verantwoordelijkheid begrénzen elkaar niet wederzijds. God en mens zijn geen concurrenten. God is geen toeschouwer en de mens niet puur object. Maar die leiding en verantwoordelijkheid zitten in elkaar. Gods wil realiséert zich in onze wil.”

A.A. van Ruler²

Verantwoording omslag:

De diamant verwijst naar Zacharia 7:11-12 (in deze scriptie paragraaf: 4.2.5.)

¹ Luther, M., *Kiezen is Dienen (De servo arbitrio, Luthers antwoord aan Erasmus)*, Kampen: Uitgeverij Kok, 2010, p. 315.

² Ruler, A.A., van, *'s Mensen verantwoordelijkheid en Gods leiding*, in: *Verzameld werk deel III - God, schepping, mens, zonde*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2009, p. 204.

Verharding & Verantwoordelijkheid

Een exegetisch en Bijbels-theologisch onderzoek naar Jesaja 6:9-10 en het
thema 'verharding' in Oude en Nieuwe Testament

Aangeboden aan:

Prof. dr. K. Spronk en prof. dr. M. Matthias

Protestantse Theologische Universiteit

Jan Domburg
1001337

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	3
Voorwoord	5
1. Inleiding	7
1.1 Een tekst die prikkelt...	7
1.2 Methode	8
2. Welke boodschap heeft de HEER in Jesaja 6:9-10?	11
2.1 Inleiding	11
2.2 De Masoretische tekst van Jesaja 6:9-10	11
2.3 Tekstkritische kwesties Jesaja 6:9-10	11
2.4 Exegese van Jesaja 6:9-10 (MT)	12
2.4.1 <i>Achtergronden bij Jesaja 6:9-10</i>	12
2.4.2 <i>Exegese Jesaja 6:9</i>	17
2.4.3 <i>Exegese Jesaja 6:10</i>	20
2.5 Samenvatting en conclusie	24
3. Jesaja 6:9-10 binnen het gehele boek Jesaja	27
3.1 Inleiding	27
3.2 Gerhard von Rad: Heilsgeschiede, Gottesrecht und Verstockung	27
3.3 Francis Landy: Prophecy as trap, Isaiah 6 and its permutations	29
3.4 Een vergelijking tussen de benadering van Francis Landy en Gerhard von Rad	31
3.5 Jesaja 6:9-10 vergeleken met relevante passages uit geheel Jesaja	33
3.5.1 <i>Jesaja 29:9-10</i>	33
3.5.2 <i>Jesaja 29:18</i>	35
3.5.3 <i>Jesaja 30:20-21</i>	36
3.5.4 <i>Jesaja 32:3-4a</i>	37
3.5.5 <i>Jesaja 35:5</i>	38
3.5.6 <i>Jesaja 40:1-2</i>	39
3.5.7 <i>Jesaja 42:18-20</i>	40
3.5.8 <i>Jesaja 43:8</i>	41
3.5.9 <i>Jesaja 44:18</i>	42
3.5.10 <i>Jesaja 63:17</i>	43
3.6 Reflectie en conclusie	44
4. Verharding in het Oude Testament	47
4.1 Inleiding	47
4.2 Verharding in teksten uit het Oude Testament	47
4.2.1 <i>Exodus 4:21 e.v.</i>	47
4.2.2 <i>Deuteronomium 29:2-4 en 30:6</i>	54

4.2.3 <i>Jeremia 5:21, 23 en 31:33</i>	56
4.2.4 <i>Ezechiël 12:2, 11:19-20, 18:31 en 36:26-27</i>	58
4.2.5 <i>Zacharia 7:11-12</i>	61
4.3 Reflectie en conclusie	62
5. Verharding in het Nieuwe Testament	65
5.1 Inleiding	65
5.2 Verharding in teksten uit het Nieuwe Testament	65
5.2.1 <i>Markus 4:11-12</i>	65
5.2.2 <i>Mattheüs 13:13-15</i>	73
5.2.3 <i>Lukas 8:10 en Handelingen 28:26-27</i>	76
5.2.4 <i>Johannes 9:39 en 12:40</i>	82
5.2.5 <i>2 Korinthe 3:14-15</i>	87
5.2.6 <i>Romeinen 11:7-8</i>	90
5.3 Reflectie en conclusie	96
6. Vier relevante perspectieven	99
6.1 Ze hebben allemaal een beetje gelijk...	99
6.2 ..., maar er moet meer worden gezegd: vier relevante perspectieven	99
6.2.1 <i>Godsrecht</i>	100
6.2.2 <i>Gods soeverein handelen en de menselijke verantwoordelijkheid</i>	100
6.2.3 <i>Inbreng van de duivel</i>	102
6.2.4 <i>Heilsgeschiedenis en verheerlijking</i>	102
Summary	105
Bibliografie	111

Voorwoord

Deze scriptie is geschreven in het kader van de predikantsmaster aan de Protestantse Theologische Universiteit en bevat een exegetisch en Bijbels-theologisch onderzoek naar de prikkelende verzen uit Jesaja 6:9-10 en het thema 'verharding' in Oude en Nieuwe Testament. In verband met verschillende familieomstandigheden is deze scriptie veel later klaar dan was voorzien. Daarnaast is de scriptie veel groter geworden dan ik in aanvang dacht. Het studeren gaf echter grote vreugde, een rijker verstaan van het Woord en een dieper ontzag voor de God van Israël: "O diepte van rijkdom, zowel van wijsheid als van kennis van God, hoe ondoorgrondelijk zijn Zijn oordelen en onnaspeurlijk Zijn wegen!" (Rom. 11:33, HSV).

De kerkenraad van de Hervormde gemeente Meerkerk dank ik voor het geduld en de tijd die mij is gegeven om dit werk af te ronden. Dick van Smirren bedank ik voor het maken van de voorkant en het afronden van de scriptie als geheel, Bram van den Heuvel voor het helpen bij de summary en prof. dr. K. Spronk voor de begeleiding.

Jan Domburg

Alphen aan den Rijn, december 2017

1. Inleiding

1.1 Een tekst die prikkelt...

In deze masterthesis zal ik een exegetisch en Bijbels-theologisch onderzoek doen naar Jesaja 6:9-10 en het thema 'verharding' in het Oude en Nieuwe Testament. In de NBG51 zijn deze verzen uit Jesaja 6 als volgt weergegeven:

"Toen zeide Hij: Ga, zeg tot dit volk: Hoort aldoor – maar verstaat niet, en ziet aldoor – maar merkt niet op. Maak het hart van dit volk vet, maak zijn oren doof en doe zijn ogen dichtkleven, opdat het met zijn ogen niet zie en met zijn oren niet hore en opdat zijn hart niet versta, zodat het zich niet bekere en genezen worde."

De woorden prikkelen en dagen uit tot een reactie. Een reactie die vanuit diverse invalshoeken heel verschillend kan klinken. Een seculier persoon met een sceptische houding naar religie zou in deze woorden de bevestiging kunnen lezen dat God en godsdienst de mens beknellen en ware vrijheid dwarsbomen. Ook binnen de kerk kan er heel kritisch op deze tekst worden gereageerd. Iemand met bijvoorbeeld een liberale geloofsovertuiging zou deze tekst kunnen pareren door te zeggen dat God geen tegenstander is die verblindt, maar een bondgenoot die de mens wil verlichten en helpen om het goede te doen. Daarnaast zou een persoon met een meer populair evangelicale geloofsovertuiging deze woorden uit Jesaja 6:9-10 kunnen duiden als 'typisch oudtestamentisch'. Hij zou wijzen op het Nieuwe Testament dat in zijn overtuiging heel anders is: Jezus wil niet verharden en afstoten, maar staat kloppend aan de deur en wil van harte dat het hart voor hem ontgrendeld wordt zodat hij binnen kan komen (Op. 3:20). Iemand uit de ultra-gereformeerde hoek zou echter een bevestiging kunnen lezen van Gods eeuwige raadsbesluit en de menselijke onmacht tot redding. Volgens hem is de God van Israël een verkiezende en verwerpende God. Deze verzen gaan in zijn gedachtegoed overduidelijk over de verwerping; de mensen die dit betreft zijn niet tot zaligheid uitverkoren. Zo zullen er nog meer reacties kunnen zijn die – net zelfs Jesaja 6:9-10 zelf – prikkelen en uitdagen. Te midden van deze mogelijke reacties zoek ik naar een nieuw en verantwoord verstaan van deze verzen.

Mijn hoofdvraag is als volgt: hoe kan het thema 'verharding' in Jesaja 6:9-10 relevant gemaakt worden voor ons hedendaags denken en spreken over God? De eerste deelvraag zal gaan over de Masoretische tekst van Jesaja 6:9-10 en luidt: welke boodschap heeft de HEER in Jesaja 6:9-10? Bij deze deelvraag zal ik een verklaring geven van het genoemde Schriftgedeelte. De tweede deelvraag luidt: hoe is het thema verharding relevant gemaakt in de Schrift? Bij de beantwoording van deze deelvraag zal ik in hoofdstuk 3 eerst kijken naar de verharding in Jesaja. In dit kader zal ik tevens de benaderingen van Gerhard von Rad en Francis Landy bespreken. Daarna kijk ik in hoofdstuk 4 naar het thema verharding in het Oude Testament. In dit hoofdstuk zal onder andere de verharding van de farao worden besproken en relevante teksten uit de wet en de profeten. Tot slot zal in hoofdstuk 5 de verharding in het Nieuwe Testament onderzocht worden. In het Nieuwe Testament komt het onderwerp verharding

onder andere terug doordat Jesaja 6:9-10 een aantal keer (vrij) wordt geciteerd. Na deze deelvragen volgt de beantwoording van de hoofdvraag.

1.2 Methode

Globaal zijn er twee methodes om teksten uit de Bijbel te verklaren, namelijk de diachrone en de synchrone methode. In de diachrone benadering is de wordingsgeschiedenis van een tekst belangrijk. Daarbij zijn onder andere de volgende vragen van belang: wie schreef het Bijbelboek en wanneer? Wat is de historische achtergrond van de inhoud en hoe is de tekst ontwikkeld vanuit verschillende bronnen of lagen? De eindvorm van de tekst is in deze benadering vaak minder theologisch relevant dan het proces dat tot zijn vorming leidde.¹ Hierbij moet echter opgemerkt worden dat een bron of laag een hypothetisch literair product is; er zijn in de archeologie vooralsnog geen individuele bronnen of lagen gevonden. Als we denken aan bronnen of lagen, moeten we de schrijfp praktijk in de antieke wereld in acht nemen. In tegenstelling tot onze computerwereld was schrijven duur en tijdrovend. Een Bijbelboek werd uitgebreid door aan het begin of einde van een boekrol een paar nieuwe vellen vast te naaien. Ook kleine wijzigingen in de kantlijn zijn voorstelbaar.²

In tegenstelling tot de diachrone benadering wordt bij de synchrone methode het tekstuele eindresultaat onderzocht. De mogelijkheid van bronnen en een historische ontwikkeling wordt niet ontkend, maar de tekst wordt primair beschouwd als een communicatief geheel met een boodschap. De eindtekst wordt niet als een toevallig resultaat van een historisch proces gezien, maar als een geheel dat bewust is nagestreefd. De afzonderlijke Bijbelboeken worden op een holistische wijze benaderd.³ Dit kan bijvoorbeeld aan de hand van de *lexicale theorie*. Deze onderzoekt bepaalde woorden en uitdrukkingen die in een boek als geheel voorkomen. Een voorbeeld in Jesaja is de term 'de Heilige Israëls' (cf. Jes. 1:4, 5:19, 24, 10:20, 12:6, 17:7, 29:19, 30:11, 12 en 15, 31:1, 37:23, 41:14, 16:20, 43:3, 14, 45:11, 47:4, 48:17, 54:5, 55:5, 60:9, 14). Een andere benadering is de *themata-theorie*: bepaalde literaire thema's kunnen doorlopend in een Bijbelboek terugkeren. Een voorbeeld in Jesaja is het thema 'Sion' (cf. Jes. 6:13-, 8:18, 12:1-6, 28:16-17, 49:14-16, 60:14).⁴ Nadat een individueel Bijbelboek is bestudeerd kan deze worden uitgelegd binnen de canonieke context. De afzonderlijke boodschappen van de Bijbelboeken zijn te gebruiken als bouwstenen in de theologie.⁵

Soms worden de diachrone en de synchrone benadering als tegenpolen beschouwd. In de eerste benadering zou het primair gaan om het historische en de auteur, bij de tweede benadering om het tekstuele en de lezer. Beide varianten hebben echter een historische component; waar de één meerdere tijdfases analyseert, daar heeft de ander primair aandacht voor de tijd fase van de eindtekst. In beide benaderingen staan de reële auteur en de reële lezer

¹ Koorevaar, H., Paul, M.J., *Theologie van het Oude Testament, de blijvende boodschap van de Hebreeuwse Bijbel*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2013, p. 38-43, 48.

² Wieringen, van, A., *Jesaja, belichting van het Bijbelboek*, 's-Hertogenbosch: KBS, 2009, p. 172-173.

³ Koorevaar, H., Paul, M.J., *Theologie van het Oude Testament, de blijvende boodschap van de Hebreeuwse Bijbel*, p. 43-44.

⁴ Wieringen, van, A., *Jesaja, belichting van het Bijbelboek*, p. 21.

⁵ Koorevaar, H., Paul, M.J., *Theologie van het Oude Testament, de blijvende boodschap van de Hebreeuwse Bijbel*, p. 43-44.

echter buiten de tekst. De synchrone benadering richt zich dus op de communicatie die in en door de tekst wordt opgeroepen.⁶

Zowel de diachrone als de synchrone methode zijn onmisbaar voor het Bijbelse onderzoek. Ze behoeven niet te concurreren maar vullen elkaar aan. In deze studie zal echter primair de synchrone methode met de *lexicale* en de *themata-theorie* gevolgd worden. De interesse ligt immers in eerste instantie op een nieuw en verantwoord verstaan van de tekst binnen een Bijbels-theologisch kader en niet op de ontwikkeling van een perikoop of Bijbelboek met zijn bronnen en lagen door de tijd heen. Door de gerichtheid op de boodschap die in en door de tekst wordt bemiddeld is de synchrone methode het meest geschikt voor de onderzoeksvraag. Toch zal de diachrone benadering ten dele aan de orde komen. Met name wanneer ik passages die thematische of lexicale overeenkomsten hebben met elkaar vergelijk en een patroon of ontwikkeling probeer te ontwaren.

Nu ik de hoofdvraag en de deelvragen heb geformuleerd en de methode voor deze studie heb gekozen, zal het volgende hoofdstuk de Masoretische tekst behandelen met de vraag: welke boodschap heeft de HEER in Jesaja 6:9-10?

⁶ Wieringen, van, A., *Jesaja, belichting van het Bijbelboek*, p. 171-172.

2. Welke boodschap heeft de HEER in Jesaja 6:9-10?

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk onderzoek ik de boodschap van de HEER in Jesaja 6:9-10. Eerst geef ik een werkvertaling van het betreffende gedeelte. Vervolgens behandel ik de tekstkritische kwesties die zijn vermeld in de *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (BHS). Daarna maak ik een exegese van Jesaja 6:9-10. Tot slot volgt een samenvatting en conclusie.

2.2 De Masoretische tekst van Jesaja 6:9-10

De Masoretische tekst van Jesaja 6:9 is als volgt:¹

וַיֹּאמֶר לְדָוָד וַאֲמַרְתָּ לָעָם הַזֶּה שְׁמַעוּ שְׁמוֹעַ וְאַל-תִּבְיִנוּ וּרְאוּ רְאוּ וְאַל-תִּדְעוּ:

Werkvertaling:

En hij zei:

Ga, en zeg dit tot het volk:

*Jullie moeten zeker luisteren,
maar jullie zullen niet begrijpen,
jullie moeten zeker zien,
maar jullie zullen niet inzien.*

De Masoretische tekst van Jesaja 6:10 is als volgt:

הַשְׁמֵן לִב־הָעָם הַזֶּה וְאַזְנוֹ הַכֶּבֶד וְעֵינָיו הַשֹּׁעַ פֶּן-יִרְאֶה בְּעֵינָיו וּבְאָזְנוֹ יִשְׁמַע וּלְבָבוֹ יִבֵּן וְשָׁב וּרְפָא לוֹ:

Werkvertaling:

*Maak (het) hart van dit volk vet
en maak zijn oren zwaar
ook moet je zijn ogen verblinden,
opdat hij niet met zijn ogen ziet
en hij met zijn oren hoort
en hij met zijn hart begrijpt
en hij zich bekeert
en genezing vindt.*

2.3 Tekstkritische kwesties Jesaja 6:9-10

Bij Jesaja 6:9 zijn er geen tekstkritische vragen, maar in Jesaja 6:10 zijn er twee tekstkritische kwesties. In vers 10 is het woord וּלְבָבוֹ (en zijn hart)² in sommige handschriften weergegeven als וּבְלִבָּבוֹ dat betekent 'en in zijn hart'. Hierdoor loopt deze variant door de toevoeging van een ב beter parallel met voorgaande woorden als וּבְאָזְנוֹ (met zijn ogen) en וּבְאָזְנוֹ (met zijn

¹ Kittel, R. (ed.), *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1997 (vijfde druk).

² Mannelijk naamwoord enkelvoud, status constructus, suffix: derde persoon, mannelijk, enkelvoud.

oren). Deze lezing komt voor in het Hebreeuwse manuscript Qumran (a)³ en vele andere Hebreeuwse manuscripten. Ook Syrische manuscripten hebben deze lezing evenals de Vulgaat, de Targoem en de Septuaginta (LXX). In de LXX staat het woord in een dativus aangegeven (τῆ καρδίᾳ) dat in die vorm ‘in het hart’ of ‘met het hart’ kan betekenen. Voor de alternatieve lezing pleit de betrouwbaarheid van de manuscripten uit Qumran. De opsteller D. Winton Thomas stelt in deze lijn voor om de alternatieve lezing te volgen, maar met Hans Wildberger en John D.W. Watts kies ik voor de lezing van וְלִבְבוֹ. Daarvoor pleit de betrouwbaarheid van de Masoretische tekst. Bovendien is deze lezing korter (lectio brevior).⁴

De tweede tekstkritische kwestie in vers 10 is niet gebaseerd op een handschrift, maar op de mening van de redacteurs. In plaats van וְשָׁב wil men lezen וְשָׁב. Mogelijk wordt dit voorstel gedaan op basis van het woord dat daarop volgt: וְרָפָא (en hij geneest). Zo ontstaat er door וְ een overeenkomst tussen beide woorden. Een וְ wordt vaak vervangen door וְ onmiddellijk voor de hoofdklemtoon zoals bij woordparen, woordherhalingen en bij pausale vormen.⁵ Dat is hier niet het geval en daarmee is וְ ongebruikelijk. Misschien hebben de Masoreten het op deze manier gevoocaliseerd omdat het beter past bij de klank van het vers. Gezien וְ in deze vorm ongebruikelijk is, neem ik het voorstel van de redacteurs over.

2.4 Exegese van Jesaja 6:9-10 (MT)

2.4.1 Achtergronden bij Jesaja 6:9-10

Historische achtergrond van Proto-Jesaja

Het Bijbelboek Jesaja is zo rijk gevarieerd dat het soms als een bibliotheek in zichzelf wordt beschouwd.⁶ Er bestaat onder wetenschappers consensus over de theorie dat Jesaja verdeeld moet worden in drie delen: Proto-Jesaja (hoofdstuk 1-39), Deutero-Jesaja (hoofdstuk 40-55) en Trito-Jesaja (hoofdstuk 56-66).⁷ Deze drie delen verschillen qua historische achtergrond en zijn door verschillende auteurs geschreven. Tegelijkertijd groeit op basis van een parallelle structuur in het boek⁸ en doorlopende thema's⁹ de overtuiging dat het boek Jesaja als een redactionele eenheid met een complexe ontstaansgeschiedenis moet worden beschouwd.¹⁰ Dit betekent dat het boek Jesaja niet zozeer bestaat uit drie losse boeken, maar – met inachtneming van de diverse historische achtergronden en auteurs – ook duidelijk als eenheid kan worden gezien waardoor onderlinge tekstverbanden kunnen worden gelegd.

³ 1 Q Is^a secundum, The Dead Sea Scrolls of St. Mark's monastery. Vol. I 1950.

⁴ Wildberger zegt: “Die Änderung liegt nahe, ist aber gerade darum verdächtig ...” in: Wildberger, H., *Jesaja, 1. Teilband Jesaja 1-12 (BKAT)*, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1980, p. 233; en Watts: “... MT makes sense and is the ‘hard reading’” in: Watts, J.D.W., *Isaiah 1-33 (WBC, volume 24)*, Waco: Word Books, 1985, p. 69.

⁵ Lettinga, J.P., *Grammatica van het Bijbels Hebreeuws*, Leiden: Brill, 2000 (elfde, gecorrigeerde editie), p. 145.

⁶ Vriezen, Th.C., *De literatuur van oud-israël*, Wassenaar: Servire B.V. Uitgevers, 1976, p. 222.

⁷ Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, Veenendaal: Centrum voor Bijbelonderzoek, 2012, p. 110.

⁸ Dillard, R.B. & Longman III, T., *Inleiding op het Oude Testament*, Heerenveen: Groen, 2002, p. 347.

⁹ Zie onderaan bij: 2.4.1 *Jesaja 6 in de context van de omliggende hoofdstukken*.

¹⁰ Dillard, R.B. & Longman III, T., *Inleiding op het Oude Testament*, p. 338.

Proto-Jesaja geeft de profetieën en het werk van Jesaja, de zoon van Amoz, weer. Jesaja kreeg een bijzondere roeping in het jaar dat koning Uzzia stierf (ca. 740 v.Chr. – Jes. 6:1).¹¹ Omdat Uzzia melaats was, deelde hij gedurende de laatste periode van zijn koningschap de troon met zijn zoon Jotham (2 Kron. 26:19-23). Uzzia was een bekwaam militair en organisator (2 Kron. 26:1-15). Hij had met succes gevochten tegen de Syriërs. Ook kreeg hij de controle over de haven van Eilat terug. Deze was cruciaal voor de handel.¹² In totaal diende Jesaja onder vier koningen, namelijk: Uzzia, Jotham, Achaz en Hizkia (Jes. 1:1). Omdat de dood van de Assyrische koning Sanherib wordt vermeld (Jes. 37:38), heeft hij mogelijk geleefd tot in de regering van Manasse (ca. 696-642 v.Chr.). Jesaja was getrouwd met een profetes en had zeker twee zonen (Jes. 7:3, 8:3).¹³ In het apocriefe boek *De Hemelvaart van Jesaja* wordt beweerd dat hij onder Manasse in tweeën werd gezaagd en als martelaar is gestorven (cf. Heb. 11:37).¹⁴

Proto-Jesaja veronderstelt de historische situatie in Jeruzalem in de loop van de achtste eeuw voor Christus. Deze periode wordt gekenmerkt door de dominantie van Assyrië als grootmacht in het oude Nabije Oosten.¹⁵ In deze tijd vonden grote politieke gebeurtenissen plaats.¹⁶ Jesaja waarschuwde koning Achaz tegen het meewerken aan een verbond met Aram en Israël (Jes. 7) tegen de Assyrische vorst Tiglatpileser III (745-727 v.Chr.). Toen Aram en Israël druk uitoefenden op Achaz,¹⁷ richtte hij zich tot Assyrië voor hulp. In plaats van bijstand volgde er onderdrukking (2 Kron. 28:16-21). Na de dood van Tiglatpileser concentreerden Salmanasser V en Sargon II zich op het koninkrijk Israël. Samaria werd ingenomen en de bevolking werd in ballingschap gevoerd (722 v.Chr.). Na de dood van Sargon (705 v.Chr.) werd Sanherib geconfronteerd met opstand. Babel probeerde Hizkia bij de coalitie tegen Assyrië te betrekken (Jes. 39:1-8, 2 Kon. 20:12-19, 2 Kron. 32:31). Uiteindelijk werd Sanherib de opstand de baas, waarna hij zich richtte op Juda (701 v.Chr.). Jeruzalem bleef ongedeerd, maar Assyrië legde Hizkia hoge belasting op (Jes. 36-39, 2 Kon. 18:13-16).¹⁸

Jesaja 6 in de context van de omliggende hoofdstukken

Er is veel discussie over de positie en functie van Jesaja 6 in de directe context van de omliggende hoofdstukken.¹⁹ Twee voorbeelden zijn de visie van John D.W. Watts enerzijds en van Edgar W. Conrad anderzijds. Watts ziet hoofdstuk 6 vooral als slotscene op de eerste vijf hoofdstukken die de Uzzia-sectie behelst (Jes. 6:1).²⁰ Conrad ziet hoofdstuk 6 daarentegen als openingsscène bij hoofdstuk 6-39 dat hij als geheel 'het visioen van Jesaja' noemt.²¹ Met Willem A.M. Beuken en John N. Oswalt zie ik Jesaja 6 echter als een overgangshoofdstuk waarbij de

¹¹ Van veel gebeurtenissen uit de oudheid, zoals bijvoorbeeld het aantreden en het sterven van een koning, kan de exacte datum niet met zekerheid worden vastgesteld. Hierdoor lopen sommige schattingen zeer uiteen. Zie bijv. de benaderingen van Albright, Thiele en Hayes/Hooker weergegeven in Blenkinsopp, J., *Isaiah 1-39 (AB)*, New York: Doubleday Dell Publishing Group, 2000, p. 105. Ik volg hier de suggesties van Dillard en Longman. Bij jaartallen waar meer onzekerheid over bestaat plaats ik 'ca.'. Bij jaartallen waar meer overeenstemming over is doe ik dat niet.

¹² Blenkinsopp, J., *Isaiah 1-39 (AB)*, p. 99.

¹³ Dillard, R.B. & Longman III, T., *Inleiding op het Oude Testament*, p. 340.

¹⁴ Watts, J.D.W., *Isaiah 1-33 (WBC, volume 24)*, p. xxiv.

¹⁵ Dillard, R.B. & Longman III, T., *Inleiding op het Oude Testament*, p. 332.

¹⁶ Snijders, L.A., *Jesaja deel I (POT)*, Nijkerk: G.F. Callenbach N.V., 1969, p. 15.

¹⁷ Dit gebeurde tijdens de zogenoemde Syro-Efraimitische Oorlog (ca. 734 v.Chr.), Blenkinsopp, J., *Isaiah 1-39*, p. 105.

¹⁸ Dillard, R.B. & Longman III, T., *Inleiding op het Oude Testament*, p. 340-341.

¹⁹ Wildberger, H., *Jesaja, 1. Teilband Jesaja 1-12 (BKAT)*, p. 234.

²⁰ Watts, J.D.W., *Isaiah 1-33 (WBC, volume 24)*, p. 70.

²¹ Conrad, E.W., *Reading Isaiah*, Eugene, Oregon: Wipf and Stock Publishers, 2002, p. 131.

functies van een slot- en openingsscène zijn geïntegreerd. In Jesaja 1-5 komt er een probleem aan de orde. Israël is geroepen om heilig voor God te leven en de volken over hem te leren.²² Het volk is daarentegen zondig en in hoofdstuk 1-5²³ wordt het morele verval van Jeruzalem en Juda geschilderd. Zo berust Jesaja's aankondiging van de straf en ondergang van het volk in Jesaja 6:8-13 op goede gronden.²⁴

Hoe kan dit probleem echter doorbroken worden? Israël kan aan haar roeping voldoen als het eenzelfde ervaring heeft als Jesaja in hoofdstuk 6:1-7. Wanneer het volk zichzelf heeft gezien tegenover Gods heerlijkheid en glorie, zich bewust is geworden van haar schuld en het zijn vergeving over de zonde heeft ontvangen. Dan kan het volk namens de HEER spreken voor de volken.²⁵ Beloften van heil uit Jesaja 1:16-19, 2:1-4, 4:2-6 worden dan waar.²⁶

Tegelijkertijd kan hoofdstuk 6 ook als een inleiding worden gezien op Jesaja 7-12.²⁷ In dit gedeelte wordt er een vervulling en uiteenzetting gegeven van Jesaja's opdracht tot verkondiging en verharding (Jes. 6:9-10). Direct biedt hoofdstuk 7 een voorbeeld van de verharding van Achaz op Jesaja's verkondiging. In de hoofdstukken daarop wordt het aangezegde oordeel (Jes. 6:11-13a) uiteengezet. Beloften van heil zoals in Jesaja 11-12 sluiten aan op Jesaja 6:13b.²⁸ Jesaja 6 functioneert dus als paradigma voor de weg van hoop aansluitend op het probleem van de zonde en beloften van heil in de eerste vijf hoofdstukken. En het laat de achtergrond zien van verharding, oordeel en heil in de hoofdstukken 7 tot en met 12.²⁹

Bovendien is Jesaja 6 van belang in de bredere context van hoofdstuk 1-39. Naarmate de hoofdstukken vorderen wordt meer en meer duidelijk dat het volk onvermijdelijk richting het oordeel gaat.³⁰ Wat verder nog opvalt is dat veel belangrijke thema's uit heel het boek Jesaja terugkomen in hoofdstuk 6³¹, bijvoorbeeld: 'de Heilige Israëls'³², 'de HEER als koning'³³, het volk dat niet of wel 'hoort, ziet of verstaat'³⁴, 'verwoesting en woestenij'³⁵ en 'zaad'.³⁶ Op deze manier is Jesaja 6 verweven met heel het boek.

²² Cf. Jes. 43:8-14, 49:5-6.

²³ Met name hoofdstuk 5 waarin zes keer het woord 'wee' over de ongerechtigheid klinkt.

²⁴ Beuken, W.A.M., *Jesaja 1-12 (HThKAT)*, Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 2003, p. 163. Watts veronderstelt daarbij de volgende opbouw: Jes. 1:2-2:4 vormt de eerste aanklacht tegen het volk, Jes. 2:5-22 verhaalt over de beslissing tot oordeel, Jes. 3:1-4:6 pakt thema's uit hoofdstuk 1 op en werkt die uit, waarna Jes. 5:1-30 de aanklacht verder uitbouwt en overloopt naar een begrafenissetting en het oordeel van de HEER: Watts, J.D.W., *Isaiah 1-33 (WBC, volume 24)*, p. 9-10.

²⁵ Cf. de introductie in Jes. 59:21 op de hoofdstukken 60-66.

²⁶ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1986, p. 174-175.

²⁷ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, p. 173.

²⁸ Cf. in het bijzonder Jes. 6:13b met 11:1, ook grijpt Jes. 8:17 terug op 6:11, Beuken, W.A.M., *Jesaja 1-12 (HThKAT)*, p. 163.

²⁹ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, p. 175.

³⁰ Beuken, W.A.M., *Jesaja 1-12 (HThKAT)*, p. 165-166.

³¹ Beuken, W.A.M., *Jesaja 1-12 (HThKAT)*, p. 167.

³² Jes. 1:4, 5:19, 24, 10:17, 20, 12:6, 17:7, 29:19, 23, 30:11-12, 15, 31:1, 37:23, 40:25, 41:14, 16, 20, 43:3, 14-15, 45:11, 47:4, 48:17, 49:7, 54:5, 55:5, 60:9 cf. 6:3.

³³ Jes. 24:23, 33:22, 41:21, 52:7 cf. 6:1.

³⁴ Jes. 1:3, 20, 40:5, 9-10, 21, 26 en 28 cf. 6:9-10.

³⁵ Jes. 49:8, 19, 54:1, 3, 61:4, 62:4, 64:19 cf. 6:11-13.

³⁶ Jes. 1:4, 41:8, 43:5, 44:3, 45:19, 25, 48:19, 53:10, 54:3, 55:10, 57:3 e.v., 59:21, 61:9, 65:9 cf. 6:13.

Jesaja 6:9-10 in het geheel van hoofdstuk 6: over de eenheid van Jesaja 6

Van oudsher wordt Jesaja 6 aangemerkt als het roepingvisioen van Jesaja waarin hij zijn profetische legitimering ontvangt.³⁷ Door de \mathfrak{D} aan het einde Jesaja 5:30 en 6:13 valt hoofdstuk 6 te bezien als een eenheid. Deze eenheid wordt door Wildberger een 'kerugmatische eenheid' genoemd. Dat wil zeggen: dit gedeelte heeft een coherente boodschap. Vers 1 begint met een exacte datering. Vers 13 sluit af met een korte opmerking over het komende heil.³⁸

Allereerst is er in de verzen 9 en 10 sprake van een opvallende structuur. In vers 9 zijn twee antithetische parallellismen te ontdekken:

A jullie moeten zeker luisteren	//	A' maar jullie zullen niet verstaan
A jullie moeten zeker zien	//	A' maar jullie zullen niet inzien

In vers 10 zijn twee chiastische structuren te ontdekken:³⁹

A Hart moet worden vetgemaakt
B Oren moeten worden toegestopt
C Ogen moeten worden gesloten
C' Opdat de ogen niet zien
B' Opdat de oren niet horen
A' Opdat het hart niet begrijpt

A Bekering
A' Genezing

De verzen 9 en 10 samen kunnen beschouwd worden als een aanvullend of synthetisch parallellisme: in vers 9 wordt de inhoud van de boodschap van Jesaja aan Israël duidelijk en in vers 10 het doel van de boodschap.⁴⁰ Beide verzen horen bij elkaar en maken deel uit van de rede van de Heer tot Jesaja. Deze rede wordt omsloten door twee redes van de profeet (vers 8b en 11a). Zo krijgt de profeet een dubbele opdracht: hij moet tot het volk spreken (vers 9) en hij moet het volk voor de boodschap ongevoelig maken (vers 10).⁴¹

³⁷ Wildberger, H., *Jesaja, 1. Teilband Jesaja 1-12 (BKAT)*, p. 234, 238. Dit betekent echter niet dat Jesaja voor dit visioen niet geprekeet heeft; alleen dat hij dat mogelijk niet gedaan heeft op basis van een beslissende ervaring, Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, p. 172. Er is bovendien geen indicatie dat dit het eerste visioen van de profeet is, Watts, J.D.W., *Isaiah 1-33 (WBC, volume 24)*, p. 70.

³⁸ Wildberger, H., *Jesaja, 1. Teilband Jesaja 1-12 (BKAT)*, p. 234.

³⁹ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, p. 189.

⁴⁰ Contra L.A. Sniijders die vers 10 - onder verwijzing van Jes. 1:10 met een synonymisch parallellisme - ook tot de boodschap van de profeet schaarst en de directe rede door laat lopen. De toegesprokenen vormen volgens hem een volk met haar leiders, een verzamelde menigte met haar kopstukken. Daarom is volgens hem de verschuiving van meervoud (vers 9) naar enkelvoud (vers 10) te verklaren. In vers 10 zouden juist de leiders van het volk als individu worden aangespoord om het hart van het volk vet te maken. Zo is volgens Sniijders de 'leugengeest' niet in de profeet, maar in de leiders van het volk: Sniijders, L.A., *Jesaja deel I (POT)*, p. 91-92. Deze oplossing is niet bevredigend, want hoewel de leiders van het volk in Jesaja zeker een bijzondere positie hebben in het dwalen van het volk (Jes. 29:10), komt de verblindings die zij hebben duidelijk bij God vandaan (Jes. 29:10). Bovendien is een voorbeeld van de vervetting/verharding van het hart te vinden in Jesaja 7: Achaz die een teken van de HEER weigert. Het spreken van de profeet en het spreken van de HEER worden nauw bij elkaar gebracht (Jes. 7:3-4 en 10). Door het spreken van de profeet, spreekt de HEER, die zo het hart verhardt (cf. Jes. 63:17).

⁴¹ Beuken, W.A.M., *Jesaja 1-12 (HThKAT)*, p. 176. Vers 9-10 is paradigmatisch voor heel het boek Jesaja: dus niet alleen gedurende de Assyrische dreiging, maar ook voor de jaren 705-701 die de achtergrond vormen achter

Deze dubbele opdracht past prima in de directe context van Jesaja 6. Globaal kan dit hoofdstuk in tweeën worden gedeeld: vers 1-7 het visioen en vers 8-13 de heen-zending.⁴² Vervolgens kan er nog een verder onderscheid worden gemaakt. Eerst wordt in vers 1-4 het vergezicht van Jesaja omschreven waarbij hij de HEER op een hoogverheven troon ziet in de hemelse troonzaal. Vervolgens gaat het in vers 5-7 over de onreinheid van Jesaja's lippen en de verzoening van zijn zonden. Na de verzoening volgt in vers 8-10 de vraag van God wie hij tot het volk zal zenden. Jesaja stelt zich beschikbaar en wordt uitgezonden. Wat opvalt is dat de onheiligheid van het volk die in Jesaja's boodschap en opdracht naar voren komt, een contrast vormt met de heiligheid van God in vers 3. De heiligheid van de HEER in vers 3 is echter boventijdelijk, de onheiligheid van het volk in 9-10 maakt daarentegen deel uit van de tijdsontwikkeling en de discommunicatie tussen de HEER en het volk.⁴³ In vers 11 vraagt Jesaja aan God hoe lang deze boodschap en opdracht van kracht blijft. De perikoop besluit met vers 12-13 waar het oordeel over het volk wordt aangekondigd met een korte voorzegging van heil. Elk deel gaat voort op het voorafgaande en bouwt de inhoud verder uit.⁴⁴

Het raadsel van de verharding: over de eenheid van Jesaja 6 II

Er zijn echter uitleggers die vanwege de opdracht aan Jesaja om het hart van het volk moedwillig te 'verharden'⁴⁵ moeite hebben om vers 9-13 te plaatsen bij het visioen in vers 1-8. Daarom zien sommigen vers 9-13 als een latere toevoeging. Hierin zou de profeet reflecteren op zijn roeping en jaren van verkondiging voor het volk dat zijn boodschap verwierp.⁴⁶ Op deze manier maakt de 'verharding' waarvan vers 9-10 spreekt niet in aanvang deel uit van Jesaja's prediking en behoort het niet tot doel van de profetische opdracht. Maar in zijn reflectie op zijn werk zou de profeet een 'verhardingstheorie' aanhangen die hij terugprojecteert om zo de verharding onder het volk na zijn boodschap te verklaren.⁴⁷ Het bezwaar is echter dat dit raadsel van de verharding zo wordt gereduceerd tot een psychologisch probleem van een gefrustreerde profeet. Een theologische benadering van deze teksten blijft echter noodzakelijk.⁴⁸

Volgens Gerhard von Rad gaat het in Jesaja 6:9-10 niet om teruggeprojecteerde verhardingstheorie, maar is de verharding in het Oude Testament steeds weer een goddelijk handelen.⁴⁹ Daardoor is het beter om een causaal verband tussen Jesaja's verkondiging en de verharding van het hart te veronderstellen. Het profetenwoord gaat niet alleen vooraf aan de grote historische oordelen zoals de ballingschap, maar ook aan het oordeel in het klein in het

hoofdstuk 28-39 (cf. Jes. 29:9 e.v., 32:3 e.v.) en voor de Babylonische ballingschap (cf. Jes. 42:18-25, 43:8, 44:18, 48:1-11, 63:17), Beuken, W.A.M., *Jesaja 1-12 (HThKAT)*, p. 167.

⁴² Beuken, W.A.M., *Jesaja 1-12 (HThKAT)*, p. 163.

⁴³ Cf. Jes. 1:5, 28:12, 29:18, 30:9-11, 42:18, 43:8, 52:15, 59:1, 65:12, 66:4), Wieringen, van, A., *Jesaja, belichting van het Bijbelboek*, p. 143-144.

⁴⁴ Watts, J.D.W., *Isaiah 1-33 (WBC, volume 24)*, p. 70. In vers 8-13 vindt tevens een dialoog tussen de HEER (vers 8a, 9-10, 11b-13) en de profeet (vers 8b en 11a) plaats, Beuken, W.A.M., *Jesaja 1-12 (HThKAT)*, p. 163.

⁴⁵ In Jes. 6:10 wordt overigens alleen gesproken over het 'vervetten' van het hart, in tegenstelling tot Jes. 63:17 waar wel wordt gesproken over de verharding van het hart.

⁴⁶ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, p. 188.

⁴⁷ Wildberger, H., *Jesaja, 1. Teilband Jesaja 1-12 (BKAT)*, 1980, p. 239-240.

⁴⁸ Beuken, W.A.M., *Jesaja 1-12 (HThKAT)*, p. 166.

⁴⁹ Cf. Ex. 4:21, 9:12, 10:1, 20 en 27, Rich. 9:23, 1 Sam. 16:14, 18:10, 19:9, 2 Sam. 17:14, 1 Kon. 12:15, Von Rad, G., *Theologie des Alten Testaments, band II, Die Theologie der prophetischen Überlieferung Israels*, München: Chr. Kaiser Verlag, 1965, p. 160.

mensenhart.⁵⁰ Zo draagt Jesaja de fatale gevolgen al bij aanvang bij zich. Zijn verkondiging wordt door de afwijzing van zijn boodschap heen bewaarheid en leidt tot een voltrekking van het gericht. Dat het Israël zo vergaan zal, wordt de profeet bij zijn zending dus reeds geopenbaard.⁵¹

Deze boodschap moet echter wel binnen het omvattende plan van de HEER met zijn volk worden geplaatst. De destructie is Gods handeling, maar het maakt deel uit van de heilsgeschiedenis. Deze geschiedenis leidt uiteindelijk niet tot de vernieling maar tot redding.⁵² Naar de mens gesproken is er geen toekomst, maar vanuit Gods perspectief weldegelijk. Ook in Jesaja zijn er in de context van aanklacht en oordeel lichtpuntjes die spreken van hoop op toekomst door de HEER (Jes. 1:8-9, 4:3, 10:21, 11:11).⁵³ In dit kader is er voor mij geen reden om Jesaja 6 niet als eenheid te beschouwen.⁵⁴

2.4.2 Exegese Jesaja 6:9

In Jesaja 6:9 neemt God opnieuw het woord. Hij zegt tegen Jesaja: 'Ga, en zeg' (לֵךְ וְאָמַרְתָּ). Deze formule wordt gebruikt voor het sturen van boodschappers in het gewone dagelijkse leven,⁵⁵ maar ook voor de zending van profeten.⁵⁶ Deze zendingsformule sluit aan bij de woorden van vers 8 waar de Heer een boodschapper zoekt en Jesaja zich als vrijwilliger aanbiedt.⁵⁷ Jesaja krijgt als profeet de opdracht om te spreken tot 'dit volk' (לְעַם הַזֶּה). Daarmee wordt gerefereerd aan onder andere Jesaja 1:3, 2:6, 3:12, 15, 5:13 en 25 die zonder uitzondering gaan het over het verbondsvolk Israël.⁵⁸ Wanneer dit volk in het Bijbelboek Jesaja met een aanwijzend voornaamwoord wordt benoemd,⁵⁹ gebeurt dat vaak in een gespannen context waardoor het op een goddelijk mishagen van Israël kan duiden.⁶⁰ De boodschap die de profeet moet brengen gaat over luisteren, begrijpen, zien en inzien. Dit pakt een motief op dat loopt van hoofdstuk 1:3 tot 42:16-20.⁶¹

⁵⁰ Von Rad, G., *Theologie des Alten Testaments, band II*, p. 158-160. Cf. Jes. 5:19 waar over het 'raadsbesluit' wordt gesproken in de context van vermaning en oordeel.

⁵¹ Beuken, W.A.M., *Jesaja 1-12 (HThKAT)*, p. 165.

⁵² Von Rad, G., *Theologie des Alten Testaments, band II*, p. 162. Zie ook het contrast met de profeet zelf: wanneer het volk net zoals Jesaja in vers 5 zou reageren, zouden ze Gods reiniging ervaren en niet het oordeel, Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, p. 189.

⁵³ Beuken, W.A.M., *Jesaja 1-12 (HThKAT)*, p. 166. Von Rad maakt een vergelijking tussen Jes. 6:9-10 en 8:14 en spreekt van een ongehoorde paradoxie: de profeet hoopt uitgerekend op de God die zijn aangezicht voor het volk verborgen houdt, Von Rad, G., *Theologie des Alten Testaments, band II*, p. 49.

⁵⁴ Zie verder hoofdstuk 3 - Jesaja 6:9-10 binnen het gehele boek Jesaja, 3.2, 3.3 en 3.4 waarin de benaderingen van Gerhard von Rad en Francis Landy van Jesaja 6:9-10 met elkaar worden vergeleken.

⁵⁵ Cf. 2 Sam. 18:21, 1 Kon. 18:8, 11, 14 en 2 Kon. 8:10.

⁵⁶ Cf. 2 Sam. 7:5, 24:12, Jes. 20:2, 38:5, Jer. 2:2, 3:12.

⁵⁷ Wildberger, H., *Jesaja, 1. Teilband Jesaja 1-12 (BKAT)*, p. 254.

⁵⁸ Watts, J.D.W., *Isaiah 1-33 (WBC, volume 24)*, p. 75.

⁵⁹ Cf. Jes. 8:6, 12, 9:15, 28:11, 14, 29:13-14.

⁶⁰ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, p. 189. Van Wieringen wijst er bovendien op dat wanneer er voor de eerste en de laatste keer over het 'volk' in heel het boek Jesaja wordt gesproken er het veel warmere 'mijn volk' (Hebr.: עַמִּי, Jes. 1:3, 65:22) staat. Dit gebeurt ook in passages over herstel en heil zoals aan het begin van hoofdstuk 40-66 en de terugkeer van de HEER naar Sion in Jes. 52:4-6, Wieringen, van, A., *Belichting van het Bijbelboek Jesaja*, p. 108-109. Cf. echter Jes. 5:13 waar 'mijn volk' staat in de context van vermaning en ballingschap.

⁶¹ Watts, J.D.W., *Isaiah 1-33 (WBC, volume 24)*, p. 75. Dit sluit ook aan bij de directe context: in vers 1-7 en 8-13 spelen zien en horen een belangrijke rol, Wieringen, van, A., *Belichting van het Bijbelboek Jesaja*, p. 143-144.

Julie moeten zeker luisteren, maar jullie zullen niet begrijpen

Het שמעו שמוע ⁶² komt van de werkwoordstam שמע dat 'horen', 'luisteren', 'gehoorzamen' of 'verstaan' betekent.⁶³ In deze vorm staat letterlijk: hoort horende. Hier wordt opgeroepen tot een intensieve vorm van luisteren. Het 'horen' of 'luisteren' in het Hebreeuws staat gelijk aan erkennen, doen en gehoorzamen (Deut. 1:43, 5:27, 6:3).⁶⁴ Hier wordt in eerste instantie het luisteren naar de boodschap van de profeet bedoeld. Maar in het boek Jesaja gaat het ten diepste erom dat Israël naar God en zijn wet moet luisteren.⁶⁵ Al vanaf het begin van het Bijbelboek wordt duidelijk dat het volk dit niet doet (Jes. 1:10, 19).⁶⁶ In het Oude Testament betekent luisteren naar God zoveel als: zijn verbond in acht nemen (Ex. 19:5), het in acht nemen van zijn geboden (Deut. 27:10) en wet (Jer. 32:23) alsook hem vrezen (Jes. 50:10). Niet luisteren staat gelijk aan een daad van rebellie (Jes. 1:19-20).⁶⁷ Omdat Israël niet naar hem hoort zal God niet luisteren naar zijn volk (Jes. 1:15).⁶⁸ In tijden van heil zal het volk daarentegen weer horen (Jes. 29:18).⁶⁹

Maar hoezeer het volk ook wordt opgeroepen om te 'horen' of te 'luisteren', ze zullen de boodschap niet verstaan. Het תבין ⁷⁰ komt van de werkwoordstam בין en betekent 'waarnemen', 'begrijpen', 'opmerken' of 'acht slaan op'.⁷¹ Zo ontstaat er een paradox, want 'horen' is op begrip gericht; ook in Jesaja.⁷² In het lied van Mozes wordt van Israël een vermogen tot begrip verwacht van de HEER en zijn daden (Deut. 32:7).⁷³ Maar de profeet zegt hier dat het niet-begrijpen zo diep zit, dat het volk eenvoudigweg de waarheid van wat ze zullen horen zullen misverstaan (cf. 2 Tim. 3:7).⁷⁴ In tegenstelling tot de rund die zijn bezitter en de ezel die de kribbe van zijn eigenaar wel kennen (Jes. 1:3), heeft het volk in Jesaja geen begrip van God. Doordat ze geen begrip heeft van haar Maker zal God zich niet over het volk ontfermen en haar geen genade bewijzen (Jes. 27:11). In tegenstelling tot het volk dat geen inzicht heeft, is Gods inzicht ondoordringelijk.⁷⁵

⁶² Qal, imperatief, mannelijk meervoud en Qal, infinitief absolutus.

⁶³ שמע in: Koehler, L. & Baumgartner, W., *A Biblical Dictionary of the Hebrew and Aramaic Old Testament*, Leiden: Brill, 1998.

⁶⁴ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, p. 189.

⁶⁵ God spreekt door zijn profeet cf. Jes. 7:3-4 met 7:10.

⁶⁶ Dit komt in de loop van Jesaja herhaaldelijk terug: Jes. 28:12, 30:9 (cf. 30:15-16), 40:21, 28, 42:20, 64:4, cf. Deut. 29:4, Jer. 5:21.

⁶⁷ Cf. Deut. 1:43, 1 Sam. 15:23, Neh. 9:29.

⁶⁸ Jes. 59:2, cf. 58:4.

⁶⁹ Jes. 30:20-21, 32:3-4. Verder staat שמע in Jesaja o.a. in de context van het spreken tot hemel en aarde die in tegenstelling tot het volk blijkbaar wel luisteren (Jes. 1:2), in het horen naar de wet van God (Jes. 1:10), de openbaring aan Jesaja (Jes. 21:10), het horen van Gods woord (Jes. 28:14), de openbaring van zijn majesteit (Jes. 30:30), het aanstaande oordeel (Jes. 32:9-10), Gods redding (Jes. 49:1), in het kader van Israëls herstel (Jes. 60:18) en het bereiken van de volkeren (Jes. 66:19). Het woord wordt dus breed ingezet, Aitken, K.T., שמע in: VanGemeren, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegeses (NIDOTE), volume 4*, Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997, p. 175-181.

⁷⁰ Qal, imperfectum, 2^e persoon mannelijk, meervoud.

⁷¹ בין in: Koehler, L. & Baumgartner, W., *A Biblical Dictionary of the Hebrew and Aramaic Old Testament*.

⁷² Cf. Jes. 5:19, 29:15, 41:20, 44:9, 58:3, 66:14, Beuken, W.A.M., *Jesaja 1-12 (HThKAT)*, p. 176.

⁷³ Cf. Ps. 107:43, Jer. 2:10.

⁷⁴ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, p. 189.

⁷⁵ Fretheim, T.E., בין in: VanGemeren, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegeses (NIDOTE), volume 1*, Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997, p. 652-653.

Jullie moeten zeker zien, maar jullie zullen niet inzien

Het רָאָה וּרְאָה ⁷⁶ komt van de werkwoordstam רָאָה en betekent 'zien', 'kijken', 'aanzien' of 'meemaken'.⁷⁷ Er staat letterlijk: ziet ziende. Net zoals bij het horen of luisteren, wordt er ook hier opgeroepen tot een intensieve vorm van zien. In het Oude Testament wordt er naast een fysieke wijze van zien (Gen. 3:6) ook van zien in een visioen gesproken. Dit houdt in: men ontvangt een openbaring (cf. Num. 24:17). In Jesaja 6:1 ontvangt de profeet zo'n openbaring. Het is een zogenaemde theofanie waarin hij de HEER ziet op zijn troon.⁷⁸ 'Zien' wordt in Jesaja onder meer gekoppeld aan het aanschouwen van God zelf of zijn daden van redding (Jes. 40:9-10, 52:13, 15⁷⁹). De aanklacht tot het volk luidt dat zij op dit moment echter geen oog heeft voor zijn werken (Jes. 5:12).⁸⁰ Tegelijkertijd is er een hoogmoedig verlangen om de ontvouwing van Gods raadbesluit te zien (Jes. 5:19). De Messias, Gods gezant en vrede-stichter, ziet daarentegen wel de daden van het volk (Jes. 11:3); hij zal er echter niet naar oordelen.

Maar hoe indringend het volk ook wordt opgeroepen om te 'zien' of te 'kijken', ze zullen niet 'inzien'. Ook hier ontstaat weer een paradox. Zien is namelijk op inzien gericht.⁸¹ Het Hebreeuwse יָדָע ⁸² komt van de werkwoordstam יָדָע en kan vertaald worden met 'weten', 'kennen' of 'inzien'.⁸³ Het woord heeft een zeer brede betekenis, namelijk: "... to take various aspects of the world of one's experience into the self, including the resultant relationship with that which is known."⁸⁴ De aanklacht tegen Israël is dat het volk God niet kent (Jes. 1:2-3, 44:18-19). Dit niet kennen van de HEER door het volk zal volgens vers 9 dus aanhouden.⁸⁵ Kennis is afhankelijk van Gods openbaring (Jes. 40:21, 48:6). Kennis van God is relationeel; hem kennen en geloven zijn nauw verwant (Jes. 43:10). Het kennen van Gods gerechtigheid en wet is daarin betrokken (Jes. 51:7).⁸⁶

Gods kennis contrasteert met de kennis van zijn volk. Hij heeft geen leraar nodig (Jes. 40:14). God kent de zonden (Jes. 48:4), al denkt het volk dat hij ze niet kent (Jes. 58:3). De knecht van de HEER kent persoonlijk ziekte (Jes. 53:3).⁸⁷ Uiteindelijk maakt God zich eschatologisch bekend: aan de Egyptenaren (Jes. 19:21), in oordeel (Jes. 64:1-2) en in redding (Jes. 66:14).⁸⁸

⁷⁶ Qal, imperatief, mannelijk meervoud en Qal, infinitief absolutus.

⁷⁷ רָאָה in: Koehler, L. & Baumgartner, W., *A Biblical Dictionary of the Hebrew and Aramaic Old Testament*.

⁷⁸ Cf. Ex. 3:2, 33:23, Naudé, J.A., רָאָה in: VanGemen, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis (NIDOTE), volume 3*, Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997, p. 1007-1011.

⁷⁹ Het heil 'zien' in Jesaja 52:13-53:12 contrasteert met de knecht van de HEER: hij had geen gestalte of glorie (Jes. 53:2), hij was zelfs iemand voor wie men het gezicht verbergt (Jes. 53:3).

⁸⁰ Wildberger, H., *Jesaja, 1. Teilband Jesaja 1-12*, p. 254-255.

⁸¹ Cf. Jes. 40:21, 52:15, Beuken, W.A.M., *Jesaja 1-12 (HThKAT)*, p. 176, zie ook Jes. 32:3-4, 41:20, 44:18, cf. Deut. 4:9, 8:5, Spr. 19:8.

⁸² Qal, imperfectum, 2^e persoon mannelijk, meervoud.

⁸³ יָדָע in: Koehler, L. & Baumgartner, W., *A Biblical Dictionary of the Hebrew and Aramaic Old Testament*.

⁸⁴ Fretheim, T.E., יָדָע in: VanGemen, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis (NIDOTE), volume 2* Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997, p. 410.

⁸⁵ Verder klinkt de belofte dat volken de HEER zullen kennen (Jes. 19:21, 43:10); er zal zelfs universele kennis van hem zijn (Jes. 11:9). En op een dag zal het volk de HEER kennen in zijn redding (Jes. 60:16, cf. 38:19, Ex. 16:12). In die redding gebruikt hij zelfs mensen die hem niet kennen (Jes. 45:5-6), Fretheim, T.E., יָדָע in: VanGemen, W.A. (ed.), *NIDOTE, volume 2*, p. 409-414.

⁸⁶ Fretheim, T.E., יָדָע in: VanGemen, W.A. (ed.), *NIDOTE, volume 2*, p. 409-414.

⁸⁷ Ziekte is in Jesaja nauw gerelateerd aan zonde, cf. Jes. 1:4-6.

⁸⁸ Verder wordt יָדָע in Jesaja gebruikt voor praktische vaardigheden zoals lezen (Jes. 29:12) en pastorale zorg (Jes. 50:4), Fretheim, T.E., יָדָע in: VanGemen, W.A. (ed.), *NIDOTE, volume 2*, p. 411-413.

Het niet begrijpen en inzien karakteriseert de zonde van het volk en loopt parallel met Ezechiël 3:4-9. Op deze manier ontbreekt een juiste geloofs- en levenshouding bij het volk.⁸⁹

2.4.3 Exegese Jesaja 6:10

In vers 10 klinkt de tweede opdracht van God aan Jesaja. Zo is er een overgang van de imperatief meervoud in vers 9 naar de imperatief enkelvoud in vers 10.⁹⁰ Deze opdracht contrasteert de boodschap aan het volk in vers 9a om voortdurend te horen en te kijken en verklaart de boodschap in vers 9b dat hoezeer men ook luistert en ziet, men toch niet zal begrijpen en inzien.

Maak (het) hart van dit volk vet

In dit vers wordt er gesproken over het afstompen of apathisch maken van organen: het zogenoemde verhardingsbevel. Het eerste beoogde effect van Jesaja's verkondiging is dat het hart (לב) van het volk vet wordt. In het Oude Testament is het hart de zetel van kennen.⁹¹ Voor een Israëliet is een wijs hart het ultieme doel.⁹²

Ook in het Bijbelboek Jesaja wordt het hart gezien als het orgaan waarin innerlijke gedachten en overwegingen plaatsvinden (Jes. 10:7). Het hart wordt nauw verbonden met begrijpen (יָבֵן, Jes. 44:18, 57:1) en met inzien of kennen (יָדַע, Jes. 41:22, 42:25, 44:18, 51:7, 66:14).⁹³ De profeet moet dit hart vet maken. Het *הִשְׁמֵן*⁹⁴ komt van het woord *שָׁמֵן* dat in de Qal 'vet zijn' of 'vet worden' betekent en in de Hif'il 'vet maken'.⁹⁵ Opvallend is dat in Nehemia 9:25b de Hif'il vorm positief wordt gebruikt om de door God verkregen rijkdom van het volk te typeren: "Ze aten, ze raakten verzadigd en **werden vet**, ze baadden in weelde door uw grote goedheid" (NBV). In Jesaja 6:10 wordt het juist negatief gebruikt: door het hart van het volk vet te maken, wordt het ongevoelig en onontvankelijk voor het woord van God⁹⁶ en wordt het

⁸⁹ Wildberger, H., *Jesaja, 1. Teilband Jesaja 1-12 (BKAT)*, 254-255.

⁹⁰ Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, p. 213.

⁹¹ Deut. 8:5, 1 Kon. 2:44, cf. Spr. 18:15.

⁹² Cf. Ps. 90:12, Spr. 16:23, 21:11, Wildberger, H., *Jesaja, 1. Teilband Jesaja 1-12 (BKAT)*, p. 255.

⁹³ Beuken, W.A.M., *Jesaja 1-12 (HThKAT)*, p. 176-177.

⁹⁴ Hif'il, imperatief, mannelijk enkelvoud.

⁹⁵ *שָׁמֵן* in: Koehler, L. & Baumgartner, W., *A Biblical Dictionary of the Hebrew and Aramaic Old Testament*.

⁹⁶ Sniijders, L.A., *Jesaja deel I (POT)*, p. 28; wat opvalt is dat *שָׁמֵן* 'olie' of 'vet' betekent en nauw verwant is aan het werkwoord *שָׁמַן* in Jesaja dat overwegend positief wordt gebruikt (ook varianten op het woord): als medicijn voor wonden (Jes. 1:6), om het voorname van een maaltijd te typeren (Jes. 25:6) en het heeft zelfs plaats in het heil: de Messias is – vanzelfsprekend – gezalfd (Jes. 61:1) en geeft vreugdeolie in plaats van rouw (Jes. 61:3). Een knecht van de HEER als Kores is gezalfd (Jes. 45:1). In Jes. 10:16 lijkt *שָׁמֵן* een negatieve connotatie te hebben omdat de 'welgedanen' worden uitgeteerd.

verhinderd om helder te denken.⁹⁷ Dit is een onmiddellijk effect van Jesaja's prediking in vers 9.⁹⁸ Dit was in essentie een verkondiging van de waarheid, maar met destructieve gevolgen.⁹⁹

Deze verharding moet dialectisch worden verstaan. Enerzijds wordt duidelijk in vers 9 en 10 dat het God is die door de profeet het hart van het volk vervet. Deze verharding echter is in de eerste vijf hoofdstukken voorbereid door regelmatig op de zonde van het volk te wijzen (cf. Jes. 3:8-9, 5:18-19).¹⁰⁰ Ook na hoofdstuk 6 wordt duidelijk dat het volk zich sterker verzet onder de oordelen van God (Jes. 9:7-20: in vers 8 door de hoogmoed van het hart).¹⁰¹

Verderop in Jesaja klaagt en treurt het volk echter dat de HEER hun hart heeft verhard (Jes. 63:17). Ook worden zondaren opgeroepen om in het hart terug te halen wat ze over God vergeten hebben (Jes. 46:8). Dit 'ter harte' nemen staat gelijk aan herinneren (Jes. 47:7, 57:11, 65:17). Het verlossingsbericht in Jesaja 40:2 waar tot het hart wordt gesproken, contrasteert met de boodschap in hoofdstuk 6:10.¹⁰²

En maak zijn oren zwaar

Letterlijk staat er in de tekst dat Jesaja de oren (אָזְנוֹ) van het volk 'zwaar' moet maken (הַכְּבִיד)¹⁰³ zodat ze niet meer horen. In het Oude Testament worden de oren nauw verbonden met het luisteren naar God en zijn geboden.¹⁰⁴ In de Qal betekent כָּבֵד 'zwaar', 'belangrijk' of 'ernstig zijn', in de Hif'il betekent het 'zwaar', 'belangrijk', 'verhard' of 'ongevoelig maken'.¹⁰⁵ Wanneer in het Oude Testament een lichaamsdeel zwaar is, doet het niet z'n oorspronkelijke functie: zware ogen zijn slechte ogen (Gen. 48:10). Wanneer de oren van mensen zwaar zijn, willen ze niet naar God luisteren (Jes. 6:10, Zach. 7:11).¹⁰⁶ Dit zwaar worden van de oren contrasteert met

⁹⁷ Cf. Deut. 29:4, Ps. 119:70, Way, R.J., שָׁמַן in: VanGemeren, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegeses (NIDOTE)*, volume 4, Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997, p. 171-173.

⁹⁸ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39*, p. 189. Ook klinkt er een echo van het vervetten in de aanklacht tegen de welstand, cf. Jes. 10:16, 17:4, 28:1, 4, 57:9, Beuken, W.A.M., *Jesaja 1-12 (HThKAT)*, p. 176.

⁹⁹ Arnold, B.T., שָׁעַע in: VanGemeren, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegeses (NIDOTE)*, volume 4 Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997, p. 204.

¹⁰⁰ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, p. 189. Ook klinkt er een echo van het vervetten in de aanklacht tegen de welstand, cf. Jes. 10:16, 17:4, 28:1, 4, 57:9, Beuken, W.A.M., *Jesaja 1-12 (HThKAT)*, p. 176.

¹⁰¹ Wildberger, H., *Jesaja, 1. Teilband Jesaja 1-12 (BKAT)*, p. 255-256, cf. de verharding van de farao in Ex. 7 e.v., 8:11, 28, 9:7, 34 en 10:1 en de verharding van Israël onder het oordeel in Am. 4:6-12.

¹⁰² Luc, A., לָבַב in: VanGemeren, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegeses (NIDOTE)*, volume 2, Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997, p. 749-754.

¹⁰³ Hif'il, imperatief, mannelijk enkelvoud.

¹⁰⁴ Cf. Neh. 8:3, Lev. 26:14-17, Deut. 4:1, 33, 6:3-4.

¹⁰⁵ כָּבֵד in: Koehler, L. & Baumgartner, W., *A Biblical Dictionary of the Hebrew and Aramaic Old Testament*.

¹⁰⁶ Verder wordt כָּבֵד in Jesaja zowel in concrete zin gebruikt, bijvoorbeeld een zware steen (Jes. 32:2) of een zwaar juk (Jes. 47:6), alsook in meer abstracte zin zoals: een zware overtreding (Jes. 24:20) en ongerechtigheid (Jes. 1:4) of een zware legermacht (Jes. 36:2). Het heeft ook te maken met iemands voorname positie: een zware handelaar is een belangrijke handelaar (Jes. 23:8). Van de volken wordt in Jesaja gezegd dat ze de HEER zwaar maken: dat is hem eer geven (Jes. 24:15, 25:3); zelfs de dieren doen dat (Jes. 43:20). God maakt zichzelf zwaar; hij eert zichzelf door zijn werk (Jes. 26:15), maar het volk eert hem niet of niet oprecht (Jes. 29:13, 43:23): Collins, C.J., כָּבֵד in: VanGemeren, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegeses (NIDOTE)*, volume 2, Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997, p. 577-587.

Gods heerlijkheid (כְּבוֹד) in vers 3¹⁰⁷ en loopt parallel met de zware ongerechtigheid van het volk (Jes. 1:4).¹⁰⁸ Gods oren zijn echter niet toegestopt (Jes. 59:1). Zijn openbaring kan worden omschreven als het openen van de oren zodat de persoon in kwestie kan horen (Jes. 50:4-5). Wanneer het heil aanbreekt, zullen de oren van het volk weer opmerkzaam zijn (Jes. 32:3).¹⁰⁹

Ook moet je zijn ogen verblinden

Het woord עָן betekent 'oog', 'bron' of 'aانبlick'.¹¹⁰ In het Oude Testament kan het oog naast een fysieke connotatie ook een spirituele betekenis hebben (Gen. 3:5, 7).¹¹¹ Jesaja is geroepen om de ogen te 'verblinden' (הִשְׁכָּח, ¹¹² cf. Jer. 5:21). Het hebreeuwse woord עָשַׁשׁ betekent in de Qal letterlijk 'gladmaken' of 'dichtpleisteren'. In de Hif'il betekent het 'dichtplakken' of 'aan elkaar lijmen'.¹¹³ Later is te lezen dat de HEER zelf door een geest van diepe slaap de ogen van het volk heeft gesloten (Jes. 29:10). De ogen van afgodsdienaren zijn dichtgesmeerd zodat ze niet zien dat ze afgoden dienen (Jes. 44:18). God zelf kan volgens het Oude Testament deze geestelijke verblinding opheffen en hun ogen weer ontsluiten (Num. 22:31, 2 Kon. 6:17). Wanneer het volk echter zonder berouw over hun zonden tot de HEER keert, sluit hij zijn ogen (Jes. 1:15).¹¹⁴ Maar in tijden van heil zullen de ogen van het volk weer open zijn en in het rond kijken (Jes. 32:3, 35:5).¹¹⁵

Opdat hij niet met zijn ogen ziet en hij met zijn oren hoort en hij met zijn hart begrijpt

In vers 9 en 10 wordt gesproken van het niet zien, horen en begrijpen van het volk. De diepste oorzaak van dit menselijke falen is God door het werk van zijn profeet.¹¹⁶ Het verstaan van openbaring is een goddelijke gave die Israël is geweigerd. Deze spirituele blindheid, doofheid en onbegrip vormen een goddelijk oordeel. Echter: dit oordeel bevestigt op zijn beurt weer de

¹⁰⁷ כְּבוֹד is direct verwant aan כְּבוֹד dat veelvuldig in Jesaja voorkomt en 'eer', 'roem', 'heerlijkheid' of 'pracht' kan betekenen: כְּבוֹד in: Koehler, L. & Baumgartner, W., *A Biblical Dictionary of the Hebrew and Aramaic Old Testament*. Zo wordt het gebruikt in de context van de eer van iemands huis (Jes. 22:24) of een eerezetel (Jes. 22:23) of eervolle bossen die grote bossen zijn (Jes. 10:18) en hoogwaardigheidsbekleders (Jes. 5:13, 16:14). In Jesaja heeft God eer (Jes. 42:8) en manifesteert deze (Jes. 3:8, 4:5, 6:3 (!), 60:1-2). Zijn eer hangt nauw samen met zijn Naam (Jes. 59:19). Wanneer er heil komt, keert de כְּבוֹד van de HEER terug (Jes. 24:23, 35:2, 40:5, 59:19, 60:1-2, 13, 62:2, 66:11, 18-19): Collins, C.J., כָּבַד in: VanGemeren, W.A. (ed.), *NIDOTE, volume 2*, p. 577-587.

¹⁰⁸ Beuken, W.A.M., *Jesaja 1-12 (HThKAT)*, p. 176.

¹⁰⁹ Trebilco, P., אָן in: VanGemeren, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegeses (NIDOTE), volume 1*, Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997, p. 341-343.

¹¹⁰ עָן in: Koehler, L. & Baumgartner, W., *A Biblical Dictionary of the Hebrew and Aramaic Old Testament*.

¹¹¹ Harman, A.M., עָן in: VanGemeren, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegeses (NIDOTE), volume 3*, Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997, p. 385-390.

¹¹² Hif'il, imperatief, mannelijk enkelvoud.

¹¹³ עָשַׁשׁ in: Koehler, L. & Baumgartner, W., *A Biblical Dictionary of the Hebrew and Aramaic Old Testament*. In de grondtaal rijmen de woorden voor vervetten en verkleven bovendien: הִשְׁכָּח / הִשְׁמַן Beuken, W.A.M., *Jesaja 1-12 (HThKAT)*, p. 177.

¹¹⁴ Harman, A.M., עָן in: VanGemeren, W.A. (ed.), *NIDOTE, volume 3*, p. 385-390.

¹¹⁵ In Jes. 32:3 staat: "Dan zullen de ogen van wie zien, zich niet afwenden (...)", letterlijk staat er 'uitkijken' of 'letten op' met het Hebreeuwse woord עָשַׁשׁ en kan als woordspeling worden bedoeld bij שָׁעַע in Jes. 6:10 en 29:9, Arnold, B.T., עָשַׁשׁ in: VanGemeren, W.A. (ed.), *NIDOTE, volume 4*, p. 204.

¹¹⁶ Beuken, W.A.M., *Jesaja 1-12 (HThKAT)*, p. 177.

moedwillige blindheid en doofheid en het onbegrip van het volk naar God zelf, evenals naar zijn woord en werk.¹¹⁷ Deze status wordt in vers 10 verder geïntensiveerd en in Jesaja 42:18-20 en 43:8 is het uiteindelijk de aanklacht dat Israël in ballingschap moet.¹¹⁸

En hij zich bekeert en genezing vindt.

Het woord שׁוּב betekent 'omkeren', 'zich bekeren' of 'opnieuw doen'. In Jesaja klinkt de aanklacht dat het volk zich van God heeft afgekeerd (Jes. 57:17) en zich niet bekeert (Jes. 9:12). Zo komt het dat door de aanhoudende zonde van het volk de toorn van God niet afkeert (Jes. 5:25, 9:11). Bekering wordt in vers 10 voor het volk zelfs tegengehouden waardoor het geen genezing vindt. In het vervolg wordt er echter gesproken over een wederkeer naar Israël vanuit Babel (Jes. 14:1-2). Ook klinkt er uiteindelijk een oproep om vanwege de verlossing tot de Heer terug te komen (Jes. 44:22).¹¹⁹

Het blokkeren van de bekering van het volk heeft dus als doel dat het geen genezing vindt. Het Hebreeuwse woord רָפָא kan 'genezen', 'herstellen' of 'repareren' betekenen.¹²⁰ In het Oude Testament is er een nauwe relatie tussen bekering en genezing.¹²¹ Het volk is in Jesaja door de zonde ernstig ziek (Jes. 1:4-7). Profeten gebruiken het beeld van genezing voor herstel namens God na een tijd van oordeel en straf.¹²² Maar nu wordt genezing verhinderd. Dat houdt in: het oordeel is onafwendbaar.¹²³ In de eerste hoofdstukken komt de voorwaardelijke aankondiging van het oordeel naar voren (Jes. 1:20, 28), maar nog veel vaker de onafwendbaarheid van het oordeel (Jes. 1:24-25, 2:6).¹²⁴ Dit resulteert uiteindelijk in de ballingschap (Jes. 39:6-7).¹²⁵

Aan het begin van het boek Jesaja (zoals in hoofdstuk 6) is van genezing van Israël nog geen enkele sprake, maar naarmate het boek vordert wordt er gesproken over genezing door de HEER.¹²⁶ Dit is een teken van de Messiaanse dag (Jes. 30:26, 57:18). Dit is mogelijk omdat de knecht van de HEER striemen heeft opgelopen, waardoor het volk heling kan ontvangen (Jes. 53:4-5). Ook klinkt er de belofte van Gods genezing voor de Egyptenaren (Jes. 19:22). Genezing en vergeving zijn nauw op elkaar betrokken: wanneer het Messiaanse rijk is aangebroken, zal geen inwoner meer ziek zijn want ze hebben vergeving ontvangen (Jes.

¹¹⁷ Cf. Jes. 1:2-3: de aanklacht dat Israël haar HEER niet kent, Jes. 5:12-13: men ziet de daden van de HEER niet, Jes. 30:9: Israël wil niet luisteren naar de wet van de HEER.

¹¹⁸ Conrad, E.W., *Reading Isaiah*, p. 15. Bovendien contrasteert hoofdstuk 40 met hoofdstuk 6: in Jes. 6:9-10 kan het volk niet begrijpen, zien of weten terwijl dat in hoofdstuk 40 wel het geval zal zijn, cf. Jes. 40:5, 9-10, 21, 26, 28, Dillard, R.B. & Longman III, T., *Inleiding op het Oude Testament*, p. 348.

¹¹⁹ Thompson, J.A. & Martens, E.A., שׁוּב in: VanGemeren, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegeses (NIDOTE), volume 4* Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997, p. 55-59.

¹²⁰ רָפָא in: Koehler, L. & Baumgartner, W., *A Biblical Dictionary of the Hebrew and Aramaic Old Testament*.

¹²¹ Cf. 2 Kron. 7:14, Jer. 3:22, Hos. 6:1, 14:5, zie: Beuken, W.A.M., *Jesaja 1-12 (HThKAT)*, p. 177.

¹²² Cf. Jer. 30:17, Hos. 5:13, 6:1. Chan, A.K.Y., Song, T.B. & Brown, M.L., רָפָא in: VanGemeren, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegeses (NIDOTE), volume 3*, Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997, p. 1162-1171.

¹²³ Wildberger, H., *Jesaja, 1. Teilband Jesaja 1-12 (BKAT)*, p. 256.

¹²⁴ Cf. Jes. 9-22, 3:1-4, 5:5-6, 13-17, 24-26, Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, p. 213. Cf. Jes. 7:8B en 10:22b-23, dit oordeel is voor de HEER een 'vreemde', dat wil zeggen: ongewone daad 28:21, Watts, J.D.W., *Isaiah 1-33 (WBC, volume 24)*, p. 76-77.

¹²⁵ Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, p. 149.

¹²⁶ Beuken, W.A.M., *Jesaja 1-12 (HThKAT)*, p. 177.

33:24). De ziekte en genezing van Hizkia kan bovendien als een illustratie worden beschouwd voor het volk dat ziek is en genezing ontvangt (Jes. 38:1-8, 9 en 16-19).¹²⁷

2.5 Samenvatting en conclusie

In Proto-Jesaja worden de profetieën van Jesaja, de zoon van Amoz, weergegeven. Het heeft Jeruzalem in de achtste eeuw voor Christus als historische achtergrond; een tijd met grote politieke gebeurtenissen. Jesaja 6 kan beschouwd worden als een overgangshoofdstuk. Het biedt een weg van hoop die aansluit op thema's zoals 'de zonde' en 'beloften van heil' die aan de orde komen in de eerste vijf hoofdstukken. Daarnaast laat het de achtergrond zien van verharding, oordeel en heil in de hoofdstukken 7 tot en met 12. Verder is hoofdstuk 6 belangrijk in de context van Jesaja 1-39. Bij het lezen van deze hoofdstukken wordt duidelijk dat het oordeel over het volk onvermijdbaar is.

Jesaja 6 is te bezien als een eenheid met een coherente boodschap. De woorden van verharding in vers 9-10 zijn geen reflectie van de profeet achteraf, maar maken deel uit van de aanvankelijke boodschap. Op deze manier gaat het woord van de profeet niet alleen vooraf aan de grote historische oordelen. Maar ook aan het oordeel in het klein, in het mensenhart. De destructie die in dit profetenwoord naar voren komt is een handeling van God. Tegelijkertijd maakt deze verharding deel uit van de heilsgeschiedenis.

In vers 9 krijgt Jesaja de opdracht van de HEER om te spreken tot 'dit volk'. Deze aanduiding wijst op een mishagen van God van het volk. De mensen worden opgeroepen tot een intensieve vorm van luisteren en zien. Aan het woord 'luisteren' zijn noties gekoppeld als het 'erkennen' en 'gehoorzamen' van de HEER en zijn wet. Het 'zien' is in Jesaja onder andere verbonden met het aanschouwen van God of zijn daden van redding. De aanklacht daarentegen is dat het volk hem niet gehoorzaamt en geen oog heeft voor zijn werken. Vervolgens ontstaat er een paradox. Hoezeer het volk ook wordt opgeroepen om te 'luisteren' en te 'zien', men zal niet 'begrijpen' en 'inzien'. Dit niet begrijpen en inzien karakteriseert de zonde van het volk en loopt parallel met Ezechiël 3:4-9. Zo ontbreekt het bij het volk aan een juiste geloofs- en levenshouding.

De opdracht in vers 10 contrasteert met de boodschap aan het volk in vers 9a om voortdurend te horen en te kijken. Het verklaart echter de boodschap in vers 9b: hoezeer men ook luistert en ziet, men zal toch niet begrijpen en inzien. Het zogenoemde 'verhardingsbevel' komt hierin naar voren. Hiermee worden organen afgestompt of apathisch gemaakt. Zo wordt het hart van het volk 'vet gemaakt'. Het wordt ongevoelig en onontvankelijk voor het woord van God en het wordt verhinderd om helder te denken. Dit is een onmiddellijk effect van Jesaja's prediking in vers 9. Ook moet Jesaja de oren van het volk 'zwaar' maken zodat ze niet meer horen. Wanneer een lichaamsdeel zwaar is, verliest het z'n oorspronkelijke functie: zware ogen zijn slechte ogen (Gen. 48:10). Als de oren van mensen zwaar zijn, willen ze niet naar God en zijn geboden luisteren (cf. Zach. 7:11). Ook moeten de ogen worden 'verblind'. Het gaat hier om een geestelijke verblinding van het volk.

God is de diepste oorzaak van dit menselijke falen. Het verstaan van openbaring is een goddelijke gave die Israël wordt geweigerd. Deze spirituele blindheid, doofheid en onbegrip vormen een oordeel. Echter: dit oordeel bevestigt op zijn beurt weer de moedwillige blindheid en doofheid en het onbegrip van het volk naar God zelf. Deze verharding is namelijk in Jesaja

¹²⁷ Bovendien wordt in Jes. 38:16-17 nog eens duidelijk hoezeer genezing en vergeving dicht bij elkaar liggen. Chan, A.K.Y., Song, T.B. & Brown, M.L., **שפ** in: VanGemeren, W.A. (ed.), *NIDOTE*, volume 3, p. 1162-1171.

1-5 voorbereid door regelmatig op de zonde van het volk te wijzen (cf. Jes. 3:8-9, 5:18-19). Ook na hoofdstuk 6 wordt duidelijk dat het volk zich sterker verzet onder de oordelen van God (Jes. 9:7-20). Bekering wordt in vers 10 voor het volk zelfs tegengehouden waardoor het geen genezing vindt. Het volk is in Jesaja door de zonde ernstig ziek (Jes. 1:4-7). Profeten gebruiken het beeld van genezing voor herstel namens God na een tijd van oordeel en straf. Maar nu wordt genezing verhinderd. Dat houdt in: het oordeel is onafwendbaar.

De volgende vraag is hoe deze verzen uit Jesaja 6 naar voren komen in heel het Bijbelboek Jesaja. Die verbreding maak ik in hoofdstuk 3: Jesaja 6:9-10 binnen het gehele boek Jesaja.

3. Jesaja 6:9-10 binnen het gehele boek Jesaja

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk onderzoek hoe Jesaja 6:9-10 binnen het gehele boek Jesaja relevant wordt gemaakt. Allereerst geef ik de benadering van Gerhard von Rad weer. Von Rad is een gezaghebbend Oudtestamenticus die deze tekst van verharding plaatst binnen het kader van de heilsgeschiedenis en het Godsrecht. Vervolgens geef ik een samenvatting van het artikel van Francis Landy *Prophecy as trap, Isaiah 6 and its permutations*. Landy geeft in zijn artikel een prikkelende lezing over Jesaja 6:9-10 en beweert dat de profetie die daar wordt uitgesproken een goddelijke val is om Gods kwade wil naar het volk over te brengen. Deze opdracht aan de profeet wordt later in het boek Jesaja omgedraaid. Na de weergave van de benaderingen van Von Rad en Landy zal ik deze met elkaar vergelijken. Vervolgens zal ik Jesaja 6:9-10 plaatsen binnen het gehele Bijbelboek door deze te vergelijken met teksten uit Jesaja die thematisch aansluiten. Tot slot eindig ik met een reflectie en conclusie.

3.2 Gerhard von Rad: Heilsgesichte, Gottesrecht und Verstockung

Gerhard von Rad

Gerhard von Rad (1901-1971) was een prominente Duitse Oudtestamenticus. Hij studeerde aan de universiteit van Erlangen en aan de universiteit van Tübingen. Hij doceerde aan de universiteit van Jena, de universiteit van Göttingen en de Ruprecht Karl Universiteit van Heidelberg. Daarnaast is hij bekend om zijn *Theologie des Alten Testaments* dat bestaat uit twee delen. Deel één: *Die Theologie der geschichtlichen Überlieferungen Israels* (1957) en deel twee: *Die Theologie der prophetischen Überlieferungen Israels* (1967). De historische gebeurtenissen van de Eerste en de Tweede Wereldoorlog maakten een blijvende indruk op hem. Al voor de Tweede Wereldoorlog kwam hij op voor de waarde van het Oude Testament. Door de afschuw van de holocaust werd zijn interesse voor het Oude Testament verdiept.¹

Heilsgesichte, Gottesrecht und Verstockung

Gerhard von Rad plaatst Jesaja 6:9-10 binnen het kader van het Godsrecht en de heilsgeschiedenis. Hij ziet de profeet Jesaja als een onverzettelijke wachter en spreker van het recht van God die elke vorm van rechtsverbuiging en -verzwakking aanklaagt. Daarbij wijst Von Rad met name op termen als gerechtigheid (צְדָקָה, צִדְקָה)² en recht (מִשְׁפָּט).³ Aan de navolging van het Godsrecht is te zien hoe de verhouding van het volk ten opzichte van God is. In de dagen van de profeet Jesaja is Israël hier echter van afgedwaald en klinkt er de oproep om te gehoorzamen (Jes. 1:10-17).⁴

De aanklacht tegen het volk moet volgens Von Rad worden gezien in samenhang met de heilsgeschiedenis. Dit is reeds te zien in de aanklachten zelf en illustreert hij aan de hand

¹ Oeming, M., *Rad, Gerhard von (1901-1971)*, januari 2007, <https://www.bibelwissenschaft.de/de/wibilex/das-bibellexikon/lexikon/sachwort/anzeigen/details/rad-gerhard-von/ch/b4f17ba0fc42e115c3eb608ead9d330c/>, geraadpleegd op 25 oktober 2016.

² Jes. 1:21, 26, 27, 5:7, 16, 23, 9:6, 10:22, 28:17.

³ Jes. 1:17, 21, 27, 4:4, 5:7, 16, 9:6, 10:2, 16:5, 28:6, 17.

⁴ Von Rad, G., *Theologie des Alten Testaments, band II, Die Theologie der prophetischen Überlieferung Israels*, München: Chr. Kaiser Verlag, 1965, p. 156.

van drie voorbeelden. Allereerst wijst hij op Jesaja 1:2 en het vervolg waar de aanklacht luidt van opstand en rebellie (עֲשָׂה). Deze aanklacht is volgens hem te vergelijken met Deuteronomium 21:18-21 waar een wet klinkt in het kader van een opstandige zoon die door zijn vader als uiterste maatregel wordt overgeleverd aan de oudsten. De verhouding tussen de HEER en het volk is dus als een verhouding tussen vader en kind zoals in Jesaja 1:2 met 'kinderen' of 'zonen' (בָּנִים) duidelijk wordt. Het is echter een diep verstoorde verhouding.⁵

Als tweede voorbeeld wijst Von Rad op de passage uit Jesaja 1:21-26 waar een tegengestelde richting wordt bewandeld: van onheil in vers 21-25 naar heil in vers 26. Dit is volgens Von Rad het diepingrijpende en lange geschiedenisplan van de HEER met zijn volk en het perspectief waar God naar toestuurt: door het onheil heen naar het heil.⁶ Het derde voorbeeld is de passage uit Jesaja 5:1-7: het lied van de wijngaard. Het lied is een aanklacht tegen de stinkende vruchten van het volk. Een aanklacht in het kader van het Godsrecht dus. Maar het lied laat ook de intensieve cultiveringsarbeid zien van God de wijngaardenier. De HEER is dus positief en intensief met zijn volk bezig geweest. Maar in plaats van goede vruchten bracht Israël slechte vruchten voort.⁷

Na hoofdstuk 5 komt het verhardingsbevel in Jesaja 6. Deze verharding, zoals die in Jesaja 6:9-10 wordt vermeld, is volgens Von Rad in het Oude Testament steeds weer een goddelijk handelen. Zo is er een causaal verband tussen Jesaja's verkondiging en de verharding van het hart van het volk. Op die manier gaat het profetenwoord niet alleen vooraf aan de grote historische oordelen zoals de ballingschap, maar ook aan het oordeel in het klein in het mensenhart. Von Rad wijst erop dat het bevel tot verharding een ongehoorde boodschap is. Ongehoord in de zin van: uniek of exclusief. Want ongehoord is volgens hem het bericht dat Israël door de HEER zelf ten val zal komen. Ongehoord is het woord van de HEER dat in Israël is gevallen (Jes. 9:7). Maar te midden van dit alles is ook ongehoord: de ruimtelijkheid van het goddelijke geschiedenisplan dat door het onheil toewerkt naar het heil. In dit kader heeft ook de 'verharding' van Israël haar plaats.⁸

In het vervolg wordt volgens Von Rad duidelijk dat de verharding door de HEER in gang is gezet (Jes. 8:17). De gevolgen van de verharding verschijnen onder andere in Jesaja 30:8-17 als schuld. Hierin klinkt de nadruk op het Godsrecht weer door. Deze schuld wordt echter voorafgegaan door het 'wonderlijke handelen' door de HEER met zijn volk. Het 'wonderlijke handelen' is volgens hem een andere aanduiding voor de verharding (Jes. 29:9-14). Deze verharding heeft echter niet het laatste woord. Volgens Von Rad moeten we dit heilshistorisch leren verstaan. Hij wijst daarbij naar Jesaja 8:17: de profeet hoopt uitgerekend op de verhardende God. Die hoop wordt in Jesaja 30:18-26 beantwoord door de beloften van heil: na onheil kijkt Jesaja uit naar een dag van heil (cf. Jes. 30:23).⁹ Von Rad werkt het uitzicht op heil uit met de thema's 'Sion' en 'de Gezalfde van de HEER'. De HEER zal Sion redden en hij zal zijn Gezalfde verwekken.¹⁰

⁵ Von Rad, G., *Theologie des Alten Testaments, band II*, p. 157-158.

⁶ Von Rad, G., *Theologie des Alten Testaments, band II*, p. 158.

⁷ Von Rad, G., *Theologie des Alten Testaments, band II*, p. 158.

⁸ Von Rad, G., *Theologie des Alten Testaments, band II*, p. 159-161.

⁹ Von Rad, G., *Theologie des Alten Testaments, band II*, p. 161-162.

¹⁰ Von Rad, G., *Theologie des Alten Testaments, band II*, p. 173-174.

3.3 Francis Landy: Prophecy as trap, Isaiah 6 and its permutations

Francis Landy

Tot 2 december 2015 was Francis Landy professor in de godsdienstwetenschappen aan de universiteit van Alberta te Edmonton in Canada. Hij heeft gestudeerd aan de universiteiten van Cambridge (BA) en Sussex (PhD). Voor zijn periode in Canada heeft hij zich verdiept in de Talmoed, de Midrash en de godsdienstwetenschappen aan het Hartman Institute in Jeruzalem. In totaal heeft hij 31 jaar aan de universiteit van Alberta lesgegeven. Landy nam afscheid met een lezing getiteld *Moses' Abschiedsvorlesung: Deuteronomy and the Politics of Farewell*. Hij heeft verschillende wetenschappelijke artikelen en vier boeken op zijn naam staan waaronder: *The Tale of Aqhat* (1981); *Paradoxes of Paradise: Identity and Difference in the Song of Songs* (1983; rev. ed. 2011); *Hosea* (1995; rev. ed. 2011); *Beauty and the Enigma and Other Essays on the Hebrew Bible* (2001). Landy is actief binnen de Joodse gemeenschap in Edmonton en leest en bespreekt samen met lokale rabbi's het Oude Testament.¹¹

Samenvatting Prophecy as trap, Isaiah 6 and its permutations¹²

Landy wordt naar eigen zeggen achtervolgd door de passage uit Jesaja 6:9-10 die voor hem de sleutel biedt voor heel het boek Jesaja. Dit Schriftgedeelte is volgens hem een deconstructie *avant la lettre*: het biedt verstaan en betekenis, maar tegelijkertijd ook weer niet.¹³ In het artikel *Prophecy as trap, Isaiah 6 and its permutations* bespreekt hij de implicaties van deze profetie en de omzettingen daarvan in de loop van het boek Jesaja.

Jesaja 6:9-10 voorkomt verstaan en verzekert halsstarrigheid. Door de geheimzinnige taal wordt de boodschap zowel gecommuniceerd alsook geblokkeerd. Het is volgens Landy een goddelijke val vergelijkbaar met de woorden van Nathan in 2 Samuel 2 en de profeet uit 1 Koningen 13, alsook met andere profeten uit de achtste eeuw zoals Hosea en Amos.¹⁴ Hij wijst de HEER aan als bron van de profetie. Deze is volgens hem zowel mysterieus alsook angstaanjagend en zegt daarbij: "The terror is that that which creates the world can also destroy it, that which speaks the word of the poem can countermand them, draw them back into itself, that all the words are under the sign of negation."¹⁵ God is volgens Landy dus vrijmachtig om te scheppen, maar ook om te vernietigen en kan dwars tegen zijn eigen woorden ingaan.

De woorden van de profetie volgen op de vraag van de HEER: "Wie zal Ik zenden? Wie zal er voor Ons gaan?" (Jes. 6:8, HSV). Dit is volgens Landy de val: "... to convey God's ill-will, to frustrate the people's natural capacity to return and be healed."¹⁶ In plaats van de gewoonlijke profetische boodschap van berouw en veroordeling van het onrecht, moet Jesaja zo spreken dat niemand het zal verstaan om bekering te voorkomen. Door de vijandige houding van God wordt de profeet onprofetisch. Zo ontstaat er volgens Landy een dubbele

¹¹ Gow, A., *Prof. Francis Landy to give farewell lecture to mark his retirement from University of Alberta: Dec. 2*, 16 november 2015, <http://www.edmontonjewishnews.com/prof-francis-landy-to-give-farewell-lecture-to-mark-his-retirement-from-university-of-alberta-dec-2/>, geraadpleegd op 25 oktober 2016.

¹² Landy, F., (2015) *Prophecy as trap*, in: *Studia Theologica – Nordic Journal of Theology*, vol. 69:1, p. 74-91, DOI: 10.1080/0039338X.2015.1030125.

¹³ Landy, F., *Prophecy as trap*, in: *Studia Theologica – Nordic Journal of Theology*, vol. 69:1, p. 78.

¹⁴ Landy, F., *Prophecy as trap*, in: *Studia Theologica – Nordic Journal of Theology*, vol. 69:1, p. 75-76.

¹⁵ Landy, F., *Prophecy as trap*, in: *Studia Theologica – Nordic Journal of Theology*, vol. 69:1, p. 76.

¹⁶ Landy, F., *Prophecy as trap*, in: *Studia Theologica – Nordic Journal of Theology*, vol. 69:1, p. 78.

beweging: weg van de directe confrontatie op naar de verre angstaanjagende toekomst en inwaarts naar het bewustzijn van het hart.¹⁷

Sommige aspecten in Jesaja 6:9-10 maken volgens hem de passage meer en meer ondoordringbaar. Landy denkt dan aan de poëtische structuur en het sterke parallelisme in vers 9 en het concentrische in vers 10. Dit spreekt volgens hem van een orde in de sociale chaos. Ook het samenlopen van tegengestelde termen draagt aan de ondoordringbaarheid bij: het hart van het volk wordt vet gemaakt, hun oren toegestopt en de ogen dichtgeplakt. Dit is tegengesteld aan koninklijke en theologische connotaties van 'olie' en contrasteert met het begrip כבוד van de HEER (Jes. 6:3). Dit laat de zelfverheerlijking en ondoordringbaarheid van mensen zien. Maar ook de ambiguïteit van het woord עשׂה draagt aan de ondoordringbaarheid bij. Dit kan volgens Landy namelijk zowel 'intensief kijken' alsook 'een troebel zicht hebben' betekenen. Tot slot werkt ook de sterke oproep in vers 9 om te zien en te horen verwarrend: als mensen de boodschap verstaan en gehoorzamen, dan hebben ze het juist niet verstaan en gehoorzamen ze niet. Dit werkt door in vers 10: de oproep om te horen en te zien wordt ondermijnd door goddelijke controle. Door het spreken van de profeet worden mensen namelijk van hun autonomie beroofd. Deze controle is echter ambigu: want het geheim van de verharding wordt prijsgegeven en zet aan tot een respons. Het nodigt volgens hem uit tot eindeloos interpreteren.¹⁸

De tweede passage die Landy bespreekt komt uit Jesaja 29:11-12. Dit gedeelte werkt volgens hem het profetische mandaat uit Jesaja 6:9-10 uit. Op het eerste gezicht is dit een betekenisloze parabel. Het visioen waarover wordt gesproken (cf. Jes. 1:1) is de profetische leer en wordt vergeleken met een boekrol. Niemand onder het volk kan echter de boekrol lezen, zowel de geletterden als de ongeletterden. Dit is absurd, want een visioen belooft juist transparantie. Maar de profetische leer van Jesaja is juist verborgen en als een gesloten boekrol. Het beeld van een gesloten boekrol is volgens Landy een illustratie van de voorgaande verzen en gaat volgens hem terug op de woorden in Jesaja 8:16 waarin wordt opgeroepen om het profetische getuigenis te verzegelen. Met name in vers 10 klinkt er een echo uit Jesaja 6:9-10 en wordt er gesproken over de gesloten ogen van de profeten. In Jesaja 34:16 wordt er weer gesproken over het boek: de boekrol van de HEER. Dit keer klinkt er een oproep om na te zoeken en te lezen. Landy vraagt zich af wat de relatie is tot het boek dat niet geopend kan worden.¹⁹

De derde passage die in het artikel wordt besproken is Jesaja 7:14-15 waarin de geboorte van een kind wordt voorgezegd. In de directe context weigert koning Achaz een teken om God niet te verzoeken. Dit is echter een teken van ongelof en een illustratie van de verharding uit Jesaja 6:10. Daarop geeft de profeet het teken van Immanuël dat Gods blijvende nabijheid laat zien ondanks elke catastrofe. Het kind belichaamt nieuwe taal en een nieuw tijdperk en overbrugt het gat tussen het heden en de toekomst: zo correspondeert zijn voedsel van boter en honing met dat van de overleveraars (Jes. 7:21-22). Dit zijn typische producten voor het Beloofde Land. Deze producten getuigen volgens Landy van een pastorale economie met een sterke eenvoud in plaats van een exploitatie economie. In de toekomst zal er een pastorale economie zijn. In tegenstelling tot Jesaja 6:9-10 en 5:20 kent het kind wel het verschil tussen goed en kwaad. Daardoor wordt verwezen naar de tuin van Eden. Bovendien kijkt het

¹⁷ Landy, F., *Prophecy as trap*, in: *Studia Theologica – Nordic Journal of Theology*, vol. 69:1, p. 78.

¹⁸ Landy, F., *Prophecy as trap*, in: *Studia Theologica – Nordic Journal of Theology*, vol. 69:1, p. 78-79.

¹⁹ Landy, F., *Prophecy as trap*, in: *Studia Theologica – Nordic Journal of Theology*, vol. 69:1, p. 79-81.

vooruit naar Jesaja 9:5-6 waar wordt gesproken van het door God gegeven kind (cf. Jes. 11:1-10). Maar het kijkt ook terug naar kinderen van aartsvaders en andere kinderen van belofte.²⁰

De opdracht die de profeet in Jesaja 6:9-10 meekrijgt wordt volgens Landy een paar keer omgedraaid in het boek Jesaja. Volgens hem zou je het boek zelfs kunnen zien als een verzet tegen die opdracht en de onophoudelijke verspreiding van de verhardende boodschap die Jesaja moet brengen. In Jesaja 32:1-8 vinden we zo'n omkering: er wordt gesproken over een ideale wereld en vers 3 en 4 lijken een omkering van Jesaja 6:9-10: ogen zullen zich niet afwenden, oren zullen acht slaan op en het hart zal inzicht krijgen. Ook in hoofdstuk 35 worden dezelfde soort beelden gebruikt, maar dan in een vergrotende trap. Vers 5: de blinden zullen zien en de doven zullen horen. In vers 2 wordt gezegd dat de heerlijkheid van de HEER weer zal worden gezien: dit contrasteert met Jesaja 6:10. Landy stelt dat Jesaja 35 een brug is naar Deutero-Jesaja. In Deutero- en Trito-Jesaja vinden we volgens hem een omdraaiing en reconstructie van de wereld die in Proto-Jesaja is gedeconstrueerd. Toch blijft het verleden achtervolgen en kan de dood niet ongedaan worden gemaakt. Daarom worden er ook daar woorden gesproken van vertrouwen en hoop midden in de ellende (Jes. 65:17). En daarom worden de Geest en de woorden van God van generatie op generatie overgedragen (Jes. 59:21) zodat de hoop levend blijft.²¹

3.4 Een vergelijking tussen de benadering van Gerhard von Rad en Francis Landy

In andere bewoording zijn zowel Von Rad als Landy zich bewust van de uniciteit van Jesaja 6:9-10 en de boodschap van verharding. Waar Von Rad vooral objectieve termen gebruikt als 'unerhört' en 'ganz exclusiv' daar spreekt Landy meer persoonlijk over hoezeer deze passage hem existentieel achtervolgt en de sleutel biedt voor het hele boek. Waar Von Rad als Landy het ook eens over lijken te zijn is dat, waar de boodschap leidt tot verharding van het hart van het volk, deze door God wordt bewerkstelligd en leidt tot onheil.

Het eerste opvallende bij Landy is dat hij duidelijk spreekt van een 'goddelijke val'. Eigenlijk ziet hij twee vallen: één voor de profeet Jesaja die in de val loopt om de boodschap van de HEER aan het volk te brengen en één voor het volk dat door de boodschap wordt opgeroepen om te luisteren en te zien, maar door de vervetting daar niet toe in staat is. Door het uitdrukkelijk een 'val' te noemen, zou het beeld kunnen ontstaan van Israël dat als een onschuldig hertje loopt in de valklem van een genadeloze en wrede jager. Dit beeld gebruik ik bewust, want het godsbeeld dat bij Landy naar voren komt lijkt vrij onpersoonlijk en willekeurig. Als hij over God spreekt kan hij namelijk woorden gebruiken als 'that which creates the world'. Het willekeurige zit erin dat God vrijmachtig is om te scheppen, maar ook om te vernietigen en tegen zijn eigen woorden in te gaan. Dit is ten diepste iets grilligs en dreigends. God gebruikt Jesaja volgens Landy dan ook om zijn vijandige wil over te brengen en de menselijke capaciteit tot bekering te dwarsbomen.

Door zicht te bieden op de context laat Von Rad thema's en beelden opkomen die Jesaja 6:9-10 mede kleur geven. Allereerst gaat het dan over het Godsrecht: de HEER heeft zijn goede geboden gegeven, maar Israël luistert niet. Daardoor is er een diep verstoorde verhouding tussen God en het volk. Het oordeel dat in Jesaja 6:9-13a naar voren komt, komt dan ook niet – zoals het bij Landy lijkt te zijn – zomaar ineens uit de lucht vallen, maar heeft een voorgeschiedenis en een aanloop van schuld en rechtsverachting met als climax hoofdstuk 5

²⁰ Landy, F., *Prophecy as trap*, in: *Studia Theologica – Nordic Journal of Theology*, vol. 69:1, p. 81-82.

²¹ Landy, F., *Prophecy as trap*, in: *Studia Theologica – Nordic Journal of Theology*, vol. 69:1, p. 82-83.

waarin een zesvoudig 'wee' klinkt en van de toorn van de HEER wordt gesproken. Bovendien zijn de beelden bij Von Rad over de verhouding tussen God ten diepste warm en persoonlijk: God als vader (Jes. 1:2) en als wijngaardenier (Jes. 5:1). Geen vader heeft baat bij het onheil van zijn kinderen en een wijngaardenier niet bij de destructie van zijn wijngaard. Behalve als uiterste noodmaatregel (cf. Deut. 21:18-21 en Jes. 5:4a). De God die in Jesaja 6:9-10 de opdracht geeft om het hart te vervetten is dus niet onpersoonlijk en willekeurig, maar als een vader en betrokken wijngaardenier die naar zijn eigen inzicht niet anders kan dan het volk uit te leveren en te oordelen.

Binnen dat perspectief kan de claim van Landy worden gehandhaafd dat God vrijmachtig is om te vernietigen. Maar dat is geen vernietiging vanuit een puur kwade vijandige houding zoals Landy lijkt te beweren (God's ill-will). De vernietiging van Israël staat zoals Von Rad aantoonde in het kader van het Godsrecht en is een oordeel. Daarin doet het beeld van God als 'rechter' die waakt over zijn verheven heiligheid (cf. Jes. 6:3) meer recht dan het beeld van 'vijand'. Zo loopt het volk dan ook niet als een onschuldig hertje in de 'val' van een wrede meedogenloze jager. Het volk loopt echter als een schuldige in de val bij een undercoveractie in het kader van de rechtshandhaving. Jesaja als undercoverprofeet die niet als gewoonlijk oproept tot berouw en bekering, maar het volk arresteert met zijn woorden die hen klem zet waarbij de onomkeerbaarheid een feit wordt.

Het beeld van een puur kwade vijandige houding van God is om nog een reden niet adequaat: van een God die zo gezind is valt namelijk geen heil te verwachten. Von Rad wijst daarentegen op de houding van de profeet Jesaja die de HEER verwacht en op hem hoopt (Jes. 8:17) en spreekt van een 'ungeheure Paradoxie!'.²² Deze enorme tegenstelling is alleen vol te houden wanneer dwars door het vernietigende oordeel en het beeld van God als verheven rechter de beelden van het vaderschap en de betrokken wijngaardenier (Jes. 1:2, 5:4a) blijven staan. Hoewel deze beelden samen een enorme spanning opleveren kunnen ze weldegelijk naast elkaar staan. Een vader kan zijn opstandig kind als noodmaatregel overleveren aan het recht en een wijngaardenier kan in de laatste wanhoop de wijngaard omverhalen. Maar het verlangen van een vader ligt bij het welzijn van zijn kind. Zo ligt er ook een verlangen bij een wijngaardenier naar een vruchtbare oogst. Daarom is er vanuit deze beelden aangaande God, dwars door het oordeel heen, hoop op heil. Heil die volgens Von Rad in de marge reeds is voorzeggd in Jesaja 1:26, maar ook op Jesaja 6:13b is te wijzen waar na woorden van oordeel een beknopte belofte van heil klinkt: "Maar zoals van de eik en de haageik na het omhakken een stronk overblijft, zal hun stronk een heilig zaad zijn" (HSV). Bij een beeld van God als puur kwaadwillend is dit perspectief op heil uitgesloten.

Nu ziet Landy in het gehele boek Jesaja weldegelijk hoop en perspectief op heil. Het mandaat dat de profeet in Jesaja 6:9-10 meekrijgt wordt volgens hem in de loop van het boek namelijk omgedraaid. Landy zegt zelfs dat je die omdraaiingen zoals in hoofdstuk 32 en 35 als een 'verzet' tegen de aanvankelijke opdracht en de onophoudelijke verspreiding ervan zou kunnen zien. De vraag is echter: wie of wat is de bron van die omdraaiingen? Is dat de profeet uit weerszin tegen de boodschap die hij moet brengen (cf. Jes. 6:11a)? In dat geval zouden die omdraaiingen met beloften van heil ten diepste niet namens de HEER komen, maar op naam van de profeet staan. Of is het toch God die volgens Landy zijn eigen woorden kan tegenspreken? In het laatste geval zou er – als er sprake is van pure tegenspraak – een ambiguïteit in God zitten die de ene keer woorden van oordeel spreekt en ze de andere keer geheel tegensprekt met beloften van heil. Deze vermeende ambiguïteit zou ten diepste zorgen

²² Von Rad, G., *Theologie des Alten Testaments, band II*, p. 49.

voor onzekerheid; want wie zegt dat de beloften van heil niet zomaar weer worden omgedraaid in woorden van oordeel? Bovendien gaat de gedachte van een tweehed in God dwars tegen het belijden van Israël in dat de eenheid van de HEER benadrukt (Deut. 6:4).

3.5 Jesaja 6:9-10 vergeleken met relevante passages uit geheel Jesaja

In Jesaja worden diverse beelden, woorden en verhalen gebruikt om de verharding van Israël weer te geven. Dit kunnen we reeds voor de opdracht tot verharding in Jesaja 6:9-10 vinden. Bijvoorbeeld in de aanklacht dat het volk in tegenstelling tot een rund en ezel geen kennis (עֵדָה cf. Jes. 6:9) en inzicht (בִּינָה, cf. Jes. 6:9-10) van haar Bezitter heeft (Jes. 1:3). Maar ook in de vergelijking van Jeruzalem met een hoer en moordenaars (Jes. 1:21), de vergelijking met een slechte wijngaard met stinkende druiven (Jes. 5:1) en het zesvoudige 'wee' waarbij aanklacht na aanklacht aan één wordt geregen (Jes. 5:8-24). Ook na Jesaja 6:9-10 wordt de hardheid van het volk duidelijk geïllustreerd. Te denken valt onder andere aan Achaz die een teken van de HEER weigert (Jes. 7:10-12). Maar ook aan het minachten door dit volk (הִקְטַנְתֶּם ה' , cf. Jes. 6:9) van het zacht stromende water van Siloah (Jes. 8:6) – een metafoor voor de zorg van God – en het vreugde vinden bij Rezin en de zoon van Remalia.

De verhardingsopdracht in Jesaja 6:9-10 vraagt echter om specifiek thematisch onderzoek.²³ Verschillende teksten in Jesaja pakken het thema in deze verzen op. Zo stelt Archibald van Wieringen dat vanaf Jesaja 6:9-10 het boek kan worden beschouwd als een opeenvolging van aan elkaar gekoppelde woorden: שָׁמַעַתְּ en רָאָה, יָדַעַתְּ en בִּינָה die afwisselend naar voren komen in positieve en negatieve vorm. Verder is het verhardingsbevel volgens hem met andere semantische noties verbonden zoals 'plan' en expressies voor Gods hemelse troon.²⁴ Deze bewering verantwoordt hij echter niet.

3.5.1 Jesaja 29:9-10

“Verbaast u en weest verbaasd, verblindt u en weest blind, - zij zijn dronken, maar niet van wijn; zij waggelen, maar niet van bedwelmende drank -. Want de HERE heeft een geest van diepe slaap over u uitgestort en Hij heeft uw ogen, de profeten, toegesloten en uw hoofden, de zieners, omhuld” (NBG51).

De eerste tekst die thematisch nauw bij hoofdstuk 6:9-10 aansluit is Jesaja 29:9-10. In beide teksten is het God zelf die de verblinding veroorzaakt. Wat Jesaja hier dan ook ter sprake brengt is onderdeel van zijn opdracht die hij bij zijn zending meekreeg. Bovendien neemt de imperatief in beide passages een voorname plaats in.²⁵ De uitspraak in Jesaja 29:9-10 wordt gedaan binnen een aanklacht tegen Jeruzalem (Jes. 29:1-14) dat Ariël wordt genoemd (Jes. 29:1).²⁶ Deze aanklacht bouwt voort op het aangekondigde oordeel in Jesaja 28:17-22²⁷ en is

²³ In het Bijbelboek Jesaja zouden veel teksten in verband gebracht kunnen worden met de verhardingsopdracht in Jes. 6:9-10. Regelmatig wordt er bijvoorbeeld gesproken over het hart (cf. Jes. 46:8, 47:7 (over Babel), 51:7, 57:1, 11, 61:1, 65:17, 66:14) of over oren en horen/luisteren (cf. Jes. 11:3 (de Messias), 41:21, 50:4-5 (de Messias), 51:1, 7, 55:2-3) over ogen en het (niet) zien (cf. Jes. 11:3 (de Messias), 25:9, 40:9-10, 42:7, 16, 52:15, 55:4-5, 56:10, 60:2, 4-5).

²⁴ Wieringen, van, A.L.H.M., *The Reader-Oriented Unity of the Book Isaiah*, Vught: Skandalon, 2006, p. 15.

²⁵ Beuken, W.A.M., *Jesaja 28-39 (HThKAT)*, Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 2010, p. 117-118.

²⁶ Watts, J.W.D., *Isaiah 1-33 (WBC, volume 24)*, Waco: Word Books, 1985, p. 385-386.

²⁷ Smith, G.V., *Isaiah 1-39 (NAC, volume 15a)*, Nashville, Tennessee: B&H Publishing Group, 2007, p. 494.

onderdeel van een reeks 'wee'-teksten (Jes. 28:1, 29:1, 29:15, 30:1, 31:1, 33:1).²⁸ Jeruzalem krijgt te horen dat zij door middel van een vijandige macht (vers 7-8) door God zelf zal worden belegerd (vers 1-4). Het wonderlijke is dat God opeens de vijandige macht zal vernietigen (vers 5-8, cf. Jes. 37:36-37).²⁹ Vervolgens draait het in vers 9 en 10 om de blindheid en het onvermogen om Gods woorden te verstaan. Jeruzalem reageert kennelijk niet positief op de wonderlijke beloften van redding (vers 5). De profeet roept daarom op om verbijsterd of verbaasd (הַתְּמָהוּ)³⁰ en om verblind te zijn (וַיְשַׁעוּ, cf. Jes. 6:10).³¹ Het is alsof het volk dronken is. Het thema 'dronkenschap' sluit aan bij Jesaja 28:1, 3 en 7-8 en de feesten in 29:1. Deze teksten samen illustreren de enorme zonde.³²

In vers 10 komt de diepste oorzaak van deze staat aan de orde. Hieruit blijkt dat er in vers 9 geen sprake is van 'normaal' dronkenschap. Want God heeft een geest van diepe slaap (תִּרְדָּמָה) over hen uitgegoten (cf. Gen. 2:21). Deze diepe slaap heeft hetzelfde effect als de spirituele blindheid in Jesaja 6:9-10. Hij verbergt zijn waarheid door de profeten te verblinden (וַיְעֲצֹם) en de hoofden van de zieners te omhullen (בָּצָה).³³ God heeft het zo bewerkt dat ze de geestelijke werkelijkheid niet meer goed kunnen onderscheiden. Zij die de taak hebben het volk uit hun slaap wakker te schudden, de profeten en de zieners, zijn niet meer in staat hun taak uit te voeren (cf. Jes. 28:9).³⁴

Dit onvermogen wordt geïllustreerd in vers 11-12.³⁵ Dit visioen (חֲזוֹן)³⁶ is voor de profeten en zieners geworden als een boekrol die niet gelezen kan worden omdat die verzegeld is (הִתְחַתְּמוּ, cf. Jes. 8:16, Op. 5:1-4) of omdat men analfabeet blijkt te zijn.³⁷ Willem A.M. Beuken ziet hierin primair de onverschilligheid van het volk in de boodschap van God.³⁸ In lijn van Gods handelen aan het volk in vers 10 is het echter logisch om een intern onvermogen te zien als diepste oorzaak: door de geestelijke dronkenschap, de diepe slaap en de gesloten ogen is men gewoonweg niet in staat om te luisteren. John N. Oswalt zegt treffend dat de technische mogelijkheid om het woord te verstaan er wel degelijk is, maar het

²⁸ Wieringen, van, A., *Jesaja, belichting van het Bijbelboek*, 's-Hertogenbosch: KBS, 2009, p. 31.

²⁹ Smith, G.V., *Isaiah 1-39 (NAC, volume 15a)*, p. 495.

³⁰ Ik neem hiermee de suggestie van de redacteurs over en lees תְּמָהוּ van הַתְּמָהוּ (cf. Hab. 1:5, NBG51, NBV, contra HSV en SV) in plaats van de MT הַתְּמָהוּ van מַה.

³¹ De HSV heeft in tegenstelling tot de NBG51 en de NBV deze woorden vertaald met: 'Zij zijn verblijd. Roep daarom.' Daarmee wordt de tweede betekenis van שָׁעַע in de Hitpaël weergegeven, namelijk: zich vermaken of zich verlustigen. Deze vertaling is grammaticaal mogelijk maar minder plausibel, zie שָׁעַע in: Broers, P.D.H., *Woordenboek van het Bijbels Hebreeuws*, Nieuw-Lekkerland: De Haan Boeken, 2007.

³² Smith, G.V., *Isaiah 1-39 (NAC, volume 15a)*, p. 498-499.

³³ Smith, G.V., *Isaiah 1-39 (NAC, volume 15a)*, p. 499.

³⁴ Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, Veenendaal: Centrum voor Bijbelonderzoek, 2012, p. 439.

³⁵ Smith, G.V., *Isaiah 1-39 (NAC, volume 15a)*, p. 499. Deze verzen zijn niet noodzakelijk een post-exilische toevoeging zoals Hans Wildberger beweert: Wildberger, H., *Jesaja, 3. Teilband Jesaja 28-39 (BKAT)*, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1980, p. 84.

³⁶ Edgar W. Conrad beweert in verbinding met Jes. 6:9 en 8:16 dat 'dit visioen' refereert aan hoofdstuk 6-39. Naar mijn idee leest hij meer dan de tekst wil zeggen: het visioen waarover wordt gesproken refereert primair aan Jes. 29:1-8: 'het wee over Jeruzalem' dat de profeten en zieners niet verstaan, zie: Conrad, E.W., *Reading Isaiah*, Eugene, Oregon: Wipf and Stock Publishers, 2002, p. 130-131.

³⁷ Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, p. 439-441.

³⁸ Beuken, W.A.M., *Jesaja 28-39 (HThKAT)*, p. 121.

geestelijke inzicht ontbreekt om de betekenis te ontwaren.³⁹ ‘Dit volk’ (הָעַם הַזֶּה, cf. Jes. 6:9-10) is nog wel bezig met dienst aan de HEER, maar deze is onoprecht en geldt als aangeleerde lippendienst met een verkeerde gezindheid. Het hart is immers ver van God (vers 13, cf. Jes. 30:9).⁴⁰ Toch zal hij wonderlijk handelen met dit volk: dit verwijst naar de beloofde verlossing in vers 5.⁴¹

3.5.2 Jesaja 29:18

“Op die dag zullen de doven horen de woorden van het Boek, en, verlost van donkerheid en duisternis, zullen de ogen van de blinden zien” (HSV).

Jesaja 29:18 lijkt de boodschap van Jesaja 6:9-10 en 29:9-10 om te keren of op te heffen. Vers 18 maakt deel uit van hoofdstuk 29:15-24. In vers 15 klinkt opnieuw een ‘wee’ (cf. Jes. 28:1, 29:1). Vervolgens worden de plannen van de leiders van Juda gehekel. Mogelijk gaat het om hun heimelijke plannen voor steun uit Egypte tegen Assyrië (cf. Jes. 30:1-2). Deze gaan in tegen de beloften van God (cf. Jes. 14:29, 19:23-25, 29:5-6). In vers 16 volgt er een cynische vergelijking waarin de verhoudingen zijn omgedraaid. Het maaksel (cf. Gen. 2:7) beschuldigt haar maker van het niet hebben van inzicht (cf. Jes. 6:10). Maar daar tegenover staat dat God zelf alle verhoudingen om zal draaien (vers 17-18). De Libanon die bekend stond om z’n grote bossen zal een gecultiveerde tuin worden en de tuin zal veranderen in een bos. Zij die nu nog doof en blind zijn, zullen zijn woorden weer kunnen horen en lezen.⁴² Er is een verbinding met Jesaja 29:11-12 waar de blindheid van het volk wordt geïllustreerd met het beeld van een verzegelde boekrol (סֵפֶר). Deze boekrol is het beeld voor de boodschap van God. Doordat doven weer zullen horen en blinden kunnen zien, wordt het boek – en zo de boodschap van de HEER – weer toegankelijk.⁴³

Een vraag is: wie zijn de blinden en de doven? Oswalt stelt vanuit de context een specifieke en een algemene boodschap voor. Hij beweert – zonder onderbouwing – dat de ‘blinden en de doven’ in vers 18 dezelfde zijn als de ‘zachtmoedigen en armen’ in vers 19 die vanuit het maatschappelijke perspectief als gehandicapt werden beschouwd.⁴⁴ In deze lijn denken – onder verwijzing van Psalm 37:11 – ook M.J. Paul, G. van den Brink en J.C. Bette die onder deze categorie gewone godvrezende burgers zien.⁴⁵ Hun hernieuwde ‘horen en zien’ drukt dus uit wat God zal doen voor de armen onder de mensen wanneer hij komt met bevrijding. Deze lijn sluit ik niet uit, maar vers 18 gaat naar mijn observatie in eerste instantie over de tweede betekenis die Oswalt ziet. De boodschap van de profeet was als een gesloten boek voor heel het volk (cf. Jes. 8:16-18, 29:9-12), want het is verblind, doof en in slaap (cf. Jes. 6:9-10, 29:10). Maar God zal alles omgooien: op een dag zullen ze zijn stem weer horen en de openbaring verstaan. Niet langer zullen de woorden van beloften op droge harde grond

³⁹ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1986, p. 532.

⁴⁰ Vriezen, Th.C., *Hoofdlijnen der theologie van het Oude Testament*, Wageningen: H. Veenman en Zonen, 1966, p. 423.

⁴¹ Smith, G.V., *Isaiah 1-39 (NAC, volume 15a)*, p. 498.

⁴² Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, p. 443.

⁴³ Beuken, W.A.M., *Jesaja 28-39 (HThKAT)*, p. 141-142.

⁴⁴ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, p. 538.

⁴⁵ Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, p. 441-443.

vallen, maar ze zullen een vruchtbare bodem vinden (vers 17).⁴⁶ Deze spirituele vernieuwing zal een impact hebben op de sociale relaties tussen de sterken en de zwakken. Deze geestelijke ervaring wordt ook benoemd in de samenvattende conclusie in vers 22-24. Waar men eerst eigen wegen ging en oplossingen bedacht (cf. vers 15-16) omdat men niet wilde luisteren (Jes. 6:9-10, 28:12, 29:9-12, 30:9), daar zal men vanuit Gods verlossing tot inzicht komen en zijn onderwijs aanvaarden.⁴⁷

3.5.3 Jesaja 30:20-21

“De Heer heeft u wel het brood der benauwing en het water der verdrukking gegeven, maar uw Leermeester zal zich niet langer verborgen houden, met eigen ogen zult gij Hem zien. Met eigen oren zult gij achter u een stem horen zeggen: ‘Dit is de weg, volgt die, of hij nu naar rechts gaat of naar links’” (WV).

Doordat in deze verzen wordt gesproken over ogen die zien en oren die horen, lijkt hier sprake te zijn van het opheffen van het oordeel in Jesaja 6:9-10. Deze boodschap staat in de bredere context waarin met een ‘wee’ (Jes. 30:1) wordt gewaarschuwd tegen het vertrouwen op Egypte (vers 1-17). Vervolgens klinken er – op vers 20a na – sterk contrasterende woorden over de toekomstige genade die de HEER zal bewijzen aan Juda (vers 18-26) waarna tot slot het oordeel over Assyrië wordt aangekondigd (vers 27-33).⁴⁸

Vanaf vers 18 klinkt de belofte dat God zich zal ontfermen over het hulpeloze Sion. Jeruzalem zal weer bewoond worden. Deze boodschap is geadresseerd aan mensen die in tranen zijn (vers 19a): op het luide roepen van het volk zal de HEER genadig zijn. Vers 20 en 21 laten zien dat God sterk verschillende ervaringen geeft. ‘Brood van benauwdheid’ (לֶחֶם צָרָה) en ‘water van verdrukking’ (וּמַיִם לְחֻץ) drukken tijden van nood en oordeel uit. ‘Maar’ (וְלֹא) in de toekomst zal God hen transformeren van blind en doof naar ziend en horend. Het volk zal met de eigen ogen (עֵינֵיכֶם) en met de eigen oren (וְאָזְנוֹכֶם) hun leraren of hun leraar zien en horen.⁴⁹ In de lijn van Beuken ga ik er vanuit dat er met ‘uw Leermeester’ (מוֹרֵיכֶם) sprake is van een woordspeling waarmee zowel op het meervoud (de profeten als leraren, cf. vers 10-11) alsook het enkelvoud wordt gehint (God als leraar, cf. Jes. 28:9-13, 29:11, 12, 30:15). God is de leraar van het volk, maar kan middellijk door zijn profeten of zijn knecht onderwijzen en leiden.⁵⁰ De HEER zal in de toekomst zich niet meer verbergen of op afstand zijn (cf. Jes. 45:15, 59:1-2,

⁴⁶ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, p. 538.

⁴⁷ Smith, G.V., *Isaiah 1-39 (NAC, volume 15a)*, p. 505.

⁴⁸ Smith, G.V., *Isaiah 1-39 (NAC, volume 15a)*, p. 508, 518.

⁴⁹ Smith, G.V., *Isaiah 1-39 (NAC, volume 15a)*, p. 519, 521.

⁵⁰ Het woord מוֹרֵיכֶם kan als een enkelvoud (NBV, GNB, WV) maar ook als een meervoud (SV, HSV, NBG51) worden vertaald. Wanneer het wordt weergegeven als ‘leraren’ kan gedacht worden aan de profeten (cf. vers 10-11) die het volk weer in rechte banen leiden. Wanneer het wordt vertaald als ‘leraar’ kan worden gedacht aan de HEER zelf. Oswalt kiest voor deze laatste benadering en ziet vanuit omliggende thema’s als ‘de leer’, ‘de weg’ (vers 21) en ‘afgoderij’ (vers 22) een verband met het Bijbelboek Deuteronomium. Maar ook in het boek Jesaja zelf wordt God als leraar weergegeven (cf. Jes. 28:9-13, 29:11, 12, 30:15): Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, p. 560. Blenkinsopp ziet een verband met de knecht van de HEER die wordt genoemd vanaf hoofdstuk 42 en onder andere wordt omschreven als een leermeester (cf. 50:4-11, 52:13-53:12): Blenkinsopp, J., *Isaiah 1-39, A New Translation with Introduction and Commentary (AB)*, New York: Doubleday Dell Publishing Group, 2000, p. 421. Beuken ziet hier echter een woordspeling die zowel wijst op de meervoud als op het enkelvoud. In hoofdstuk 30 klinkt God immers als leraar (cf. 30:1-2, 15), maar ook wordt er gewezen naar de profeten (cf. 30:10-11): Beuken, W.A.M., *Jesaja 28-39 (HThKAT)*, p. 182.

Ps. 27:8-9, 4:23-24, 102:1-2). Zijn mensen zal hij instrueren hoe te wandelen (cf. Jes. 2:2-4, Ps. 25:5-8) zodat het volk uit de ellende wordt geleid.⁵¹ Dit wijst mogelijk naar het beeld van een herder die achter de kudde aanloopt en gesproken aanwijzingen geeft welke richting de kudde moet gaan.⁵² Dit herinnert aan de aanwijzingen van God om naar zijn instructies te luisteren (cf. Deut. 5:32-33, 17:19-20, Joz. 1:17-8, 23:6-7).⁵³ Vanaf dan zal men niet meer eigenwijs z'n eigen weg gaan (cf. Jes. 28:11-12, m.n. 30:10-11 waar opvallend het woord הָרַף wordt genoemd).⁵⁴ Als dat gebeurt zullen de afgoden worden weggedaan (vers 22). God belooft vervolgens een overvloed aan eten voor mens en dier. Ook water, onmisbaar voor de landbouw, zal ruimschoots aanwezig zijn. Dit zal gebeuren op de dag van de 'grote slachting' (vers 25b) waarmee het oordeel over de Assyriërs wordt aangezegd (cf. vers 27-33). In dit herstel na het oordeel zal de periode van duisternis voorbij zijn (cf. Op. 21:23).⁵⁵

3.5.4 Jesaja 32:3-4a

“Dan zullen de ogen van wie zien, zich niet afwenden, en de oren van wie horen, zullen er acht op slaan. Het hart van onbedachtzamen zal inzicht krijgen ... ” (HSV).

Jesaja 32-33 vormt een spiegelbeeld met hoofdstuk 30-31 waar primair wordt gewaarschuwd tegen het vertrouwen op Egypte als ultieme hoop tegen de Assyrische dreiging. Niet Egypte maar de HEER zal verlossing geven: hij is de bron van een rechtvaardige regering. Zo wordt er een contrast geboden tegen een lijn die in Jesaja 7 met Achaz in de context van de Syro-Efraïmitische oorlog begon: wie vertrouwt op mensen oogst onrecht, blindheid, corruptie en verwoesting. Maar vertrouwen op de HEER leidt tot gerechtigheid, inzicht, integriteit, herstel en leven.⁵⁶ In Jesaja 32:1-8 vinden we een profetie over de Messias die als koning zal regeren in gerechtigheid (קִדְּוָה)⁵⁷ en vorsten die regeren overeenkomstig het recht (טִבְּרָוֶת). Dit vergezicht wordt weergegeven na een oproep tot bekering (Jes. 31:6-7) en de aankondiging dat Assyrië zal vallen (Jes. 31:8-9).⁵⁸

⁵¹ Smith, G.V., *Isaiah 1-39 (NAC, volume 15a)*, p. 521.

⁵² Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, p. 455.

⁵³ Smith, G.V., *Isaiah 1-39 (NAC, volume 15a)*, p. 521.

⁵⁴ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, p. 560.

⁵⁵ Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, p. 455.

⁵⁶ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, p. 578-579, Beuken, W.A.M., *Jesaja 28-39 (HThKAT)*, p. 182.

⁵⁷ Onder exegeten is er verschil van mening wie deze koning precies is: is het Josia, Hizkia of de Messias? Zie: Smith, G.V., *Isaiah 1-39 (NAC, volume 15a)*, p. 538. Argumenten tegen de visie van de koning als Messias zijn: 1. Er is verwantschap met eerdere Messiaanse profetieën (cf. Jes. 9:6, 11:4-5), maar in Jes. 8:23-9:6 en in 11:1-9 wordt er in grotere idealen gesproken. 2. In eerdere Messiaanse profetieën wordt er niet gesproken over 'vorsten' (vers 1), maar is er exclusieve aandacht voor de Messias, zie: Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, p. 578-579. 3. Niet de Messias, maar alleen God wordt koning genoemd (cf. Jes. 6:1, 5, 24:23, 33:17, 22), zie: Smith, G.V., *Isaiah 1-39 (NAC, volume 15a)*, p. 539. Maar daar kan tegenovergesteld worden: 1. De vorsten die hier worden genoemd, moeten vooral contrasteren met eerdere onrechtvaardige vorsten (cf. Jes. 28:14, 29:14, 30:4, 31:9), zie: Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, p. 579. 2. Het ideaal is weldegelijk groot: in vers 3-4 wordt er gesproken van een omdraaiing van Jes. 6:9-10. De tijd dat God de ogen opent wordt continu in verband gebracht met de toekomstige Messiaanse regering (Jes. 29:18, 35:5, 42:18) en bovendien biedt Jes. 32:15-20 als uitwerking van 32:1-8 weldegelijk een ideale werkelijkheid overeenkomstig eerdere Messiaanse profetieën, zie: Smith, G.V., *Isaiah 1-39 (NAC, volume 15a)*, p. 538-539. 3. Er is qua taal een essentiële overeenkomst met Messiaanse profetieën, zie bijvoorbeeld קִדְּוָה in Jes. 32:1 en 11:5. 4. In Jes. 9:6 wordt de Messias nauw in verband gebracht met de troon en het koningschap van David. Deze koning duiden als de Messias is naar mijn idee dus goed verdedigbaar.

⁵⁸ Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, p. 467.

Het regeren in gerechtigheid heeft veiligheid tot gevolg (vers 2, cf. Jes. 4:5-6, 25:4, Ps. 27:5 en 28:2 voor de beschrijving van de Assyrische dreiging) en er vindt een omdraaiing van Jesaja 6:9-10 en 29:9-12 plaats (vers 3-4).⁵⁹ Met name vers 3-4a is voor ons van belang: in plaats van blindheid, wordt er gesproken over ogen die zien en blijven kijken. Hier is echter sprake van een exegetische moeilijkheid. De ontkenning אֵל past niet goed in het verband als תִּשְׁעֶינָה met 'zij zullen zien' wordt vertaald. Paul, Van den Brink en Bette wijzen erop dat de werkwoordstam שָׁעַשׂ ook 'de blik afwenden' kan betekenen (cf. Jes. 22:4).⁶⁰ Dit is echter alleen mogelijk in de Hif'il, maar het woord staat duidelijk in de Qal. Oswalt en G.V. Smith menen daarentegen dat תִּשְׁעֶינָה van de werkwoordstam שָׁעַשׂ komt, dat 'gladmaken', 'blind maken' of 'dichtpleisteren' betekent.⁶¹ Zo is er duidelijker verwantschap met Jesaja 6:10 waar de profeet wordt opgeroepen om de ogen van het volk te verblinden. Daar wordt ook שָׁעַשׂ als werkwoordstam gebruikt. Maar de verblinding aldaar wordt hier dus opgeheven (cf. Jes. 32:15). Zo ook de doofheid: er wordt nu gesproken over oren die horen en aandacht (תִּקְשָׁבְנָה) hebben voor wat gezegd wordt. En er wordt niet over een hart gesproken dat geen begrip heeft, maar dat juist inzicht (בִּינִין לְדַעַת) heeft. Daarmee worden de woorden uit Jesaja 6:9-10 omgedraaid en de verharding opgeheven.⁶²

Verder wordt er in vers 4b gesproken van het herstel van een geestelijke dronkenschap, die nauw met de verharding in verband wordt gebracht (cf. Jes. 28:7, 8, 29:9, 10, 14). Het gevolg van deze geestelijke transformatie is het vermogen om juist te oordelen (vers 5-8). Deze transformatie is ten diepste een vrucht van Gods Geest die wordt uitgegoten (cf. Jes. 32:15-20).⁶³

3.5.5 Jesaja 35:5

“Dan zullen de ogen van de blinden worden opengedaan, de oren van de doven zullen worden geopend” (HSV).

Hoofdstuk 35 staat in het teken van belofte van herstel en vormt een contrast met hoofdstuk 34: samen vormen ze de eschatologische conclusie van de profetieën in hoofdstuk 28-33.⁶⁴ Waar in Jesaja 34 het machtige Edom wordt geoordeeld en wordt tot een woestijn waar onreine dieren zullen wonen. Daar zal de woestijn in Jesaja 35 tot volle bloei komen en de vreugde zal groot zijn (vers 2 en 10). Waarschijnlijk is dit een beeld voor het herstel van de wereld die door de menselijke hoogmoed tot een woestijn is geworden.⁶⁵ Het gevolg van de komst en de heerlijkheid (vers 2) en de redding van de HEER (vers 10) is onder andere dat blindheid en doofheid verleden tijd zullen zijn (vers 5). Zo zullen er geen lichamelijke of geestelijke onvolkomenheden meer zijn (cf. Jes. 33:24).⁶⁶ Door parallelle beloften refereert dit vers aan Jesaja 29:19 en 32:3-4. Bovendien is het een opheffing van Jesaja 6:9-10 en een omdraaiing van Gods oordeel.⁶⁷ Op de opheffing van de blindheid wordt in vers 2 al gehint

⁵⁹ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, p. 581.

⁶⁰ Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, p. 469.

⁶¹ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, p. 578; Smith, G.V., *Isaiah 1-39 (NAC, volume 15a)*, p. 541.

⁶² Beuken, W.A.M., *Jesaja 28-39 (HThKAT)*, p. 231.

⁶³ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, p. 578.

⁶⁴ Smith, G.V., *Isaiah 1-39 (NAC, volume 15a)*, p. 577.

⁶⁵ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, p. 620.

⁶⁶ Smith, G.V., *Isaiah 1-39 (NAC, volume 15a)*, p. 580.

⁶⁷ Beuken, W.A.M., *Jesaja 28-39 (HThKAT)*, p. 342-343.

met de belofte: “Ze zullen zien de heerlijkheid van de HEERE ...” (HSV). In de LXX wordt het onbepaalde אֱלֹהִים nader bepaald met ‘mijn volk’ (ὁ λαός μου).⁶⁸ In de directe context zijn dat degenen die door de HEER zijn vrijgekocht (vers 10).

3.5.6 Jesaja 40:1-2

“Troost, troost Mijn volk, zal uw God zeggen, spreek naar het hart van Jeruzalem en roep haar toe dat haar strijd vervuld is, dat haar ongerechtigheid verzoend is, dat zij uit de hand van de HEERE het dubbele ontvangen heeft voor al haar zonden” (HSV).

Hoofdstuk 40 kan als introductie op het tweede grote deel van Jesaja (hoofdstuk 40-55) worden gezien. Dit geldt niet zozeer qua thematiek, maar wel wat betreft de toonzetting. In plaats van oordeel klinken er woorden van herstel. De eerste twee verzen zijn zeer warm en vol affectie. Net zoals er in Jesaja 6:9 een verdubbeling klinkt, klinkt er ook hier in vers 1 een verdubbeling met ‘troost, troost’ (נַחֲמֵנוּ נַחֲמֵנוּ).⁶⁹ Deze verdubbeling laat de urgentie van de boodschap zien en wordt geassocieerd met tijden van vreugde, het herstel van het land en de verlossing van mensen (cf. Jes. 12:1, 30:18, 49:13, 51:3, 12, 52:9, 61:2, 66:13).⁷⁰ Deze woorden klinken tegen de achtergrond van rouw (cf. Gen. 24:67, 37:35, 2 Sam. 10:2, Jer. 16:7). In dit kader is dat de ballingschap. Nu wordt er echter niet gesproken over ‘dit volk’ (cf. Jes. 6:9, 8:6), maar over ‘mijn volk’ (עַמִּי, cf. Ex. 6:7, 19:5, Lev. 26:12, Deut. 26:17-18).⁷¹ Het ‘mijn volk’ en ‘uw God’ (אֱלֹהֵיכֶם) zijn bovendien nauw met elkaar verbonden.⁷² Vervolgens wordt er opgeroepen om tot het ‘hart’ (עַל־לֵב) van Jeruzalem⁷³ te spreken (cf. Gen. 34:3, 50:21, Ruth 2:13, 2 Sam. 19:8). Het doel van deze woorden tot het hart is om iemand, die verlamd is door de omstandigheden, moed en vertrouwen in te spreken: God zendt Jeruzalem niet weg.⁷⁴ De ballingschap was een zware straf op de ongehoorzaamheid van Israël. Maar de schuld is vereffend. Alleen door het onverklaarbare initiatief van de HEER is er voor het volk toekomst.⁷⁵ In dit initiatief en in deze woorden wordt de boodschap uit Jesaja 6:9-10 opgeheven.

Bovendien horen we in heel Jesaja 40:1-11 een echo van het roepingsvisioen in Jesaja 6. In beide gedeelten wordt er ‘geroepen’ (קָרָא, Jes. 40:3, 6, cf. 6:3). Wanneer in Jesaja 40:5 de belofte staat dat alle levenden de ‘heerlijkheid’ van de HEER zullen zien, herinnert dat aan Jesaja 6:3 waar staat dat de aarde vol is van deze קְבוֹד. In Jesaja 40:6 wordt de vraag gesteld: “Wat moet ik roepen?” (HSV). Dit sluit aan op de vraag in Jesaja 6:11 van de profeet hoelang hij de woorden tot verharding (Jes. 6:9-10) moet verkondigen. Daarnaast lijkt vers 9 uit Jesaja

⁶⁸ Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, p. 495.

⁶⁹ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 40-66 (NICOT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1998, p. 48-49.

⁷⁰ Smith, G.V., *Isaiah 40-66 (NAC, volume 15b)*, Nashville, Tennessee: B&H Publishing Group, 2009, p. 93.

⁷¹ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 40-66 (NICOT)*, p. 49.

⁷² Smith, G.V., *Isaiah 40-66 (NAC, volume 15b)*, p. 93.

⁷³ Wie is precies Jeruzalem (יְרוּשָׁלַיִם) dat wordt aangesproken? Zijn dat de ballingen in Babel? Zie: Blenkinsopp, J., *Isaiah 40-55 (AB, volume 19a)*, New York: Doubleday, 2000, p. 180-181. Of zijn dat de inwoners van Juda? Zie: Smith, G.V., *Isaiah 40-66 (NAC, volume 15b)*, p. 93. Uitleggers gaan hier uiteen. Dit zal onder andere te maken hebben met de visie op het Bijbelboek als geheel. Is Jesaja één geheel en geschreven door één auteur? Of zijn er twee of meerdere delen die verschillen qua historische achtergrond en auteur? Zie ook: 2.4.1 *Achtergronden bij Jesaja 6:9-10*. Omdat het voor het onderzoek niet direct relevant is, laat ik de vraag wie er met ‘Jeruzalem’ wordt bedoeld in het midden.

⁷⁴ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 40-66 (NICOT)*, p. 50.

⁷⁵ Brueggemann, W., *Theology of the Old Testament – Testimony, Dispute, Advocacy*, Minneapolis: Fortress Press, 1997, p. 140-141.

40 een omdraaiing van Gods antwoord op Jesaja's vraag in Jesaja 6:11. Waar in Jesaja 6:11 wordt gesproken over verwoesting en verderf over steden en inwoners. Daar klinkt in Jesaja 40:9 de vreugdebode met een goede boodschap voor Jeruzalem en de steden van Juda.⁷⁶ Heel treffend wordt er in vers 9 en 10 opgeroepen tot 'opzien' (הִנֵּה). Het volk wordt in Jesaja 6:9 opgeroepen om alsmaar te zien (וּרְאֵי רְאֵי). Toch zal dat niet resulteren in 'kennis' (יָדַע). Het 'opzien' in Jesaja 40:9 resulteert echter in het aanschouwen van God zelf, in zijn heerschappij, beloning en zorg (vers 9-11). Dit alles moet met de 'stem' (קוֹלֵךְ) verkondigd en 'gezegd' (אָמַרְי, vers 9) worden en impliceert de opheffing van de doofheid uit Jesaja 6:9-10.

3.5.7 Jesaja 42:18-20

“Doven, hoor! Blinden, kijk en zie! Wie is er zo blind als Mijn dienaar, doof zoals Mijn bode die Ik zend? Wie is blind zoals de volmaakte (of: verbondspartner, JD)⁷⁷, blind zoals de knecht van de HEERE? U ziet wel veel dingen, maar u let er niet op. Hij⁷⁸ doet zijn oren wel open, toch luistert hij niet” (HSV).

Jesaja 42:18-20 volgt op de belofte dat de HEER zijn volk zal verlossen (42:10-17) en maakt deel uit van een disputatie tussen God en zijn volk in hoofdstuk 42:18-25 (cf. Jes. 40:27).⁷⁹ In de boodschap van verlossing klinkt de belofte dat de blinden zullen worden uitgeleid (Jes. 42:16). De knecht van de HEER die verlossing brengt zal zelfs de ogen van de blinden openen (Jes. 42:7).⁸⁰

De woorden vanaf vers 18 zijn gericht tot het dove en blinde (וְהַעֲוִרִים, הַחֲרָשִׁים) volk van Israël. Hoe kunnen blinden zien en doven horen? Toch klinken er twee imperatieven om te horen en te zien zodat ze begrijpen. Daarmee wordt de suggestie gewekt dat er iets belangrijks wordt gecommuniceerd.⁸¹ Hoe kan het volk als dienaar, bode, verbondspartner⁸² en knecht functioneren als het blind en doof is? Israël wordt hier aangeklaagd vanwege haar blindheid en doofheid.⁸³ God heeft veel gecommuniceerd met het volk door zijn wet en de profeten. Bovendien heeft Israël veel van hem kunnen vernemen door de geschiedenis. Mogelijk wordt er gewezen op de grote daden van de HEER zoals bij de uittocht uit Egypte (Ex. 15) en het

⁷⁶ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 40-66 (NICOT)*, p. 48, zie ook: Berges, U., *Jesaja 40-48 (HThKAT)*, Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 2008, p. 83; Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, p. 581.

⁷⁷ Zie voetnoot 83.

⁷⁸ In de MT loopt de tekst van de tweede persoon naar de derde persoon. De NBV kiest ervoor om het hele vers in de derde persoon te vertalen, de NBG51 vertaalt het geheel in de tweede persoon. In het Hebreeuws komt er echter vaker zo'n soort verandering voor (cf. Jes. 1:29, 14:30): Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 40-66 (NICOT)*, p. 131-132.

⁷⁹ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 40-66 (NICOT)*, p. 130.

⁸⁰ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 40-66 (NICOT)*, p. 130. Er is een onderscheid in de knechten: degene die bevrijdt en degene die wordt bevrijdt en zo een bewijs wordt van Gods heerschappij.

⁸¹ Smith, G.V., *Isaiah 40-66 (NAC, volume 15b)*, Nashville, Tennessee: B&H Publishing Group, 2009, p. 184-185.

⁸² Het woord כַּמְשָׁלִים is moeilijk te vertalen. Vaak is het een zelfstandige naam (cf. 2 Kon. 22:3, Ez. 8:16, Neh. 3:4): Broers, P.D.H., *Woordenboek van het Bijbels Hebreeuws*, p. 222. De LXX vertaalt het als 'heersers' (οἱ κυριεύοντες) van מִשְׁלָה. In vers 19 is het een Pu'al participium van שָׁלַם, dat 'volmaakt' kan betekenen (cf. HSV en NBG51, cf. 44:26) of 'iemand die een verbond heeft', מִשְׁלָה in: Clines, D.J.A. (Ed.), *The Dictionary of Classical Hebrew Volume VIII ש-ת (Isa 42:20 WTT)*, Sheffield, Sheffield Phoenix Press, 2011.

⁸³ Smith, G.V., *Isaiah 40-66 (NAC, volume 15b)*, p. 184-185.

verslaan van de Kanaänieten (Jozua). Maar hoewel men kijkt en hoort,⁸⁴ let het volk er niet op of luistert er niet naar.⁸⁵ Men is niet in staat om hun ervaringen op waarde te schatten (cf. vers 25). In Deuteronomium 29:2-4 klinkt uit de mond van Mozes eenzelfde beschuldiging.⁸⁶

In het vervolg gaat de beschuldiging verder. Vers 23 verwoordt opnieuw een retorische vraag die het thema uit vers 19 oppikt: “Wie onder u neemt dit ter ore (**וַיִּשְׁמַע**)? Wie slaat er acht op (**וַיִּקְשֶׁב**) en hoort (**וַיִּשְׁמַע**) wat hierna zal zijn?” (HSV). God heeft zijn wet gegeven, maar men luisterde niet (vers 21, 24). Daarna kwam er straf voor de ongehoorzaamheid, maar men weigerde er lessen uit te leren (vers 22, 24). God zond zelfs het geweld van oorlog, maar men nam het niet ter harte (**עַל-לֵב** , vers 25). Zelfs het oordeel weet Israël niet tot bekering te brengen.⁸⁷ Zo klinkt er na de hooggestemde woorden uit Jesaja 40:1-2 en na hoopvolle beloften uit onder andere 29:18 en 35:5 de aanklacht dat het volk daadwerkelijk doof en blind is. De onheilswoorden uit Jesaja 6:9-10 lijken hier voltrokken.

3.5.8 Jesaja 43:8

“Laat dit volk naar voren treden, een blind volk, ook al heeft het ogen, doof, ook al heeft het oren” (NBV).

Dit vers staat in de context van rechtszaalscènes van de volken (Jes. 41:1-7) en hun goden (Jes. 41:21-29)⁸⁸ en maakt deel uit van vers 8-15 waarin de uniciteit van de HEER wordt onderstreept.⁸⁹ Israël wordt – naast de volken (vers 9) – geroepen om naar voren te treden en voor de rechtbank te verschijnen. Het woord (**הוֹצִיא**) kan ook betekenen ‘uittrekken’ of ‘uitgaan’ (cf. HSV, NBG) waarmee de associatie met de ballingschap kan worden opgeroepen (cf. vers 5-7, 19).⁹⁰ Maar in eerste instantie gaat het om een getuigende functie van het volk (vers 10, Jes. 44:8-9). Daarmee gebeurt er iets vreemds: want wat heb je aan een getuige die blind en doof is? Zo’n getuige is niets waard. Toch zal God door de spirituele blindheid en zonde van het volk (cf. Jes. 42:18-25, 43:22-28) heen breken.⁹¹ Vanuit de verkiezing verklaart hij het tot zijn getuige en knecht (vers 10). Opdat zo openbaar wordt dat hij alleen God en HEER is die redt en de vijand oordeelt (vers 3, 10b-15).⁹² Zo is in Jesaja 43:8 de verharding van het volk onderstreept, maar wordt in de directe context gehint op de opheffing daarvan: want het volk zal zeker Gods getuige zijn, zijn uniciteit begrijpen (**וַתְּבִינֵנּוּ** , vers 10, cf. Jes. 6:10) en de

⁸⁴ Bij vers 20 is er een onderscheid tussen de geschreven tekst van de MT (Ketib) en de orale traditie (Qere).

Volgens de letterlijke Masoretische tekst en 1QIa^a staat het woord **וַיִּרְאֶינִי** in de 2e persoon, mannelijk, perfectum ‘gij hebt gezien’ (NBG51), maar volgens de Qere moet dit worden gelezen als een infinitief absolutus **וַיִּרְאוּ**, dat ‘zien’ betekent (HSV, NBV). Daardoor loopt het woord beter parallel met **וַתְּבִינֵנּוּ**. Wellicht heeft de geschreven traditie de voorkeur, maar het betekenisverschil is nihil, Smith, G.V., *Isaiah 40-66 (NAC, volume 15b)*, p. 185.

⁸⁵ Smith, G.V., *Isaiah 40-66 (NAC, volume 15b)*, p. 185.

⁸⁶ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 40-66 (NICOT)*, p. 131.

⁸⁷ Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, p. 565.

⁸⁸ Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, p. 575.

⁸⁹ Smith, G.V., *Isaiah 40-66 (NAC, volume 15b)*, p. 200.

⁹⁰ Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, p. 575.

⁹¹ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 40-66 (NICOT)*, p. 144.

⁹² Smith, G.V., *Isaiah 40-66 (NAC, volume 15b)*, p. 201.

redding ervaren. Het gaat hier dus niet om een verdere aanklacht over de verharding onder Israël, maar om een aansporing tot getuigen.⁹³

3.5.9 Jesaja 44:18

“Zij weten niet en begrijpen niet, want hun ogen zijn dichtgesmeerd, zodat zij niet zien, en hun harten, zodat zij niet begrijpen” (HSV).

Dit vers maakt deel uit van een profetie waarin de uniciteit van God en de troost voor Israël wordt benoemd (vers 6-8). Vervolgens wordt de dwaasheid rondom afgoderij uiteengezet (cf. Jes. 40:19-20, 41:1-7, 21-29).⁹⁴ Makers van afgodsbeelden zullen beschaamd staan (vers 9-11), afgodsbeelden zijn slechts menselijke constructies (vers 12-13) en afgoden zijn gemaakt van vergankelijk hout (vers 14-17). Daarop worden de makers van de afgodsbeelden getypeerd waardoor er een parallel met vers 9-10 ontstaat.⁹⁵ Zoals het afgodsbeeld niets ziet en weet, zo zien (מַרְאֵה) en weten (וְדַעַת) de makers ervan ook niets, want hun ogen zijn dichtgesmeerd (cf. Ezech. 13:10, 12) en hun hart begrijpt niets (cf. Jes. 6:9-10). Daardoor is er geen kennis en inzicht om het zelfbedrog te ontmaskeren (vers 19-20).⁹⁶

Een vraag is: wie zijn deze dienaren van afgoden? Zijn dat de heidenen of is dit het volk Israël? Omdat vers 9-20 is ingesloten door een boodschap aan Israël (vers 6-10 en 21-22) ga ik uit van een boodschap naar Israël zelf.⁹⁷ Omdat de praktijk van afgoderij haaks staat op de belofte aan het volk om een getuige van God te zijn (vers 8b), wordt het volk opgeroepen niet meer te zwichten voor de afgoden en om terug te keren tot de HEER die verlost (vers 21-23). Hier wordt de ‘verharding’ van Israël bevestigd. Net zoals in Jesaja 6:9-10, maar heel subtiel wordt verwezen naar de oorzaak van buiten: de ogen zijn dicht gepleisterd of bedekt (נָטַף)⁹⁸. In tegenstelling tot Smith⁹⁹ zie ik zo een parallel met de boodschap van Jesaja in 6:9-10 waarbij de bepleistering een middel in Gods hand is om te verharden.¹⁰⁰

⁹³ Berges, U., *Jesaja 40-48 (HThKAT)*, p. 281.

⁹⁴ Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, p. 593.

⁹⁵ Smith, G.V., *Isaiah 40-66 (NAC, volume 15b)*, p. 224, 229.

⁹⁶ Smith, G.V., *Isaiah 40-66 (NAC, volume 15b)*, p. 234-235.

⁹⁷ Zie ook: Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, p. 130.

⁹⁸ De wortel van נָטַף is onzeker: het kan zijn van נָטַף dat ‘bedekken’ of ‘vastzitten’ betekent, maar ook van נָטַף dat ‘dichtpleisteren’ betekent (cf. Ezech. 13:10, 12), zie: Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 40-66 (NICOT)*, 1986, p. 183. In beide gevallen heeft het weinig consequenties voor de exegese: het zicht is belemmerd.

⁹⁹ Smith, G.V., *Isaiah 40-66 (NAC, volume 15b)*, p. 235.

¹⁰⁰ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 40-66 (NICOT)*, p. 183.

3.5.10 Jesaja 63:17

“HEERE, waarom doet U ons afdwalen van Uw wegen? Waarom verhardt U ons hart, zodat wij U niet vrezen? Keer terug omwille van Uw dienaren, de stammen van Uw eigendom” (HSV).

Jesaja 63:17 maakt deel uit van het laatste gedeelte van het Bijbelboek (Jes. 63:1-66:24)¹⁰¹ en is onderdeel van een klaaglied (Jes. 63:15-64:12).¹⁰² In hoofdstuk 60-62 wordt er gesproken over een schitterende toekomst, maar zover is het nu nog niet. In de directe context wordt Gods macht tot oordelen genoemd (Jes. 63:1-5) en zijn verbondstrouw in het verleden (Jes. 63:7-14). Vanaf vers 15-16 begint er een klaagzang waarbij de profeet spreekt voor het volk (cf. Jes. 53:2). God wordt opgeroepen om niet op afstand te blijven, maar om medelijden te hebben.¹⁰³ Er wordt een beroep gedaan op zijn ijver, daden, emoties en het vaderschap.¹⁰⁴ Er zijn overeenkomsten aan te wijzen met Psalm 44, maar met één grote uitzondering: in Jesaja 63:15-64:12 belijdt het volk schuldig te zijn (Jes. 64:5b-7).¹⁰⁵

Vers 17 begint met een dubbele beschuldiging die samen één klacht vormt. Het beschuldigt God dat hij zijn volk af doet dwalen en van het verharden van hun hart (cf. Jes. 6:9-10). Zo lijkt de HEER verantwoordelijk te zijn voor alle ellende (vers 18-19).¹⁰⁶ Tegelijkertijd claimt dit vers niet dat men niet verantwoordelijk is voor hun eigen zonde. In de context wordt die juist beleden (Jes. 64:5b-7, cf. 53:6a). God is niet de auteur van de zonde. De HEER had de zonde juist met ontzetting aangezien (cf. Jes. 5:18-22, 30:9-14) en daardoor had hij zich teruggetrokken (cf. Jes. 59:1-2, 64:5-7). Dit is echter een uitroep van mensen die de verwerkelijking van de opdracht aan de profeet uit Jesaja 6:9-10 hebben meegemaakt. Als God niet ingrijpt zal het volk niet verlost worden van het alsmaar zondigen. Alleen hij kan verlossing schenken en niemand anders (cf. Jes. 59:16, 63:5). Waar het volk zichzelf niet kan bekeren, roept het om de bekering van God (בְּשׁוּב , cf. Jes. 6:10): zij zijn immers zijn ‘knechten’ (עַבְדֵי יְהוָה). Daarmee pleiten ze op zijn eigen woorden: God had hen immers zo genoemd (cf. Jes. 41:9, 42:19, 43:10, 44:1, 45:4).¹⁰⁷ Ook wordt het volk zijn ‘erfdeel’ (אֲרָמְלָה) genoemd (cf. Deut. 4:20-21).¹⁰⁸

In vers 18 en 19 gaat het pleidooi verder. Er klinkt een nadruk op ‘uw heilig volk’ dat gevangen is geweest en ‘uw heiligdom’ dat is vertrappt. Zo staat het bezit van de HEER zelf op het spel. Daardoor komt men op gelijke voet te staan met de andere volken en lijkt het alsof Israël nooit een bijzondere band met de HEER heeft gehad.¹⁰⁹ Ook wordt er verwezen naar de naam van God (cf. vers 14, Jes. 64:7): blijkbaar staat die op het spel. Tot slot klinkt er een krachtige oproep om in te grijpen (Jes. 64:1-5a), de zonden worden beleden (Jes. 64:5b-7) en er klinkt een roep aan God om dit gebed te beantwoorden (Jes. 64:8-12).¹¹⁰

¹⁰¹ Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, p. 777.

¹⁰² Smith, G.V., *Isaiah 40-66 (NAC, volume 15b)*, p. 675. Er is een verschil in de tekstnummering tussen de HSV en de NBV. Omdat ik primair de HSV gebruik volg ik die indeling.

¹⁰³ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 40-66 (NICOT)*, 1986, p. 611.

¹⁰⁴ Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, p. 787.

¹⁰⁵ Smith, G.V., *Isaiah 40-66 (NAC, volume 15b)*, p. 675.

¹⁰⁶ Smith, G.V., *Isaiah 40-66 (NAC, volume 15b)*, p. 682.

¹⁰⁷ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 40-66 (NICOT)*, 1986, p. 614.

¹⁰⁸ Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, p. 789.

¹⁰⁹ Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 40-66 (NICOT)*, 1986, p. 613.

¹¹⁰ Smith, G.V., *Isaiah 40-66 (NAC, volume 15b)*, p. 679.

Jesaja 65-66 kan als antwoord worden beschouwd op het voorgaande smeekgebed.¹¹¹ Juist hierin klinken twee beloften aangaande het hart. De HEER belooft in Jesaja 65:17 een nieuwe hemel en een nieuwe aarde te scheppen. Wanneer die er zijn is er een scherp contrast met 'vroeger' (הָרְאִישׁוֹת) en de 'vroegere benauwdheden' (הַצָּרוֹת הָרְאִישׁוֹת, vers 16). Deze termen verwijzen naar zonden, lijden, dood en destructie.¹¹² Maar er zal een totale transformatie plaatsvinden. Al die 'vroegere benauwdheden' zullen niet meer opkomen in het hart (אֵלַי תֵּעָלֶינָה עַל-לֵב). Maar als zijn volk volgens Jesaja 66:14 God 'ziet' (וַרְאִיָּה, cf. Jes. 6:10) met zijn troost (נַחֵם, Jes. 66:13, cf. 40:1) voor Jeruzalem zal het hart zich verblijden (וַיִּשְׂשׂוּ לִבָּם). De verharding uit Jesaja 6:9-10 en 63:17 lijkt dan voorgoed te zijn opgeheven.

3.6 Reflectie en conclusie

Zowel Von Rad als Landy zijn zich bewust van de uniciteit van de verhardingsboodschap in Jesaja 6:9-10. Volgens Landy gaat het om een 'goddelijke val' waarbij de HEER Jesaja gebruikt om zijn vijandige wil naar het volk over te brengen en bekering te dwarsbomen. Het grillige van deze boodschap komt bij hem duidelijk naar voren. Persoonlijk vind ik echter dat hij, in tegenstelling tot Von Rad, te weinig aandacht heeft voor de context. Von Rad laat zien dat het in Jesaja 6:9-10 gaat om een oordeel. De God die opdracht geeft tot de verhardingsboodschap is niet onpersoonlijk en willekeurig. Hij is als een vader en een betrokken wijngaardenier die naar eigen inzicht niet anders kan dan Israël vanwege de aanhoudende ongehoorzaamheid te oordelen. Zo staan deze verzen in het kader van het Godsrecht en gaat het niet om een puur willekeurige en vijandige houding van de HEER. Van een God die zich slechts openbaart als willekeurig en vijandig valt bovendien geen heil te verwachten (cf. Jes. 8:17). Dit betekent naar mijn idee niet dat God zich niet als vijand kan gedragen. Als God oordeelt staat hij tegenover in plaats van naast het volk.

In de breedte van het Bijbelboek Jesaja komt het thema van Israëls verharding terug. Het is dus een essentieel thema dat belangrijk is om de boodschap van het Bijbelboek te verstaan. In Jesaja worden er omtrent de verharding diverse beelden, woorden en verhalen gebruikt. De eerste tekst die in Proto-Jesaja nauw bij de verhardingsboodschap in hoofdstuk 6 aansluit is Jesaja 29:9-10. In beide teksten is het God zelf die de verharding veroorzaakt. Men wordt opgeroepen om verbijsterd of verbaasd en om verblind te zijn. God heeft een geest van diepe slaap over hen uitgegoten. Daardoor lijkt het alsof het volk dronken is. Deze dronkenschap sluit aan bij de context van Jesaja 28:1, 3 en 7-8 en de feesten in 29:1. Samen illustreren zij de enorme zonde. De resterende teksten in Proto-Jesaja die qua thematiek aansluiten bij Jesaja 6:9-10 lijken de verhardingsboodschap om te draaien of op te heffen. Dit begint met Jesaja 29:18. De boekrol die voorheen als gesloten was (Jes. 29:11-12) wordt weer toegankelijk. Dit is een aanduiding dat de boodschap van de HEER verstaanbaar wordt en een vruchtbare bodem vindt. Dit komt omdat doven weer zullen horen en blinden weer zullen zien. Dit geldt ook voor Jesaja 30:20-21. Na een periode van ellende en duisternis wordt er gesproken over ogen die zien en oren die horen. In Jesaja 32:2-4a wordt de opheffing in verband gebracht met het regeren van de Messias. Tegenover hoofdstuk 30-31 waar wordt gewaarschuwd tegen het vertrouwen op Egypte, klinkt in Jesaja 32-33 de boodschap dat de HEER verlossing zal geven. De God van Israël is de bron van een rechtvaardige regering. De

¹¹¹ Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, p. 799.

¹¹² Smith, G.V., *Isaiah 40-66 (NAC, volume 15b)*, p. 718.

verblindings en de doofheid worden opgeheven en het hart krijgt inzicht. Zo staat ook Jesaja 35:5 in het teken van belofte en herstel en contrasteert het met hoofdstuk 34. Enerzijds wordt in Proto-Jesaja de boodschap van Jesaja 6:9-10 voltrokken, maar er wordt herhaaldelijk perspectief geboden op de opheffing van deze verharding.

Deutero-Jesaja begint in hoofdstuk 40:1-2 direct met troost. In plaats van woorden van oordeel klinken er beloften van herstel. Het doel van deze beloften is om Israëls hart, dat verlamd is door de omstandigheden, moed en vertrouwen in te spreken. De schuld is vereffend, de ballingschap was een zware straf, maar er is toekomst. In dit initiatief wordt de verhardingsboodschap uit Jesaja 6:9-10 opgeheven. In Jesaja 42:18-20 klinken echter hele andere woorden. Omdat de aanklacht luidt dat het volk blind en doof is, lijkt de verhardingsboodschap hier voltrokken. Men neemt de boodschap van de profeten en de lessen van de Exodus en de inname van het Beloofde Land door Jozua niet aan. Bovendien weet ook het oordeel Israël niet tot bekering te brengen. Zo wordt het volk op haar verantwoordelijkheid aangesproken. Een ander geluid klinkt er in Jesaja 43:8. Ook hier wordt het volk gepresenteerd als blind en doof. Toch wordt Israël als getuige opgeroepen. De HEER zal door de spirituele blind- en doofheid heen breken waardoor het volk zeker zal getuigen. Hier gaat het dus niet primair om een verdere aanklacht over Israëls verharding, maar om een oproep tot getuigen ondanks de blinde ogen en dove oren. Tot slot vinden we in Jesaja 44:18 opnieuw een voltrokken verharding. Israël wordt beschuldigd van afgoderij. Maar zoals een afgodsbeeld niets ziet en weet, zo zien en weten hun makers niets. De ogen zijn immers dichtgesmeerd en het hart begrijpt niets. Op die manier is er geen kennis en inzicht om het zelfbedrog met de afgoderij te ontmaskeren. Zo zijn er in Deutero-Jesaja verwante teksten aan Jesaja 6:9-10 die verlossing van het oordeel en de verharding aankondigen. Maar er klinken ook woorden van beschuldiging die het volk aanspreken op de verharding.

In Trito-Jesaja vinden we één tekst die verwant is aan Jesaja 6:9-10. Vanuit Jesaja 63:17 klinkt er een dubbele beschuldiging die één klacht vormt. Israël beschuldigt de HEER dat hij zijn volk doet afdwalen en hun hart verhardt. Op die manier wordt de verantwoordelijkheid van de verharding bij God neergelegd. Tegelijkertijd belijdt het volk in de directe context haar schuld. Op die manier draagt Israël verantwoordelijkheid voor haar eigen gedrag. God is niet de auteur van de zonde. Zo wordt duidelijk dat de verhardingsboodschap is voltrokken. Wanneer God niet ingrijpt zal de verharding aanblijven, het volk niet verlost worden en doorgaan met zondigen. Maar door eschatologische beloften in Jesaja 65-66 wordt er uitkomst geboden. Door Gods redding zal in de toekomst de verharding voorgoed zijn opgeheven.

Zo vinden we in Jesaja de verharding die wordt aangekondigd, in werking wordt gezet, is voltrokken, maar ook de belofte van opheffing. Dit alles gebeurt door het handelen van God. Tegelijkertijd lezen we over de aanhoudende zonde die de aanleiding is voor de verharding, in en door de verharding als daad van ongehoorzaamheid door het volk present is en waarvoor Israël doorlopend verantwoordelijk wordt gehouden. Uiteindelijk kan het volk de zonde slechts belijden, want de HEER alleen kan verlossen.

De vraag die nu gesteld moet worden is: hoe komt de inhoud van Jesaja 6:9-10 terug in het Oude Testament? Deze verbreding is het onderwerp in hoofdstuk 4: Verharding in het Oude Testament.

4. Verharding in het Oude Testament

4.1 Inleiding

De vraag voor dit hoofdstuk luidt: hoe wordt het thema verharding relevant gemaakt in het eerste deel van de Bijbel? Dit doe ik door een aantal specifieke teksten te onderzoeken die qua taal en thematiek aansluiten bij Jesaja 6:9-10. De eerste tekst is Exodus 4:21. Omdat deze tekst in een bijzondere geschiedenis staat over de verharding van farao's hart, zal ik de bijbehorende relevante verzen die bij dit verhaal horen ook onderzoeken. Vervolgens zal ik kijken naar: Deuteronomium 29:2-4 en 30:6, Jeremia 5:21, 23 en 31:33, Ezechiël 12:2, 11:19-20, 18:31 en 36:26-27 en Zacharia 7:11-12.¹ Tot slot eindig ik met een reflectie en een conclusie over het hoofdstuk.

4.2 Verharding in teksten uit het Oude Testament

4.2.1 Exodus 4:21 e.v.

“De HEERE zei tegen Mozes: Nu u naar Egypte gaat terugkeren, zie erop toe dat u al de wonderen waartoe Ik u in staat gesteld heb, vóór de farao doet. Ikzelf echter zal zijn hart verharden, zodat hij het volk niet zal laten gaan” (HSV).²

Wanneer Mozes door de HEER wordt geroepen om Israëel uit de slavernij in Egypte te bevrijden, kondigt hij direct aan dat de farao het volk niet zomaar zal laten gaan. Pas nadat

¹ Dit is een selectie van relevante teksten. In het Oude Testament wordt er in de wet, de profeten en de geschriften verschillende keren gesproken over verharding. Een voorbeeld uit de wet is Ex. 32:9, 33:3, 5 en 34:9 waar na de zonde met het gouden kalf Israëel een aantal keer ‘hardnekkig’ wordt genoemd (אֲרִיזוּת־הַלֵּב): een andere verwoording voor koppigheid en opstandigheid: Stuart, D.K., *Exodus (NAC, vol. 2)*, Nashville, Tennessee: B&H Publishing Group, 2006, p. 670. Frequent wordt met soortgelijke woorden in het Oude en Nieuwe Testament gerefereerd aan deze geschiedenis, cf. o.a. Neh. 9:16-17, 26, 29 en Heb. 3:8, 13, 15 en 4:7. Een voorbeeld van verharding uit de geschriften vinden we in 1 Kon. 22: In de geschiedenis van koning Achab zien we een opvallende parallel met Jes. 6. In beide gedeelten stelt de HEER een vraag: “Wie zal ik zenden? Wie zal er voor Ons gaan? ...” (Jes. 6:8a, HSV). En: “Wie zal Achab misleiden, zodat hij zal optrekken en bij Ramoth in Gilead zal vallen in de strijd? ...” (1 Kon. 22:20a, HSV). Beide keren biedt een vrijwilliger zich aan. In Jesaja de profeet Jesaja: “Zie, hier ben ik, zend mij” (Jes. 6:8b, HSV). In 1 Kon. 22 een geest: “Toen trad er een geest naar voren en ging voor het aangezicht van de HEERE staan. Hij zei: Ík zal hem misleiden ...” (1 Kon. 22:21a, HSV). Achab weet dat de HEER niet met hem is (vers 8, 15-16). Hij wil slechts luisteren naar de 400 profeten die hem naar de mond praten om op oorlogspad te gaan (vers 5-6). Hij heeft duidelijk een afkeer van Micha, de profeet van God. De geest krijgt toestemming om in de mond van de 400 profeten een ‘leugengeest’ te zijn. Zo wordt Achab weggehouden van de waarheid zodat hij op oorlogspad gaat. Op die manier wordt zijn verwerping onderstreept en zijn dood als oordeel ingeleid (1 Kon. 22:20-23): Konkel, A.H., *1 & 2 Kings (NIVAC)*, Grand Rapids: Zondervan, 2006, p. 350-353. Een voorbeeld uit de geschriften is Ps. 119:70: De psalmist contrasteert zichzelf met hoogmoedige mensen. Ze hebben de psalmist met leugens besmeurd (vers 69a). Dit komt omdat hun hart zo ongevoelig is als vet (בְּהֵמָה לֶחֶם, cf. Jes. 6:10). Maar de psalmist beweert zelf anders te zijn. Hij verheugt zich in de wet want die spreekt van Gods goedheid: Goldingay, J., *Psalms, volume 3: Psalm 90-150 (BCOTWP)*, Grand Rapids: Baker Academic, 2008, p. 408.

² De tekst indeling van de HSV en NBG51 enerzijds en van de NBV anderzijds lopen in Exodus bij een aantal hoofdstukken uiteen. Ex. 5:24-6:29 en 8:1-32 in de HSV en NBG51 is in de NBV weergegeven als Ex. 6:1-30, 7:26-8:28. Ik volg de versindeling zoals weergegeven in de HSV en NBG51.

God zijn hand heeft uitgestrekt en wonderen heeft gedaan zal de farao toegeven (Ex. 3:19-20). Meerdere keren wordt er gesproken over het hart van de farao dat wordt verhard, zichzelf verhardt of gewoonweg onbuigzaam is. We zullen kijken we naar het conflict tussen de HEER en de farao zoals dat in het verhaal van de uittocht in Exodus 1-15 tot ons komt.

Het conflict tussen de HEER en de farao heeft een aanloop en een aankondiging. Dit begint bij de onderdrukking van de Israëlieten. In Exodus 1:9-10 lezen we over het initiatief door en het motief van een eerdere farao (Ex. 2:23).³ Hij ziet het volk Israël als een potentiële bedreiging, omdat het groter en machtiger is dan de Egyptenaren. Daarom moet er verstandig tegen hen worden opgetreden. Door het gebruik van het meervoud in vers 11-14 wordt duidelijk dat de farao instemming en medewerking krijgt van zijn eigen volk, de Egyptenaren (מִצְרַיִם). Door dwangarbeid wordt Israël – Gods eigen zoon, zijn eerstgeborene (Ex. 4:22) – onderdrukt en wordt het leven van het volk bitter door ‘harde slavenarbeid’ (Ex. 1:14, 6:8, בַּעֲבֹדָה קָשָׁה, cf. Ex. 5:9). Door het gebruik van het woord כָּבַד loopt er een parallel tussen de arbeid van de Israëlieten en het hart van de farao (cf. Ex. 7:14, לֵב פִּרְעֹה, כָּבַד לֵב פִּרְעֹה)⁴ en zijn dienaren (Ex. 9:34, 10:1).⁵ Bovendien heeft hij onschuldige kinderen laten vermoorden door ze in de Nijl te werpen (Ex. 1:22).⁶ Door de slavenarbeid en onderdrukking stijgt er een hulpgeroep van het volk op naar God (Ex. 2:23-25). Dit alles vormt de aanloop naar Gods verharding van farao’s hart. Dit zal dus geen verharding zijn van een hart vol compassie. Farao’s handelen was immers al doortrokken met de zonde.⁷

In het vervolg roept de HEER Mozes om Israël uit Egypte te leiden. Maar direct kondigt hij aan dat de farao het volk niet zomaar zal laten gaan. Dit gebeurt twee keer. De eerste keer in Exodus 3:19-20. Daar belooft de HEER dat Egypte zal worden getroffen door zijn uitgestrekte hand. De hand van God wordt omschreven als een ‘sterke hand’ (יָד חֲזָקָה). Dit onderstreept het thema van de goddelijke macht en het conflict tussen de HEER en de farao. In deze geschiedenis is het woord חֲזָקָה belangrijk. Wanneer het in Exodus als adjectief wordt gebruikt bij ‘de hand van God’, is het een term van verlossing (Ex. 3:19-20, 5:24, 13:9, cf. 14:8, 16:3). Maar als het wordt gebruikt in relatie tot de farao is het een term om de conditie van zijn hart te beschrijven: het is sterk, onvermurwbaar (cf. Ex. 4:21, 7:22, etc., dit geldt later ook voor de Egyptenaren in het algemeen, Ex. 14:17).⁸ De eerste keer dat dit ter sprake wordt gebracht, vinden we in Exodus 4:21 (וַאֲנִי אֶחֱזַק אֶת-לְבָבוֹ). In deze constructie staat חֲזָקָה in de Pi’el waarbij een oorzaak wordt uitgedrukt: de HEER zorgt ervoor dat hijzelf het hart van farao zal verharden.⁹ Deze verharding heeft als gevolg dat de koning van Egypte niet zal luisteren naar de oproep om Israël te laten gaan.

³ Kellenberger, E., *Die Verstockung Pharaos, Exegetische und auslegungsgeschichtliche Untersuchungen zu Exodus 1-15 (BzWvAuNT)*, Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 2006, p. 120.

⁴ Houtman, C., *Exodus, volume 1 (HCOT)*, Leuven: Peeters, 1993, p. 21-22.

⁵ Stuart, D.K., *Exodus (NAC, vol. 2)*, p. 146-148.

⁶ Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Genesis | Exodus (SOT)*, Veenendaal: Centrum voor Bijbelonderzoek, 2004, p. 579. Vanuit dit perspectief is er een overeenkomst met Salomo en Rehabeam (1 Kon. 11:1-13, 29-39, 1 Kon. 12: 15): de troonsopvolger moet de consequenties van de zonde van de voorganger dragen.

⁷ Bruckner, J.K., *Exodus (UBCS)*, Grand Rapids, Michigan: Baker Books, 2008, p. 53.

⁸ Dozeman, T.B., *Exodus (ECC)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 2009, p. 138.

⁹ Stuart, D.K., *Exodus (NAC, vol. 2)*, p. 146-148.

Vanaf Exodus 5 wordt het conflict tussen de HEER en de farao werkelijkheid. Dit wordt duidelijk wanneer Mozes voor de farao zegt: “Zo zegt de HEERE, de God van Israël: Laat Mijn volk gaan...” (Ex. 5:1, HSV). In het Oude Testament en in het Nabije Oosten staat deze openingsformule ‘zo zegt...’ (וַיֹּאמֶר, cf. 7:16, 8:1, 8:20, 9:1, etc.) bekend als het spreken namens een godheid. Ook in Egypte was deze formule bekend.¹⁰ De farao zoekt echter direct de confrontatie en minacht de God van Israël: “Wie is de HEERE, naar Wiens stem ik zou moeten luisteren door Israël te laten gaan? Ik ken de HEERE niet...” (Ex. 5:2, HSV). Volgens Spreuken 30:9 staat de vraag ‘wie de HEER is’ gelijk aan hem verloochenen.¹¹ Daarentegen laat de farao zich als een god voorstellen met de woorden: “Dit zegt de farao...” (Ex. 5:10, HSV, כֹּה אָמַר פַּרְעֹה). Mozes en Aäron worden gemaand terug te keren tot hun werk en de slavenarbeid werd zwaarder (Ex. 5:4, 9 e.v., תִּכְבֶּד).

De tweede keer dat de verharding van farao’s hart wordt aangekondigd en de tweede manier waarop er over de verharding wordt gesproken komt naar voren in Exodus 7:3: “Maar Ík zal het hart van de farao verharden en Mijn tekenen en Mijn wonderen in het land Egypte talrijk maken” (HSV). Hier wordt het woord קָשָׁה in een Hif’il gebruikt en betekent ‘ik zal verharden’ (אֶקְשֶׁה אֶת־לֵב).¹² Ook hier is God de oorzaak van de hardheid van farao’s hart. Deze belofte vormt de inleiding op de wonderen die de HEER zal doen en moet leiden tot de uittocht van Israël (Ex. 7:1-5).

Vervolgens verhaalt Exodus 7:8-13 over het eerste wonderteken dat Mozes en Aäron bij de farao doen: de staf van Aäron verandert in een slang. Farao gaat hierop de machtsstrijd aan. Dit wordt duidelijk doordat hij zijn tovenaars erbij roept: ook hun staven veranderen in slangen. De soevereiniteit van de HEER wordt echter duidelijk doordat de slang uit de staf van Aäron de slangen uit de staven van de magiërs opeet of verslindt.¹³ Maar dit maakt geen indruk, want in vers 13 staat: “Het hart van de farao verhardde zich echter ...” (HSV, וַיִּקְהַל לֵב). Net zoals in Exodus 4:21 wordt hier het woord קָשָׁה gebruikt, maar dan in de Qal die een beschrijving weergeeft. Het hart van de farao is hier het subject en het verhardt zichzelf.¹⁴ In het vervolg zal er na verschillende wonderen en plagen een soortgelijke conclusie volgen.¹⁵

Vanaf Exodus 7:14 is de verharding het uitgangpunt en leidt het de eerste plaag in. “Toen zei de HEERE tegen Mozes: het hart van de farao is onvermurwbaar ...” (HSV). Met קָשָׁה wordt de conditie van farao’s hart beschreven. Het is: onbuigzaam, eigenwijs of onvermurwbaar. Het woord קָשָׁה is de derde term waarmee de verharding wordt weergegeven.¹⁶ Vervolgens komt de eerste plaag: het water van de Nijl wordt in bloed veranderd. De tovenaars van de farao deden echter precies hetzelfde: “... zodat het hart van de farao zich verhardde ...” (Ex. 7:22,

¹⁰ Currid, J.E., *Why did God harden Pharaoh's heart?*, Bible Review, volume IX, number 6, december 1993, p. 48.

¹¹ Kellenberger, E., *Die Verstockung Pharaos, Exegetische und auslegungsgeschichtliche Untersuchungen zu Exodus 1-15* (BzWvAuNT), p. 120-121; Stuart, D.K., *Exodus* (NAC, vol. 2), p. 161.

¹² Dit is bovendien de enige keer in deze geschiedenis dat deze term wordt gebruikt, cf. 1 Sam. 25:3, Ezech. 2:4, 3:7, Spr. 28:14, Stuart, D.K., *Exodus* (NAC, vol. 2), p. 148.

¹³ Kellenberger, E., *Die Verstockung Pharaos, Exegetische und auslegungsgeschichtliche Untersuchungen zu Exodus 1-15* (BzWvAuNT), p. 122.

¹⁴ Stuart, D.K., *Exodus* (NAC, vol. 2), p. 146-148.

¹⁵ Kellenberger, E., *Die Verstockung Pharaos, Exegetische und auslegungsgeschichtliche Untersuchungen zu Exodus 1-15* (BzWvAuNT), p. 123.

¹⁶ Stuart, D.K., *Exodus* (NAC, vol. 2), p. 148.

HSV, וַיִּתְחַזַּק לִב־פַּרְעֹה). Ook hier wordt חֲזַק in de Qal gebruikt: het hart als subject verhardt zichzelf, zodat de farao niet luistert naar de woorden van de HEER (וּלֹא־שָׁמַע). Deze verharding wordt nog eens onderstreept. Er staat namelijk dat de farao het wonder ‘niet ter harte’ nam (vers 23, וּלֹא־שָׁמַע לְבוֹ). De Egyptenaren verkeren echter in nood: zij moeten graven naar drinkwater want het water van de Nijl was niet te drinken (vers 24).¹⁷

Exodus 8:1-11 spreekt over de tweede plaag: kikkers komen uit de wateren van Egypte omhoog en verspreiden zich over het hele land. Hoewel zijn tovenaars hetzelfde wonder verrichten (vers 7), lijkt de farao hier voor het eerst toe te geven (vers 8). Maar nadat de kikkerplaag door de HEER is weggenomen staat er: “Toen nu de farao zag dat er verlichting was gekomen, maakte hij zijn hart onvermurwbaar ...” (Ex. 8:15, HSV, וַיִּתְחַזַּק אֶת־לִבּוֹ).¹⁸ Hier wordt חֲזַק gebruikt in de Hif’il waardoor er een oorzaak wordt weergegeven. De farao is het subject en maakt zijn eigen hart zwaar¹⁹, zodat hij niet luisterde (וּלֹא־שָׁמַע).

Vervolgens gaat het in Exodus 8:16-19 over de derde plaag: stof van de aarde verandert in muggen die mens en dier in Egypte teisteren. Dit is de eerste keer dat farao’s magiërs de wonderen van Mozes en Aäron niet na kunnen doen. Daarop belijden de tovenaars: “Dit is de vinger van God!” (Ex. 8:19, HSV).²⁰ Maar ondanks deze belijdenis over de macht van de God van Israël staat er: “Maar het hart van de farao verhardde zich, zodat hij niet luisterde ...” (Ex. 8:19, HSV, וַיִּתְחַזַּק לִב־פַּרְעֹה). Met חֲזַק in de Qal wordt omschreven dat het hart als subject zich verhardde en geen acht slaat op Mozes’ oproep.

In Exodus 8:20-32 komt de vierde plaag naar voren: steekvliegen teisteren het land Egypte. Ook hier lijkt de farao in eerste instantie bereidwillig. Hij lijkt het volk te laten gaan, maar verlangt dat Israël niet te ver weg gaat (vers 28). Bovendien roept hij Mozes ertoe op om voor hem te bidden (vers 28). Tijdens de kikkerplaag in Exodus 8:1-15 belooft en vraagt hij ongeveer hetzelfde (Ex. 8:8), maar dan in de omgekeerde volgorde. Wanneer de steekvliegen op het gebed van Mozes zijn verdwenen (vers 31) staat er: “Maar de farao maakte ook deze keer zijn hart onvermurwbaar: hij liet het volk niet gaan” (Ex. 8:32, HSV, וַיִּתְחַזַּק אֶת־לִבּוֹ). Net zoals in Exodus 8:15 staat het werkwoord (כָּבַד) in de Hif’il: de farao als subject maakt zijn eigen hart zwaar. Zo is er een woordspeling met vers 24 waar de steekvliegen worden omschreven als een ‘zware zwerm’ (עָרַב כְּבֹד). Op die manier geeft de farao zijn eigen hart meer gewicht dan de voorgaande plaag.²¹

De veepest is de vijfde plaag en wordt beschreven in Exodus 9:1-7. God maakt bekend dat hij onderscheid zal maken. Alleen het vee van de Egyptenaren zal door zeer zware pest (דָּבָר כְּבֹד מְאֹד) worden getroffen. Het vee van de Israëlieten blijft ongedeerd. De farao laat zelfs inspectie doen bij het Israëlitische vee: niet één dier is gestorven. Maar ook nu weegt het hart van de farao zwaarder dan de zware veepest: “Maar het hart van de farao bleef

¹⁷ Kellenberger, E., *Die Verstockung Pharaos, Exegetische und auslegungsgeschichtliche Untersuchungen zu Exodus 1-15* (BzWvAuNT), p. 124-125.

¹⁸ Kellenberger, E., *Die Verstockung Pharaos, Exegetische und auslegungsgeschichtliche Untersuchungen zu Exodus 1-15* (BzWvAuNT), p. 125-126.

¹⁹ Stuart, D.K., *Exodus* (NAC, vol. 2), p. 148.

²⁰ Kellenberger, E., *Die Verstockung Pharaos, Exegetische und auslegungsgeschichtliche Untersuchungen zu Exodus 1-15* (BzWvAuNT), p. 126-127.

²¹ Kellenberger, E., *Die Verstockung Pharaos, Exegetische und auslegungsgeschichtliche Untersuchungen zu Exodus 1-15* (BzWvAuNT), p. 127.

onvermurwbaar en hij liet het volk niet gaan” (Ex. 9:7, HSV, וַיִּקְבֹּל לֵב פַּרְעֹה).²² Met כָּבַד in de Qal wordt de onbuigzaamheid of de zwaarte van het hart weergegeven.²³

Sinds de machtsstrijd tussen Israëls God en de farao vanaf hoofdstuk 5 wordt in Exodus 9:12 voor het eerst de HEER als subject genoemd van de verhardingshandeling. Deze verharding vindt plaats tijdens de zesde plaag waarbij de Egyptenaren met zweren worden getroffen (Exodus 9:8-12). De machteloosheid van de farao wordt duidelijk doordat zelfs zijn magiërs gebukt gaan onder de zweren waardoor ze niet voor Mozes kunnen verschijnen (vers 11). Na de aanvankelijke zelfverharding in Exodus 7:13-9:7 komt er een onomkeerbare verharding door God die aansluit op de aankondiging in Exodus 4:21: “Maar de HEERE verhardde het hart van de farao, zodat hij naar hen niet luisterde ...” (Ex. 9:12, HSV, וַיִּתְחַקֵּן יְהוָה אֶת־לֵב פַּרְעֹה).²⁴ In deze constructie staat חָקַק in de Pi’el waarbij de oorzaak van de verharding door de HEER wordt uitgedrukt.²⁵

Tijdens de zevende plaag in Exodus 9:13-35 vinden er twee opvallende gebeurtenissen plaats. God zal Egypte treffen met ‘zwarte hagel’ (vers 18, 24, בָּרָד כָּבֵד). Daarbij krijgt het Israëlitische volk de opdracht om alle slaven en al het vee dat op het land is in veiligheid te brengen. Op dat moment lijkt er een scheiding te ontstaan tussen de Egyptenaren. Er zijn dienaren van de farao die ontzag hebben voor het woord van de HEER (הִירָא אֶת־דְּבַר יְהוָה): die laten hun Israëlitische slaven en hun vee vluchten (vers 20). Maar er zijn er ook dienaren van de farao die hun slaven en het vee op het veld lieten, want zij namen de woorden van God niet ‘ter harte’ (vers 21, וְאֲשֶׁר לֹא־שָׁמַע לְבֹו אֶל־דְּבַר יְהוָה). Zo wordt er voor het eerst verwezen naar een verharding onder het Egyptische volk. Daarnaast belijdt de farao voor het eerst de schuld van hem en zijn volk: “Ik heb deze keer gezondigd. De HEERE is de Rechtvaardige. Ik daarentegen en mijn volk zijn de schuldigen” (Ex. 9:27, HSV).²⁶ Nogmaals vraagt hij om voorbede en belooft het volk te laten gaan (vers 28). Maar ook nu komt de farao zijn belofte niet na. In Exodus 9:34-35a staat:

“Toen de farao zag dat de regen, de hagel en de donder opgehouden waren, ging hij door met zondigen en maakte hij zijn hart onvermurwbaar, hij en zijn dienaren. Zo werd het hart van de farao verhard en liet hij de Israëlieten niet gaan ...” (HSV).

Twee invalshoeken zijn hier belangrijk. Allereerst het woord voor ‘zondigen’ (לַחֲטֹא): zo erkent de farao niet alleen verantwoordelijkheid (cf. Ex. 9:27), maar wordt hij ook verantwoordelijk gehouden. Dit valt samen met de onbuigzaamheid van zijn hart die wordt weergegeven met וַיִּקְבֹּד לֵב in de Hif’il: de farao maakt zijn eigen hart ‘zwaar’. Deze zondigheid en de onbuigzaamheid van zijn hart lopen echter parallel met de woorden uit vers 34 וַיִּחְזַק לֵב פַּרְעֹה .

²² Kellenberger, E., *Die Verstockung Pharaos, Exegetische und auslegungsgeschichtliche Untersuchungen zu Exodus 1-15 (BzWvAuNT)*, p. 128.

²³ Stuart, D.K., *Exodus (NAC, vol. 2)*, p. 148.

²⁴ Kellenberger, E., *Die Verstockung Pharaos, Exegetische und auslegungsgeschichtliche Untersuchungen zu Exodus 1-15 (BzWvAuNT)*, p. 128-129.

²⁵ Stuart, D.K., *Exodus (NAC, vol. 2)*, p. 148.

²⁶ In dit vers klinkt de eerste schuldbelijdenis van de farao. Deze komt terug in Ex. 9:34, daarna weer in 10:16-17 (cf. Gen. 13:13, Jer. 50:14). Kellenberger, E., *Die Verstockung Pharaos, Exegetische und auslegungsgeschichtliche Untersuchungen zu Exodus 1-15 (BzWvAuNT)*, p. 129-131.

Het woord קָוַק staat hier in de Qal: de conclusie dat het hart van de farao ‘verhard werd’. Dit refereert aan Exodus 4:21 waar de HEER Mozes heeft aangekondigd dat hij het hart van farao zou verharden. Zo loopt farao’s verantwoordelijkheid van zondigen en verharding parallel met de verharding aan zijn hart door de HEER.

Wanneer de HEER in Exodus 10:1 tot Mozes spreekt, zegt hij: “... Ga naar de farao toe, want Ik heb zijn hart en het hart van zijn dienaren onvermurwbaar gemaakt, zodat Ik deze tekenen van Mij in zijn midden kan verrichten ...” (HSV). In dit vers en in deze episode van de achtste plaag vallen een aantal dingen op. Door de nadruk op ‘ik’ (פִּי־אֲנִי) is het overduidelijk God die het hart van de farao heeft verhard (הִקְבַּדְתִּי אֶת־לִבּוֹ). Er is hier geen sprake van een aankondiging zoals in Exodus 4:21 en 7:3, maar de verharding is reeds werkelijkheid. Daarnaast wordt er voor het eerst duidelijk gesproken over de verharding van farao’s dienaren (וְאֶת־לֵב עַבְדָּי). Dit lijkt haaks te staan op Exodus 10:7 waar deze dienaren de farao juist oproepen om Israël te laten gaan. Hun motief is echter niet uit eerbied voor de bevelen van de HEER, want zij zien Mozes en de plagen als een ‘valstrik’ (מוֹקֵשׁ). Daarop lijkt de farao iets in te binden: hij is bereid om alleen de mannen te laten gaan om de HEER te dienen. Vervolgens worden Mozes en Aäron bij hem verdreven. Maar wanneer de sprinkhanenplaag het land teistert, laat de farao hen opnieuw bij zich roepen en belijdt schuld: “Ik heb gezondigd tegen de HEER, uw God, en tegen u” (Ex. 10:16). Na zijn vraag om vergeving doet Mozes voorbede waarna de sprinkhanenplaag stopt. Vervolgens staat er wederom: “Maar de HEERE verhardde het hart van de farao ...” (Ex. 10:20, HSV, וַיִּחַזַק יְהוָה אֶת־לֵב פַּרְעֹה).²⁷

Duisternis is de negende plaag waarmee Egypte wordt getroffen (Ex. 10:21-29). In deze geschiedenis wordt net zoals bij de veepest (Ex. 9:1-7) onderscheid gemaakt. Waar er bij de Egyptenaren sprake is van drie dagen duisternis, daar is het in het woongebied van de Israëliërs licht (vers 23). De farao lijkt te willen schikken: het volk mag vertrekken, maar het vee moet als onderpand blijven (vers 24). Opnieuw staat er: “Maar de HEERE verhardde het hart van de farao, en hij wilde hen niet laten gaan” (Ex. 10:27, HSV). En opnieuw is het God die het hart verhardt (וַיִּחַזַק יְהוָה אֶת־לֵב פַּרְעֹה). Opvallend is dat de verharding door de HEER in één zin wordt genoemd met de tegendraadse ‘wil’ van de farao (וּלְאֵ אָבָה).²⁸ Net zoals in Exodus 9:34-35 lijken hier farao’s eigen verantwoordelijkheid en Gods verharding parallel te lopen.

De tiende en laatste plaag gaat over de dood van de eerstgeborenen en vangt aan bij Exodus 11. Waarna Mozes voor de farao de komst van deze plaag heeft aangekondigd staat er: “Mozes en Aäron hebben al deze wonderen gedaan voor de farao, maar de HEERE verhardde het hart van de farao, zodat hij de Israëlieten niet uit zijn land liet gaan” (Ex. 11:10, HSV, וַיִּחַזַק יְהוָה אֶת־לֵב פַּרְעֹה). Dit vers kan als een korte terugblik worden beschouwd op de geschiedenis vanaf Mozes’ eerste optreden in Exodus 5. Evenals in Exodus 4:21 wordt קָוַק in de Pi’el gebruikt waardoor deze hele geschiedenis wordt verklaard. Dit zal bovendien doorklinken in Exodus 14:4, 8 en 17. Nadat de tiende plaag werkelijkheid is geworden roept de farao Mozes en Aäron ’s nachts en zegt:

²⁷ De farao weigert zich volgens Ex. 10:3 voor de HEER te verootmoedigen of te vernederen (לְעֵנֹת), hij vernedert daarentegen de Israëlieten (cf. Ex. 1:11, עֲנֹתוֹ), Kellenberger, E., *Die Verstockung Pharaos, Exegetische und auslegungsgeschichtliche Untersuchungen zu Exodus 1-15 (BzWvAuNT)*, p. 131-132.

²⁸ Kellenberger, E., *Die Verstockung Pharaos, Exegetische und auslegungsgeschichtliche Untersuchungen zu Exodus 1-15 (BzWvAuNT)*, p. 133.

“Sta op, ga weg uit het midden van mijn volk, zowel u als de Israëlieten, en ga weg, dien de HEERE, zoals u gesproken hebt. Neem zowel uw kleinvee als uw runderen mee, zoals u gesproken hebt, en ga heen. Maar zegen ook mij!” (Ex. 12:32, HSV).

Zo geeft hij uiteindelijk volkomen toestemming om te vertrekken en vraagt afhankelijk om een zegen. Ook zijn onderdanen werken aan deze uittocht mee. Men drong bij het volk ‘sterk aan’ (Ex. 12:33, קָרָא) om Egypte te verlaten.²⁹

Hiermee is deze geschiedenis echter niet ten einde. Ook in de geschiedenis van de doortocht door de Schelfzee (Ex. 13:17-14:31) komt de verharding drie keer duidelijk naar voren. De eerste keer als aankondiging:

“En Ik zal het hart van de farao verharden, zodat hij hen achtervolgt. Dan zal Ik ten koste van de farao en ten koste van heel zijn leger geëerd worden, zodat de Egyptenaren zullen weten dat Ik de HEERE ben” (Ex. 14:4, HSV).

De tweede keer als verklaring voor farao’s achtervolging: “Want de HEERE verhardde het hart van de farao, de koning van Egypte, zodat hij de Israëlieten achtervolgde” (Ex. 14:8, HSV). En de derde keer worden alle Egyptenaren genoemd: “Maar zie, Ik zal het hart der Egyptenaren verharden, zodat zij hen achterna zullen trekken ...” (Ex. 14:17, NBG51, מִצְרַיִם). Drie keer wordt het woord קָרָא in de Pi’el met God als subject gebruikt. De verharding wordt door God bewerkt met als resultaat dat ze ten onder gaan in de zee.³⁰

Concluderend kan gezegd worden dat de meeste keren wordt gesproken over het verharden van het hart door God. Maar sommige teksten zeggen dat de farao zijn eigen hart verhardde. Weer andere teksten lijken een meer ‘gevestigde situatie’ te beschrijven waarin staat vermeld dat farao’s hart hard of onbuigzaam was. Deze verschillende beschrijvingen verwijzen naar één en hetzelfde fenomeen, namelijk dat God tot zijn tijd de farao weerhoudt om de Israëlieten te laten gaan (cf. Ex. 4:21).³¹

Er is één belangrijk motief dat doorlopend in deze geschiedenis naar voren komt. Door het wonderlijk handelen van de HEER (Ex. 3:20) wordt voor de farao en alle Egyptenaren zijn soevereiniteit duidelijk. Dan klinken er woorden zoals in Exodus 7:5: “Dan zullen de Egyptenaren weten dat Ik de HEERE ben ...” (HSV, וַיִּדְעוּ מִצְרַיִם כִּי־אֲנִי יְהוָה, cf. Ex. 5:17, 8:10, 22, 9:14, 29, 10:1, 11:7, 14:4, 17-18).³² Maar het betreft ook erkenning door het volk Israël (Ex. 4:5, 10:2) en zelfs van heel de aarde (Ex. 9:16). Dit alles heeft een doxologische spits. Door de verharding van de farao en de Egyptenaren worden ze immers geoordeeld en geleid tot het oordeel in de Schelfzee. Op die manier wordt de HEER verheerlijkt: “Dan zal Ik ten koste van de farao en ten koste van heel zijn leger geëerd worden ...” (Ex. 14:4, HSV, וְאֶפְרָדָה בְּפָרְעֹה וּבְכָל־, וְיִדְעוּ מִצְרַיִם כִּי־אֲנִי יְהוָה, cf. Ex. 14:17-18). Zo is er met het woord כָּבַד een parallel tussen farao’s hart (cf. Ex. 9:7 etc.)

²⁹ Kellenberger, E., *Die Verstockung Pharaos, Exegetische und auslegungsgeschichtliche Untersuchungen zu Exodus 1-15* (BzWvAuNT), p. 133-135.

³⁰ Kellenberger, E., *Die Verstockung Pharaos, Exegetische und auslegungsgeschichtliche Untersuchungen zu Exodus 1-15* (BzWvAuNT), p. 135.

³¹ Stuart, D.K., *Exodus* (NAC, vol. 2), p. 149.

³² Houtman, C., *Exodus, volume 1* (HCOT), p. 21-22.

en Gods persoon en positie. Beiden krijgen gewicht: het één tot oordeel, het ander tot verheerlijking. Deze verheerlijking getuigt onder andere van rechtsbevoegdheid, rechtspraak en onvergelykbaarheid.³³

Dit alles betekent dat de loop van deze geschiedenis volledig in Gods hand ligt. Zelfs als het lijkt alsof de farao de HEER kan tegenwerken: in werkelijkheid is de farao geen partij voor hem. God heeft reeds soeverein op de confrontatie geanticipeerd. Tegelijkertijd is er voor de farao geen ruimte voor het ontkennen van schuld en wordt hij verantwoordelijk gehouden (cf. Ezech. 18). Cornelis Houtman zegt:

“Exodus allows statements which are discrepant in our eyes to remain next to each other without reconciliation: YHWH is the cause of Pharaoh’s obstinacy; Pharaoh himself does not want to listen. The reader must know about YHWH’s obstinacy and about Pharaoh’s guilt.”³⁴

4.2.2 Deuteronomium 29:2-4 en 30:6

“Mozes riep heel Israël bijeen en zei tegen hen: U hebt alles gezien wat de HEERE in het land Egypte voor uw ogen gedaan heeft, met de farao, met al zijn dienaren en met heel zijn land: de grote beproevingen die uw ogen gezien hebben, die grote tekenen en wonderen. Maar de HEERE heeft u geen hart gegeven om dat te erkennen, of ogen om te zien, of oren om te horen, tot op deze dag” (HSV).

Deuteronomium 29:2-4 maakt deel uit van hoofdstuk 29:2-9³⁵ en is onderdeel van de verbondsvernieuwing of -bevestiging in hoofdstuk 29:2-30:20. In vers 2 vangt Mozes voor de derde keer een toespraak aan met een historische terugblik over de redding door de HEER van Israël uit Egypte.³⁶ Deze terugblik is typerend voor het boek Deuteronomium.³⁷ Hoewel het volk volgens Mozes in vers 3 de grote beproevingen, wonderen en tekenen van Gods redding heeft gezien, heeft de HEER het geen hart gegeven om te begrijpen, ogen om te zien of oren om te horen. Hier wordt de verantwoordelijkheid van Israëls onvermogen bij God neergelegd. Daarmee wordt hij als de ultieme bron en grond van het bestaan weergegeven.³⁸

³³ Kellenberger, E., *Die Verstockung Pharaos, Exegetische und auslegungsgeschichtliche Untersuchungen zu Exodus 1-15 (BzWvAuNT)*, p. 83-119, zie ook: Brueggemann, W., *Theology of the Old Testament – Testimony, Dispute, Advocacy*, Minneapolis: Fortress Press, 1997, p. 283-284.

³⁴ Houtman, C., *Exodus, volume 1 (HCOT)*, p. 22, zie ook: Durham, J.I., *Exodus (WBC, volume 3)*, Nashville: Thomas Nelson, 1987, p. 56, 98; Jagersma, H., *Exodus 1, 1:1 – 18:27 (Verklaring van de Hebreeuwse Bijbel)*, Kampen: Uitgeverij Kok, 1999, p. 87.

³⁵ McConville, J.G., *Deuteronomy (AOTC)*, Illinois, Downers Grove: InterVarsity Press, 2002, p. 413. In de NBV zijn deze verzen genummerd als Deut. 29:1-8. Vers 1 – volgens de nummering van de HSV en de NBG51 – vormt de conclusie van de voorgaande sectie van de vloeken en zegeningen van het Moabitische verbond.

³⁶ McConville, J.G., *Deuteronomy (AOTC)*, p. 414.

³⁷ Cf. Deut. 1:30, 7:18-19, 11:2-3, Craigie, P.C., *The book of Deuteronomy (NICOT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1976, p. 356.

³⁸ Craigie, P.C., *The book of Deuteronomy (NICOT)*, p. 356. De interpretatie van de NBV: “... pas vandaag heeft de HEER u werkelijk inzicht gegeven, u de ogen en oren geopend” is onterecht optimistisch en past niet in het verband: Koorevaar, H., Paul, M.J., *Theologie van het Oude Testament, de blijvende boodschap van de Hebreeuwse Bijbel*, p. 202.

Maar tegelijkertijd wordt het volk aangesproken op haar gehoorzaamheid.³⁹ Zo herinnert vers 4 aan Deuteronomium 8:2-5: de HEER heeft Israël tijdens de veertig jaar in de woestijn beproefd om te testen wat er in hun hart leeft. Deze beproeving had als doel dat Israël in haar hart zou weten of beseffen (Deut. 8:5, יָדַע) dat God gehoorzaamheid bijbrengt. Maar deze gehoorzaamheid is er niet volgens Deuteronomium 9:4-6: Israël mag het land Kanaän beërven; niet dankzij maar ondanks haar gerechtigheid, want het is een halsstarrig volk (Deut. 9:6, עַם-עֲרִירָה).⁴⁰ Deze beschuldiging komt herhaaldelijk in Deuteronomium terug (cf. Deut. 9:13, 27, 10:16, 29:19, 31:27, 32:15: Israël is vet, שָׁמֵן, cf. Jes. 6:10). Zo is het met Israël van meet af aan slecht gesteld. Men leert niets van Gods wonderlijke redding uit Egypte en niets van zijn beproeving in de woestijn. Doorlopend is men ongehoorzaam. De verharding van Israël begon dus niet in Jesaja 6:9-10: Israëls halsstarrigheid en het fundamentele onvermogen om naar God en zijn geboden te luisteren is vanaf de uittocht uit Egypte constant aanwezig.

Tegelijkertijd klinkt er in Deuteronomium 30:6 de belofte dat de HEER zelf het hart van het volk en van het nageslacht zal besnijden (מָוֵל): “De HEERE, uw God, zal uw hart en het hart van uw nageslacht besnijden, om de HEERE, uw God, lief te hebben met heel uw hart en met heel uw ziel, zodat u leven zult” (HSV).

Wanneer Israël vanuit haar ongehoorzaamheid de verbondswraak (o.a. Deut. 29:16-28) heeft ondergaan zal er bekering en herstel komen (Deut. 30:1-10). Onder dit herstel valt de besnijdenis van het hart waardoor het volk God zal liefhebben met heel het hart en heel de ziel (בְּכָל-לִבְבְּךָ וּבְכָל-נַפְשֶׁךָ). Daardoor heeft zij toekomst. Zo wordt vanuit zijn genade Israëls fundamentele probleem opgelost.⁴¹ God zelf verwijdert immers het obstakel waardoor men ongehoorzaam is.⁴² Deze besnijdenis sluit aan bij Deuteronomium 10:16 waar het volk wordt opgeroepen om zelf de voorhuid van hun hart te besnijden. Het verschil is dat de HEER zelf de besnijdenis belooft te voltrekken. Deuteronomium 10:16 staat namelijk in een redevoering die gehoorzaamheid wil bewerken,⁴³ terwijl Mozes' toespraak in Deuteronomium 30:6 over de toekomst gaat. Daarbij is de vooronderstelling dat Israël het verbond – door haar halsstarrigheid – zeker zal verbreken. Vanuit het volk zelf kan er geen nieuw begin worden gemaakt. Daarom zal de HEER volledig opnieuw beginnen zodat het verbondsleven met hem mogelijk is. Ook sluit het aan bij de herhaaldelijke oproep om naar de geboden en bepalingen te luisteren (cf. Deut. 4:1, 8:1, 16:20). Vanwege de besnijdenis van het hart zal er een hartelijke gehoorzaamheid komen (cf. Deut. 30:1-2, 10).⁴⁴

³⁹ Eenzelfde schijnbare tegenstelling is te vinden in Deut. 30:1-10 waar na Israëls berouw en bekering in de ballingschap (vers 1-2) God de harten zal besnijden zodat zij hem lief gaan hebben (vers 6): Christensen, D.L., *Deuteronomy 21:10-34:12 (WBC, volume 6b)*, Waco: Word Books, 2002, p. 712.

⁴⁰ McConville, J.G., *Deuteronomy (AOTC)*, p. 414-415.

⁴¹ Craigie, P.C., *The book of Deuteronomy (NICOT)*, p. 364.

⁴² Christensen, D.L., *Deuteronomy 21:10-34:12 (WBC, volume 6b)*, p. 739.

⁴³ Craigie, P.C., *The book of Deuteronomy (NICOT)*, p. 364.

⁴⁴ McConville, J.G., *Deuteronomy (AOTC)*, p. 427.

4.2.3 Jeremia 5:21, 23 en 31:33

“Hoor toch dit, dwaas volk, zonder verstand, zij hebben ogen, maar zij zien niet, zij hebben oren, maar zij horen niet. [...] Maar dit volk heeft een opstandig, ongehoorzaam hart, zij zijn afgeweken, zij gingen hun eigen weg” (HSV).

Jeremia 5:21 en 23 staan binnen een poëtisch gedeelte waarin de HEER het dwaze, rebbeleerende en zelfvoldane volk (עַם, vers 1, 23, 26 en 31) waarschuwt (Jer. 5:20-31). Na de introductie in vers 21 volgt de retorische aanklacht tegen het volk. Het weigert de HEER te eerbiedigen of te erkennen als de oorsprong van haar bestaan en levensonderhoud (vers 21-25). Vervolgens worden er een aantal specifieke zonden benoemd (vers 26-29). Tot slot wordt de ontzetting over het gedrag van de religieuze leiders geuit (vers 30-31).⁴⁵

In vers 21 wordt het dwaze en onverstandige (cf. Jer. 4:22, letterlijk: zonder hart, וְאִין לֵב, cf. Hos. 7:11) volk gemaand om te luisteren. Dit ‘hoort toch’ (שְׁמַעוּנָא) wordt vaak gebruikt als er sprake is van een bepaalde distantie of in het kader van een beschuldiging (cf. Gen. 37:6, Num 12:6, 16:8, 20:10, 1 Sam. 22:7, Jes. 7:13).⁴⁶ Er zijn in de onderhouding van de schepping – die geïllustreerd wordt in vers 22 en 24 – tal van bewijzen van Gods heerschappij en macht. Jeremia klaagt het volk, die deze heerschappij over de schepping en geschiedenis niet erkent, aan. Hoewel ze ogen hebben zien ze niets (עֵינַיִם לָקֵה וְלֹא יֵרְאוּ), hoewel ze oren hebben horen ze niet (אֲזַנְיָם לָקֵה וְלֹא יִשְׁמְעוּ).⁴⁷ De beschuldiging van het niet luisteren wordt herhaald in Jeremia 6:10: “Tegen wie zal ik spreken en wie zal ik waarschuwen dat zij zullen luisteren? Zie, onbesneden is hun oor, zodat ze niet in staat zijn om er acht op te slaan (...) (HSV).” Zo is er een fundamenteel onvermogen om te luisteren naar de HEER.⁴⁸

Vers 23 contrasteert met vers 22: waar de machtige zeeën hun grenzen – die per decreet zijn verordend – eerbiedigen, daar erkent Israël haar meester niet (cf. Jes. 1:3). Het volk heeft een opstandig en ongehoorzaam hart (לֵב סוֹגֵר וּמוֹרָה).⁴⁹ Daarmee loopt er een parallel met Deuteronomium 21:18 en 20: de opstandige (סָרַר) zoon die wordt gestenigd. Zo gaat Israël in haar geschiedenis ook eigen wegen (cf. Ex. 32:8, Deut. 9:12, Richt. 2:17).⁵⁰ Soortgelijke klachten klinken er doorlopend in Jeremia. Zo heeft het volk een ‘onbesneden hart’ (עַרְלִי-לֵב, Jer. 4:4, 9:26) of een ‘verhard en kwaadaardig hart’ (שִׁרְיוֹת לִבָּם הָרַע, Jer. 3:17, cf. 7:24, 9:13-14, 18:12). Het volk doet kwaad (Jer. 4:22) en wil geen vermaning aannemen (Jer. 5:3). Ook klinkt de aanklacht dat het volk ‘hard van nek’ is (וַיִּקְשׂוּ אֶת-עַרְפָּם, Jer. 7:26, 17:23, 19:15). Door op die manier af te wijken heeft het volk de bepalingen van het verbond doorbroken. Bepalingen waarmee het voorgeslacht vrijwillig en plechtig had ingestemd (Ex. 19:4-8, 24:4-7, Joz. 24:14-18).⁵¹

Zo zien we in Jeremia een parallel en een verschil met Jesaja 6:9-10. De parallel is dat er onvermogen tot gehoorzaamheid en begrip bij het volk is door het falen van de ogen, de

⁴⁵ Thompson, J.A., *The book of Jeremiah (NICOT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1980, p. 247.

⁴⁶ Fischer, G., *Jeremia 1-25 (HThKAT)*, Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 2005, p. 249.

⁴⁷ Thompson, J.A., *The book of Jeremiah (NICOT)*, p. 247.

⁴⁸ Fischer, G., *Jeremia 1-25 (HThKAT)*, p. 249.

⁴⁹ Thompson, J.A., *The book of Jeremiah (NICOT)*, p. 248.

⁵⁰ Fischer, G., *Jeremia 1-25 (HThKAT)*, p. 250.

⁵¹ Thompson, J.A., *The book of Jeremiah (NICOT)*, p. 248.

oren en het hart. Het verschil is dat dit falen reeds aanwezig is en de aanklacht vormt. Het falen van de organen wordt in Jeremia niet met een profetische formule gestimuleerd.

Tegelijkertijd zien we in Jeremia een belofte die deze verharding zal opheffen. In Jeremia 31:33 komt God met de volgende belofte:

“Voorzeker, dit is het verbond dat Ik na die dagen met het huis van Israël sluiten zal, spreekt de HEERE: Ik zal Mijn wet in hun binnenste geven en zal die in hun hart schrijven. Ik zal hun tot een God zijn en zij zullen Mij tot een volk zijn” (HSV)

Dit vers maakt deel uit van vers 31-34 waarin God aan het huis van Israël een verdiepende, persoonlijke en onverbreekelijke relatie met hem belooft.⁵² De achtergrond van dit ‘vernieuwde verbond’ vormt het oude Sinaïverbond (Ex. 19:1-24:11, cf. 31:18, 34:28-29, Deut. 4:13, 5:22). Bij het oude Sinaïverbond werd Gods wet op stenen tafels geschreven en aan Mozes meegegeven (Ex. 24:12).⁵³ De continuering van dat verbond was afhankelijk van de erkenning van de HEER door het volk en gehoorzaamheid aan de bepalingen (cf. Jer. 11:1-8). Ongehoorzaamheid resulteerde in straf en de verwerkelijking van de verbondswraak. Gehoorzaamheid resulteerde in zegeningen. Israël was echter niet in staat om niet niet te zondigen (Jer. 13:23).⁵⁴

Ook nu zal de HEER zijn wet schrijven. Niet in steen maar in het hart. Dit is het tegenbeeld van Jeremia 17:1 waarbij niet de wet maar de zonde is ingegrift in het hart. Zo wordt de fundamentele innerlijke ongehoorzaamheid genezen. Deze belofte is voorbereid in Jeremia 24:7.⁵⁵

“Ik zal hun een hart geven om Mij te kennen, dat Ik de HEER ben, en zij zullen Mij tot een volk zijn en Ik zal hun tot een God zijn; want zij zullen zich tot Mij bekeren met heel hun hart” (HSV).

Zo belooft de HEER zelf de noodzakelijke verandering in het binnenste die resulteert in gehoorzaamheid. Er kan pas sprake zijn van gehoorzaamheid als de wet in het hart is. Het doel dat de HEER God voor zijn volk zal zijn en Israël zijn volk (הָאֱלֹהִים יְהוָה יְהוּי לְעַם) klinkt herhaaldelijk in dit Bijbelboek (Jer. 7:23, 11:4, 24:7, 30:22, 31:1, 32:38, cf. Ezech. 11:20, 36:28). Wanneer de belofte uit Jeremia 31:33 werkelijkheid is, zal er volgens vers 34 sprake zijn van kennis van de HEER (וְדָעוּ אֶת־יְהוָה) en van vergeving (סְלִיחָה, cf. Jer. 32:38-40).⁵⁶

⁵² Fischer, G., *Jeremia 26-52 (HThKAT)*, Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 2005, p. 171.

⁵³ Fischer, G., *Jeremia 26-52 (HThKAT)*, p. 172-173.

⁵⁴ Thompson, J.A., *The book of Jeremiah (NICOT)*, p. 580-581.

⁵⁵ Fischer, G., *Jeremia 26-52 (HThKAT)*, p. 172-173.

⁵⁶ Thompson, J.A., *The book of Jeremiah (NICOT)*, p. 580-581.

4.2.4 Ezechiël 12:2, 11:19-20, 18:31 en 36:26-27

“Mensenkind, u woont te midden van een opstandig huis. Zij hebben ogen om te zien, maar zij kijken niet, zij hebben oren om te horen, maar zij luisteren niet, want zij zijn een opstandig huis!” (HSV).

In Ezechiël 12:2 komt het thema van ‘ogen, oren, zien en horen’ terug. Na de introductie in vers 1 vormt vers 2 de beschuldiging. Waarschijnlijk is vers 2 beïnvloed door Jeremia 5:21b. De zinsconstructie vertoont immers grote overeenkomsten. Waar in Jeremia echter de aanklacht in het vervolg van vers 22-28 wordt uitgebreid, daar wordt vers 2 in Ezechiël 12 gebruikt als leidmotief.⁵⁷ Vanaf vers 3 volgt immers een oordeelsprofetie op grond van de aanklacht in vers 2. Het is een profetie die door het handelen van Ezechiël aanschouwelijk wordt gemaakt. In vers 3 tot en met 6 wordt de instructie gegeven. Ezechiël moet overdag voor de ogen van de mensen zich voorbereiden op de ballingschap. 's Nachts moet hij geblinddoekt door een gat in de muur de stad verlaten. Vers 7 vertelt over de uitvoering door Ezechiël van Gods instructies waarna in vers 8-14 de interpretatie van het schouwspel wordt gegeven. Hoewel de profeet Gods woorden aanschouwelijk heeft gemaakt voor de gemeenschap in ballingschap,⁵⁸ gaat de profetie over een gebeurtenis die Jeruzalem staat te wachten. Israël zal volledig in ballingschap gaan. Daarom zal het volk dat nu nog in Juda verblijft bijna voltallig naar Babel worden gedeporteerd.⁵⁹ Tot slot komt in vers 15-16 het doel van dit handelen naar voren: de erkenning van de HEER onder Israël en de heidenen.⁶⁰

De opening in vers twee is typerend voor Ezechiël. Door de HEER wordt hij ‘mensenkind’ genoemd (בְּרִאֲוֹנִים). Aan het begin en aan het einde van het vers wordt er een analyse gegeven van de spirituele conditie van het volk. Israël wordt omschreven als een ‘on gehoorzaam en opstandig gezin’ of ‘huis’ (בֵּית מְרִי, בית־הַמְּרִי, zie ook vers 9). Dit doet denken aan de roeping van Ezechiël tot profeet waar eenzelfde aanklacht klinkt (cf. Ezech. 2:5-8, 3:9).⁶¹ De genoemde on gehoorzaamheid wordt weergegeven in twee parallelle lijnen:⁶²

עֵינַיִם לְהֵם לְרֵאוֹת וְלֹא רָאוּ
אָזְנַיִם לְהֵם לְשִׁמְעַ וְלֹא שָׁמְעוּ

⁵⁷ Block, D.I., *The Book of Ezekiel, chapters 1-24 (NICOT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1997, p. 368.

⁵⁸ Vanaf het begin van het boek is duidelijk dat Ezechiël in Babel te midden van de ballingen is (Ezech. 1:1). Ook uit de profetie valt dit op te maken. Het doorbreken van de muur in Ezech. 12:5 en 7 veronderstelt een muur van kleistenen zoals in Babel werd gebouwd, in plaats van een muur van steen zoals in Israël werd gebouwd: Allen, L.C., *Ezekiel 1-19 (WBC, volume 28)*, Dallas, Texas: Word Books, 1994, p. 177.

⁵⁹ Mogelijk gaat het in vers 12-14 over de nachtelijke vlucht van Zedekia uit Jeruzalem en zijn verblindings (cf. 2 Kon. 25:4, Jer. 39:2-7, 52:7). Uitleggers gaan echter uiteen. Waar Leslie C. Allen voorzichtig is omdat het moeilijk is vanuit de feitelijke tekst één op één verbanden te leggen: Allen, L.C., *Ezekiel 1-19 (WBC, volume 28)*, p. 176, daar is Daniel I. Block meer vrijmoedig omdat volgens hem profetie geen specifieke maar ook een algemene voorspelling kan geven: Block, D.I., *The Book of Ezekiel, chapters 1-24 (NICOT)*, p. 366-367.

⁶⁰ Block, D.I., *The Book of Ezekiel, chapters 1-24 (NICOT)*, p. 364.

⁶¹ Allen, L.C., *Ezekiel 1-19 (WBC, volume 28)*, p. 178.

⁶² Block, D.I., *The Book of Ezekiel, chapters 1-24 (NICOT)*, p. 367.

Hoewel ze ogen hebben om te zien kijken ze niet en hoewel ze oren hebben om te horen luisteren ze niet. Dit is het fundamentele probleem: het volk reageert niet op externe profetische prikkels.⁶³ Toch wordt het vermogen om te zien en te horen hier niet in twijfel getrokken. De diepste oorzaak is de ongehoorzaamheid en de opstandigheid.

Het gebruik van het perfectum (וְלֹא שָׁמְעוּ, וְלֹא רָאוּ) drukt een algemene ervaring uit. Een tijd lang heeft Ezechiël zijn boodschap – over het op handen zijnde oordeel – voor hun ogen en oren in handelingen en woorden gebracht (cf. Ezech.3:22-5:17). Ook toen klonk de aanklacht dat Israël hardleers was en niet wilde luisteren (Ezech. 2:4, 2:7, 3:6-7, 27). Het volk heeft continu de genoemde organen voor Ezechiëls boodschap niet willen gebruiken.⁶⁴

Hoewel het ‘hart’ van het volk in Ezechiël 12 niet wordt genoemd komt het wel duidelijk naar voren in twee heilsprofetieën en een oproep tot bekering. De eerste keer in Ezechiël 11:19-20 waar staat:

“Ik zal hun één hart geven en een nieuwe geest in uw binnenste geven. Ik zal het hart van steen uit hun vlees wegdoen en hun een hart van vlees geven, zodat zij in Mijn verordeningen gaan en Mijn bepalingen in acht nemen en die houden. Dan zullen zij Mij een volk zijn, en zal Ik hun een God zijn” (HSV).

Vers 19 en 20 uit hoofdstuk 11 staat binnen het kader van Ezechiël 8:1-11:25 dat ook wel het ‘tempelvisioen’ wordt genoemd.⁶⁵ Allereerst wordt de crisis van de afgoderij in de tempel van Jeruzalem benoemd. Er is een afgodsbeeld bij de poort van het altaar (Ezech. 8:3-6), er is afgoderij in een geheime kamer in de tempel (Ezech. 8:7-13), de afgod Tammuz wordt door twee vrouwen beweend (Ezech. 8:14-15) en tot slot wordt ook de zon aanbeden (Ezech. 8:16-18). Deze zonden zorgen voor woede bij de HEER (Ezech. 9:1-11), waarna het vertrek van Gods heerlijkheid wordt aangekondigd (Ezech. 10:1-22). Ook wordt de arrogantie van Juda’s leiders benoemd en hun straf aangekondigd.⁶⁶ In Ezechiël 11:14-21 worden er echter woorden van herstel gesproken. Onder het herstel valt de gave van de HEER aan het volk van ‘één hart’ (לֵב הָאֶחָד), een ‘nieuwe geest’ (רוּחַ הַדְּרִישָׁה) en in plaats van een ‘hart van steen’ (לֵב הַאֲבֶן) een ‘hart van vlees’ (לֵב בָּשָׂר).

Waar in Deuteronomium 30:6-8 de besnijdenis van het hart wordt beloofd, daar belooft de HEER hier een meer radicale ingreep: een harttransplantatie. Hierdoor wordt het verbond van de HEER met het volk hervat. Het oude hart is toegewijd aan ‘stinkgoden’ (cf. Ezech. 6:9, 14:3, 20:16). Door dit probleem is er ‘één hart’ nodig dat de ‘dubbelhartigheid’ opheft (cf. Ps. 12:3, 86:11). Parallel aan de belofte van het ene hart staat de belofte van een ‘nieuwe geest’: ook dit is een beeld van morele vernieuwing (cf. Ezech.11:5).⁶⁷ Het verwijt dat het oude hart van

⁶³ Block, D.I., *The Book of Ezekiel, chapters 1-24 (NICOT)*, p. 367.

⁶⁴ Greenberg, M., *Ezechiël 1-20 (HThKAT)*, Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 2001, p. 247. In de overdracht en de interpretatie van de profetie worden bovendien woorden gebruikt die gerelateerd zijn aan de onwil van Israël om te zien. Negen keer wordt ‘ogen’ gebruikt (עֵינַי) en vijf keer het werkwoord voor ‘zien’ (רָאָה). Zo ook de termen die worden gebruikt om het dagdeel te benoemen. Twee keer wordt ‘overdag’ gebruikt (יוֹמָם), twee keer ‘schemer’ (עֲלֹטָה) en twee keer ‘nacht’ (עֶרְבַּי): Block, D.I., *The Book of Ezekiel, chapters 1-24 (NICOT)*, p. 368.

⁶⁵ Allen, L.C., *Ezekiel 1-19 (WBC, volume 28)*, p. 129.

⁶⁶ Jobson, A., *Ezechiël 1 (Verklaring van de Hebreeuwse Bijbel)*, Utrecht: Uitgeverij Kok, 2014, p. 98, 109, 118, 126.

⁶⁷ Block, D.I., *The Book of Ezekiel, chapters 1-24 (NICOT)*, p. 352-353

steen is, correspondeert met het verwijt dat het volk een ‘sterk hart’ (וּקְשִׁי לֵב , cf. Ezech. 2:4, 3:7) heeft.⁶⁸ Stenen harten verwijzen naar gewetenloosheid, men reageert niet op God (וְאֵבֶן , cf. Ex. 15:16, 1 Sam. 25:37). Het is een teken van kilheid, ongevoeligheid, niet te corrigeren en levenloosheid.⁶⁹ Een hart van vlees (בָּשָׂר) daarentegen verwijst naar een leven dat reageert op en inschikkelijk is voor God.⁷⁰ Het doel van deze vernieuwing komt in vers 20 aan de orde: trouw aan de HEER die tot uiting komt in de hartelijke gehoorzaamheid aan zijn geboden (cf. Ezech. 5:6-7, 20:11, 19).⁷¹ Dit alles is een gave van God.

Tegelijkertijd klinkt er in Ezechiël de volgende oproep: “Werp al uw overtredingen, waarmee u overtreden hebt, van u af en maak u een nieuw hart en een nieuwe geest. Waarom zou u sterven, huis van Israël?” (Ezech. 18:31, HSV). In hoofdstuk 18 worden de thema’s van Gods recht en de persoonlijke verantwoordelijkheid aangesneden: een ieder is verantwoordelijk voor zijn eigen zonden (vers 20). Vers 31 maakt deel uit van de epiloog (vers 30-32) waar de oproep tot bekering klinkt.⁷² Deze oproep tot terugkeer naar de HEER en bekering (שׁוּבוּ וְהִשְׁבִּיבוּ , vers 30) onderstreept allereerst Israëls schuld in het licht van het aanstaande oordeel. Wanneer het volk schuld belijdt handelt men als een rechtvaardige zoon van een onrechtvaardige vader (Ezech. 18:14-18) en slaat men acht op de boodschap uit vers 21: wie zich bekeert zal leven en niet sterven.⁷³ In deze bekering wordt verwacht dat het volk afstand neemt van de zonden. Ook klinkt er de oproep om zelf een ‘nieuw hart en een nieuwe geest’ te maken (וַעֲשׂוּ לָכֶם לֵב חֲדָשׁ וְרוּחַ חֲדָשָׁה , Ezech. 18:31).⁷⁴ Net zoals in Ezechiël 11:19 en 36:26 laten de woorden ‘hart’ (לֵב) en ‘geest’ (רוּחַ) het fundamentele probleem van Israëls gezindheid zien. Maar waar in de andere twee teksten God de vernieuwing belooft. Daar wordt in vers 31 het volk opgeroepen om haar eigen hart en geest nieuw te maken. Zo wordt de eigen verantwoordelijkheid onderstreept. Daarmee loopt er een parallel met Deuteronomium waar Mozes het ene moment oproept om het eigen hart te besnijden (Deut. 10:16). Het andere moment belooft hij de besnijdenis van het hart door de HEER (Deut. 30:16). Een tweede reden voor de oproep tot bekering is Gods aanbod van genade. Door de zonde en het oordeel dreigt Israël te sterven, maar de HEER heeft daar geen behagen in (Ezech. 18:31b-32). Zonde en oordeel hoeven dus niet het laatste woord te hebben.⁷⁵

Voortbordurend op Ezechiël 11:19-20 en 18:31 klinkt er in hoofdstuk 36 de volgende belofte:

“Dan zal Ik u een nieuw hart geven en een nieuwe geest in uw binnenste geven. Ik zal het hart van steen uit uw lichaam wegnemen en u een hart van vlees geven. Ik zal Mijn Geest in uw binnenste geven. Ik zal maken dat u in Mijn verordeningen wandelt en dat u Mijn bepalingen in acht neemt en ze houdt” (Ezech. 36:26-27, HSV).

⁶⁸ Block, D.I., *The Book of Ezekiel, chapters 1-24 (NICOT)*, p. 353; Greenberg, M., *Ezekiel 21-37 (HThKAT)*, p. 446-447.

⁶⁹ Block, D.I., *The Book of Ezekiel, chapters 25-48 (NICOT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1997, p. 355.

⁷⁰ Allen, L.C., *Ezekiel 1-19 (WBC, volume 28)*, p. 165.

⁷¹ Block, D.I., *The Book of Ezekiel, chapters 1-24 (NICOT)*, p. 353.

⁷² Allen, L.C., *Ezekiel 1-19 (WBC, volume 28)*, p. 270.

⁷³ Block, D.I., *The Book of Ezekiel, chapters 1-24 (NICOT)*, p. 588.

⁷⁴ Greenberg, M., *Ezekiel 1-20 (HThKAT)*, p. 221.

⁷⁵ Block, D.I., *The Book of Ezekiel, chapters 1-24 (NICOT)*, p. 588-589.

Deze twee verzen staan binnen het kader van vers 16-38 waar over het herstel van Israël wordt gesproken.⁷⁶ In vers 26-27 gaat het specifiek over de inwendige vernieuwing waarbij vers 26 een citaat is van Ezechiël 11:19. In Ezechiël 11:19 wordt echter in de derde persoon meervoud gesproken, waar in Ezechiël 36:26 de tweede persoon wordt gebruikt. Op die manier wordt er niet over maar tot het volk Israël gesproken. Een tweede verschil is dat de HEER een 'nieuw hart' (לֵב חָדָשׁ) belooft. De oplossing van het verdeelde hart is dus een nieuw hart dat één is (לֵב אֶחָד, cf. Ezech. 11:19).⁷⁷ Gelijktijdig met het nieuwe hart geeft hij een 'nieuwe geest' (רוּחַ חָדָשׁ, cf. Ezech. 11:19). In vers 27 wordt deze geest nader toegelicht: het is Gods eigen Geest (רוּחַ יְהוָה, cf. Ps. 143:10). Door die gaven zal God zelf er voor zorgen dat het volk hem gehoorzaam is. Letterlijk: 'ik zal maken' (אֶשְׁׁרֵה, cf. Pred. 3:14). Het wandelen naar Gods verordeningen en het in acht nemen van zijn bepalingen zal leiden tot zegen (cf. Lev. 26:3).⁷⁸ Met deze verklaring vervliegt alle hoop dat Israël in haar omstandigheden zelf de idealen van de verbondsrelatie in acht kan nemen. Dit is slechts mogelijk door een goddelijke interventie.⁷⁹ Samen met Jeremia 31:33 klinkt deze eschatologische belofte van het 'nieuwe verbond'. Door Gods ingrijpen tot in het hart is het volk zeker van de toekomst. Onder Gods zegen zal Israël een vreugdevolle gemeenschap zijn en loyaal aan haar Heer.⁸⁰

4.2.5 Zacharia 7:11-12

“Maar zij weigerden er acht op te slaan, zij zetten hun schouder er dwars tegenin en stopten hun oren toe om niet te hoeven luisteren. Zij maakten hun hart als diamant, om maar niet te hoeven luisteren naar de wet en de woorden die de HEERE van de legermachten door Zijn Geest gezonden had, door de dienst van de vroegere profeten. Daardoor is grote verbolgenheid bij de HEERE van de legermachten ontstaan” (HSV).

Zacharia 7:11-12 maakt deel uit van hoofdstuk 7 en 8 dat samen een geheel vormt.⁸¹ De opbouw van hoofdstuk 7 kan als volgt worden gezien. Na de introductie in vers 1 wordt er in de tempel een vraag gesteld over vasten (vers 2-3). Vervolgens worden er een aantal vragen gesteld over de werkelijke motivatie van het vasten (vers 4-7). Daarop klinkt de boodschap van God: men is geroepen tot een oprechte en rechte levenswandel (vers 8-10). Tot slot klinkt er in vers 11-14 een profetische illustratie van eerdere generaties.⁸² Er zijn parallellen aan te wijzen met Zacharia 1:1-6 waar ook wordt gesproken over het 'niet luisteren' van het volk en 'Gods toorn'.⁸³ In hoofdstuk 6 komt onder andere het herstel van de tempel aan de orde en er klinkt een oproep tot gehoorzaamheid. Hoofdstuk 7 laat zien wat gehoorzaamheid inhoudt.⁸⁴

⁷⁶ Greenberg, M., *Ezechiël 21-37 (HThKAT)*, Freiburg im Breisgau, 2005, p. 446-447.

⁷⁷ Block, D.I., *The Book of Ezekiel, chapters 25-48 (NICOT)*, p. 355.

⁷⁸ Greenberg, M., *Ezechiël 21-37 (HThKAT)*, p. 447.

⁷⁹ Block, D.I., *The Book of Ezekiel, chapters 25-48 (NICOT)*, p. 356.

⁸⁰ Brueggemann, W., *Theology of the Old Testament – Testimony, Dispute, Advocacy*, Minneapolis, p. 594-595.

⁸¹ Zo wordt de vraag die wordt gesteld in Zach. 7:1-3 pas beantwoord in Zach. 8:18-23. Hoofdstuk 7 en 8 heeft bovendien en chiasmische structuur: Petterson, A.R., *Haggai, Zachariah & Malachi (AOTC)*, Nottingham: Apollos, 2015, p. 193-194.

⁸² Petterson, A.R., *Haggai, Zachariah & Malachi (AOTC)*, p. 194.

⁸³ Smith, R.L., *Micah-Malachi (WBC, volume 32)*, Waco: Word Books, 1984, p. 220.

⁸⁴ Petterson, A.R., *Haggai, Zachariah & Malachi (AOTC)*, p. 194.

Hoewel 'zij' in וְיִמְאַנּוּ van vers 11 geen antecedent heeft⁸⁵ kunnen we door de term 'vroegere profeten' (הַנְּבִיאִים הַרְאֵשְׁלִימִים, vers 12, cf. vers 7) er vanuit gaan dat het verwijst naar het pre-exilische volk.⁸⁶ In Zacharia 7:11-12 wordt hun ongehoorzaamheid op vier manieren geïllustreerd. Zo weigerde men te luisteren (cf. Zach. 1:4, 14-15, 8:2, 14) en men had een harde nek (cf. Ex. 32:9, Deut. 9:6, Neh. 9:29, Hos. 4:16).⁸⁷ Dit is het beeld van een onhandelbare os die geen juk op z'n nek wil.⁸⁸ Ook stopten ze hun oren toe om niet te luisteren. Letterlijk 'ze maakten hun oren zwaar' (וְאַזְנוֹתֵיהֶם הִכְבִּידוּ). Hier loopt een duidelijke parallel met Jesaja 6:10 waar ook over 'zware oren' wordt gesproken. In tegenstelling tot Jesaja 6:10 klinkt in Zacharia echter de beschuldiging dat dit een handeling van het volk is. Verder wordt er gesproken over de hardheid van hun hart (cf. Jes. 6:10, 63:17). Het volk maakte hun hart als van diamant (שֹׁמֵר).⁸⁹ Dit woord komt slechts drie keer in het Oude Testament voor. In Jeremia 17:1 waar het de hardheid van de punt van de stift verwoordt: met een diamanten punt is de zonde van Juda in het hart gegrift en op de horens van hun altaren. En in Ezechiël 3:19 waar het de hardheid van het voorhoofd van de profeet moet uitdrukken. Zo lijkt Ezechiël weerbaar tegen het huis van Israël dat door haar opstandigheid net zo'n hard voorhoofd heeft. Het hart van het volk heeft dus te maken met een unieke en een negatieve hardheid.⁹⁰ Dit alles gebeurt geheel moedwillig.⁹¹ Door zo het hart te verharden wilde men niet te luisteren naar de wet van de HEER. Deze geboden had God door zijn Geest gezonden door eerdere profeten (cf. Ezech. 11:15, Mich. 3:8). Zo is er een nauwe band tussen de wet en profetie. De grote wraak of verbolgenheid van de HEER verwijst naar de ballingschap (cf. Zach. 1:2). Dat was Gods reactie naar hen die zich continu verhardden. Hoewel ze naar hem riepen luisterde hij niet. Het land werd zo – door de Babyloniërs – tot een woestenij (vers 13-14).⁹² Zo was de situatie van voor de ballingschap. Maar het laat voor de huidige generatie de urgentie zien van gehoorzaamheid aan Gods boodschap en zijn geboden. Dit voorbeeld kan dus als waarschuwing worden gezien omdat er gevaar dreigt voor hypocrisie (vers 2-7).⁹³ Vasten en de herbouw van de tempel zijn niet afdoende: het hart en de daden moeten rechtvaardig zijn (cf. vers 9-10).⁹⁴

4.3 Reflectie en conclusie

De eerste specifieke tekst waarin de verharding naar voren komt is Exodus 4:21. Hier betreft het de farao wiens hart door God zelf wordt verhard. In heel deze geschiedenis van de uittocht worden er echter verschillende woorden en beschrijvingen gegeven die deze verharding weergeven. Sommige teksten vertellen dat farao zijn eigen hart verhardt. Andere teksten spreken van een gevestigde situatie: farao's hart was eenvoudigweg onbuigzaam. Maar de

⁸⁵ Smith, R.L., *Micah-Malachi* (WBC, volume 32), p. 220.

⁸⁶ Hanhart, R., *Sacharja* (BKAT), Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1998, p. 499-500.

⁸⁷ Petterson, A.R., *Haggai, Zachariah & Malachi* (AOTC), p. 199.

⁸⁸ Smith, R.L., *Micah-Malachi* (WBC, volume 32), p. 220.

⁸⁹ Petterson, A.R., *Haggai, Zachariah & Malachi* (AOTC), p. 199-200.

⁹⁰ Smith, R.L., *Micah-Malachi* (WBC, volume 32), p. 227-228.

⁹¹ Boda, M.J., *The Book of Zechariah* (NICOT), Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 2016, p. 461-462.

⁹² Smith, R.L., *Micah-Malachi* (WBC, volume 32), p. 227-228.

⁹³ Petterson, A.R., *Haggai, Zachariah & Malachi* (AOTC), p. 199-200.

⁹⁴ Smith, R.L., *Micah-Malachi* (WBC, volume 32), p. 227-228.

meeste keren wordt gesproken van een verharding van de farao – en later alle Egyptenaren – door God. Op die manier oordeelt de HEER hun zonden. Voor de confrontatie met Mozes was farao's handelen immers al doortrokken met zonden van slavernij en moord. Door de verharding blijkt dat de God van Israël machtig is over de grootste koning van die tijd. Farao wordt onteerd en blijkt een gewone sterveling die makkelijk te manipuleren is en geen godheid. Te midden van dit alles blijft farao's eigen verantwoordelijkheid voor de verharding van zijn hart staan: er is geen ruimte voor het ontkennen van schuld (cf. Ex. 9:27, 10:27).

Vanuit Deuteronomium 29:2-4 en de context blijkt dat het volk Israël van de hele uittochtgeschiedenis niets heeft geleerd. Het opvallende is dat in deze tekst de primaire verantwoordelijkheid van het onvermogen van het volk bij de HEER wordt gelegd. God heeft het volk geen hart gegeven om te begrijpen, ogen om te zien of oren om te horen. Maar van een doelbewuste verharding door God is geen sprake. Tegelijkertijd wordt in Deuteronomium de eigen verantwoordelijkheid van volk niet ontkend. Israël is regelmatig aangesproken op haar gehoorzaamheid en er zijn situaties van beproeving geweest. In Deuteronomium 10:16 wordt het volk zelfs opgeroepen om de voorhuid van het hart te besnijden. Maar herhaaldelijk is men God ongehoorzaam. Israëls verharding dateert dus vanuit de geschiedenis van de uittocht en vangt niet pas aan in Jesaja 6:9-10. In Deuteronomium wordt echter uitkomst geboden door een belofte. God belooft in hoofdstuk 30 vers 6 dat hijzelf het hart van het volk en het nageslacht zal besnijden. Zo zal Israël de HEER gehoorzaam worden.

In de woorden van Jeremia 5:21 en 23 is er een overeenkomst en een verschil met Jesaja 6:9-10. De overeenkomst ligt bij het onvermogen tot gehoorzaamheid en begrip van het volk. In beide teksten komt de ongehoorzaamheid door het falen van de ogen, de oren en het hart. Er is echter één specifiek verschil. In Jeremia vormt dit falen de grote aanklacht tegen Israël. De verharding en het onvermogen worden – in tegenstelling tot Jesaja 6:9-10 – niet gestimuleerd met woorden van de profeet. Het onvermogen en de ongehoorzaamheid vormen een aanklacht. Maar ook in dit Bijbelboek klinkt de belofte van uitkomst. In Jeremia 24:7 en 31:33 belooft de HEER een nieuw hart waarin niet de zonde maar zijn wet geschreven is. Wanneer dit werkelijkheid is, is er sprake van gehoorzaamheid, kennis van de HEER en vergeving.

Ook in Ezechiël 12:2 klinkt een aanklacht rondom ongehoorzaamheid. Het volk Israël wordt een 'opstandig huis' genoemd. Ondanks dat ze ogen hebben om te zien en oren om te horen, kijken en horen ze niet. Hier worden dus geen vragen gesteld bij Israëls *vermogen* om te zien en te horen. Het volk wordt echter verantwoordelijk gehouden voor de ongehoorzaamheid. Israëls hart komt prominent naar voren in drie specifieke teksten. Opnieuw komt de verantwoordelijkheid van Israël naar voren in een oproep tot bekering (Ezech. 18:31). In deze bekering wordt verwacht dat het volk afstand neemt van de zonden. Ook klinkt er de oproep om zelf een 'nieuw hart en een nieuwe geest' te maken (cf. Deut. 10:16). Twee andere teksten spreken echter over een verandering van het hart en de geest door God (Ezech. 11:19-20, 36:26-27): het oude hart van steen wordt vervangen door een hart van vlees. Met deze belofte wordt duidelijk dat Israël nooit zelf de idealen van de verbondsrelatie kan vervullen. Stenen harten verwijzen naar gewetenloosheid: men reageert niet op God (cf. Ex. 15:16, 1 Sam. 25:37). Een hart van vlees daarentegen verwijst naar een leven dat reageert

op en inschikkelijk is voor God. Deze belofte van een harttransplantatie zorgt ervoor dat het verbond van de HEER met het volk wordt hervat (cf. Jer. 31:33).

In Zacharia 7:11-12 loopt er een duidelijke parallel met Jesaja 6:10: ook hier wordt er over 'zware oren' gesproken. In Zacharia betreft het een beschuldiging. Het volk heeft haar eigen oren verzwaard. Naast de oren wordt er gesproken over het hart als van diamant. Het betreft een unieke en negatieve hardheid die ontoegankelijk is voor de woorden van God. Op deze manier wordt het Israël van voor de ballingschap geschilderd. Zo lijkt er een tendens om steeds harder over de verharding te spreken. Dit dient ter waarschuwing voor de situatie van na de ballingschap want hypocrisie dreigt.

Vanuit dit totaalbeeld moet ik opnieuw denken aan de woorden van Gerhard von Rad bij Jesaja 6:9-10: 'unerhört' en 'ganz exclusiv'. De enige tekst in het Oude Testament (buiten Jesaja om) die op hetzelfde niveau staat als Jesaja 6:9-10 is namelijk Exodus 4:21 en de verwante verzen uit de geschiedenis van de uittocht. In Deuteronomium 29:2-4 wordt weliswaar de verantwoordelijkheid van het onvermogen bij de HEER gelegd. Maar daar wordt – in tegenstelling tot Jesaja 6:9-10 en Exodus 4:21 – de verharding niet gestimuleerd. Andere teksten uit het Oude Testament geven een situatie weer van verharding onder het volk en vormen een aanklacht of waarschuwing tegen de ongehoorzaamheid van Israël. Alleen in Jesaja 6:9-10 en Exodus 4:21 is God de actor die de verharding bewerkstelligt. Zo wordt Israël op dezelfde manier behandeld als farao. Beide geschiedenissen hebben een aanloop van zonde en schuld. Ook wordt er gesproken over Gods soeverein handelen en de eigen verantwoordelijkheid. Deze worden niet tegen elkaar uitgespeeld. Bovendien lopen beide teksten uit op een historisch oordeel: in de Schelfzee en de ballingschap. In tegenstelling tot de farao en de Egyptenaren klinken er echter beloften van heil voor Israël (Jer. 31:33, Ezech. 36:26-27, cf. Deut. 30:6).

De volgende vraag die we stellen luidt: hoe komt de inhoud van Jesaja 6:9-10 terug in het Nieuwe Testament? Die vraag zullen we bekijken in hoofdstuk 5: Verharding in het Nieuwe Testament.

5. Verharding in het Nieuwe Testament

5.1 Inleiding

Ook in het Nieuwe Testament zijn er verschillende teksten die qua taal en thematiek aansluiten bij Jesaja 6:9-10. De vraag is: hoe wordt de tekst en de inhoud van Jesaja 6:9-10 relevant gemaakt in het Nieuwe Testament? De volgende teksten zullen worden besproken: Marcus 4:11-12, Mattheüs 13:13-15, Lukas 8:10 en Handelingen 28:26-27, Johannes 9:39 en 12:40, 2 Korinthe 3:14-15 en Romeinen 11:7-8.¹ Tot slot eindig ik met een reflectie en conclusie over ‘verharding’ in het Nieuwe Testament.

5.2 Verharding in teksten uit het Nieuwe Testament

5.2.1 Markus 4:11-12

“En Hij zeide tot hen: U is gegeven het geheimenis van het Koninkrijk Gods, maar tot hen, die buiten staan, komt alles in gelijkenissen, dat zij ziende zien en niet bemerken, en horende horen en niet verstaan, opdat zij zich niet bekeren en hun vergeven worde” (NBG51).

Deze twee verzen maken deel uit van Markus 4:1-34 en staan te midden van de gelijkenis van de zaaier (Mar. 4:3-9) en de interpretatie van deze gelijkenis (Mar. 4:13-20). Daarna volgen de gelijkenissen van de lamp (Mar. 4:21-25), van het zaad (Mar. 4:26-29) en van het mosterdzaad (Mar. 4:30-32).² Te midden van Markus 4:1-34 biedt vers 10-12 de sleutel tot verstaan van het geheel: alleen in verbondenheid met Jezus gaan de gelijkenissen met hun betekenis van het koninkrijk van God open.³

¹ Andere teksten in het Nieuwe Testament die met verharding in verband gebracht kunnen worden zijn: Ef. 4:18 en Heb. 3:8, 13, 15 en 4:7 (zie ook voetnoot 1, hoofdstuk 5) en indirect 1 Kor. 1:19 en 1 Pet. 2:6.

² Matera, F.J., *New Testament Theology, Exploring Diversity and Unity*, Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press, 2007, p. 13.

³ Edwards, J.R., *The Gospel according to Mark (PNTC)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 2002, p. 126. Een vraag kan zijn: hoe past vers 10-12 in de context van Markus 4:1-34? Want waar in vers 10-12 Jezus samen is met een select gezelschap, daar is hij volgens vers 1-2 en 36 continu vanaf een boot les aan het geven aan de menigte. Het is onmogelijk dat de mensen om Jezus heen, in vers 10, met hem in de vissersboot zitten. Daarvoor is een vissersboot te klein. Daarnaast wordt hem in vers 10 door de discipelen en degenen die bij hem horen gevraagd naar de ‘gelijkenissen’ (τὰς παραβολάς). Terwijl hij op dat moment nog maar één gelijkenis heeft verteld. De verandering van scene in de vers 10-12 is echter alleen een probleem als Marcus 4:1-34 chronologisch opgevat moet worden. Maar vanuit vers 33-34 is op te maken dat Markus 4:1-32 bedoeld is als samenvatting. Zo is het mogelijk dat de uitleg van de gelijkenis in vers 13-20 op een ander moment en op een andere plaats heeft plaatsgevonden (cf. Mar. 7:17, 10:10): Stein, R.H., *Mark (BECNT)*, Grand Rapids, Michigan: Baker Publishing Group, 2008, p. 204. De auteur heeft vrijheid genomen om zijn verhalen logisch te schikken. Markus 4:10-12 is dan ook te verstaan als invoeging om het doel van de gelijkenissen duidelijk te maken: Edwards, J.R., *The Gospel according to Mark (PNTC)*, p. 130. De verwijzing naar de gelijkenissen slaat niet alleen op vers 3-8, maar ook op vers 21-25, 26-29 en 30-32: Stein, R.H., *Mark (BECNT)*, p. 207. Bovendien pakt het meervoud τὰς παραβολάς het redactionele commentaar in vers 2 op: “En Hij onderwees hun veel dingen door gelijkenissen ...” (HSV): Collins, A.Y., *Mark (Hermeneia)*, Minneapolis: Fortress Press, 2007, p. 247.

‘En hij zei’ (Καὶ ἔλεγεν) verbindt vers 11 met vers 10 en is een uitdrukking die regelmatig in het evangelie naar voren komt (Mar. 2:27, 6:4, 10, 7:9, 27, 8:21). De woorden ‘aan hen’ (αὐτοῖς) verwijst naar degenen die worden genoemd in vers 10: de twaalf discipelen en degenen om Jezus heen. De groep correspondeert met Jezus’ ware familie (Mar. 3:34-35) en vormt een contrast met de buitenstaanders (ἐκείνοις δὲ τοῖς ἔξω). De insiders tegen wie Jezus spreekt, corresponderen met de goede bodem uit de gelijkenis (Mar. 4:8), de buitenstaanders corresponderen daarentegen met de onvruchtbare bodem (Mar. 4:4-7, cf. Mar. 3:31).⁴ Binnen het evangelie behoren de Schriftgeleerden en zelfs Jezus’ natuurlijke familie hiertoe (Mar. 3:20-35). Ook de menigte wordt op die manier getypeerd (Mar. 1:22, 27, 6:2, 34).⁵

‘U is gegeven’ (ὕμῖν δέδοται) is een goddelijke passivum (cf. Luk. 10:21, Matt. 11:25, 16:17).⁶ Dat wil zeggen: het is een goddelijke openbaring en is niet door eigen vermogen tot ontwaren verkregen (cf. Dan. 2:27-28).⁷ Er is een opvallend verschil met vergelijkbare passages uit Lukas 8:10 en Mattheüs 13:11. De andere twee evangeliën hebben de toevoeging ‘te kennen’ (γινῶναι). Op dit punt doet Robert H. Stein naar mijn idee iets opmerkelijks. Hij observeert dat Marcus – in tegenstelling tot Lukas en Mattheüs – het woord γινῶναι niet heeft. Maar vervolgens postuleert hij het woord binnen het begrip δέδοται. Met andere woorden: volgens Stein zegt Marcus niet dat de insiders het geheimenis van het koninkrijk kennen, maar hij bedoelt het wel. Vervolgens legt Stein het begrip γινῶναι uit als niet slechts cognitieve kennis, maar ook als een existentieel vertrouwen op de openbaring van dat geheimenis.⁸ Zo dadelijk kom ik op dit punt terug.

De term ‘het geheimenis’ (τὸ μυστήριον) wortelt mogelijk in het boek Daniel waar in de LXX hetzelfde woord wordt gebruikt (cf. Dan. 2:18-19, 27-30, 47). In de LXX is het de vertaling van het Aramese ܡܫܬܪܝܢ. Bovendien is het de enige keer dat Marcus deze term gebruikt. Ook hier is er een verschil met Mattheüs 13:11 en Lukas 8:10 die het meervoud hebben (μυστήρια).⁹ Het ‘geheimenis’ moet niet worden beschouwd als esoterische kennis die slechts aan een beperkte groep wordt geopenbaard. Het gaat hier dus niet om kennis van hellenistische mysteriereligiën of gnostiek. De term kan het best worden verstaan in het licht van de joodse apocalyptiek: iets dat in het verleden verborgen was is kenbaar gemaakt.¹⁰ Dit betreft specifiek het geheimenis ‘van het koninkrijk van God’ (τῆς βασιλείας τοῦ θεοῦ). De vraag is: wat is specifiek de inhoud van dit geheimenis? Het ‘geheimenis’ slaat op de persoon en het werk van Jezus. In en door hem is het koninkrijk van God gekomen (Mar. 1:14-15). Het is een geheimenis omdat God ervoor gekozen heeft zichzelf op een indirecte en verborgen manier te openbaren. Alleen door het geloof wordt de zoon van God herkend in de nederige persoon van Jezus van Nazareth (zie de hoofdman in Mar. 15:39). Het geheim van het koninkrijk van God is het geheim van de persoon van Jezus.¹¹

⁴ Stein, R.H., *Mark (BECNT)*, p. 207.

⁵ Guelich, R.A., *Mark 1-8:26 (WBC, volume 34a)*, Nashville, Tennessee: Thomas Nelson, 1989, p. 208.

⁶ Stein, R.H., *Mark (BECNT)*, p. 207; Guelich, R.A., *Mark 1-8:26 (WBC, volume 34a)*, p. 205.

⁷ Edwards, J.R., *The Gospel according to Mark (PNTC)*, p. 131.

⁸ Stein, R.H., *Mark (BECNT)*, p. 208.

⁹ Bock, D., *Mark (NCBC)*, New York: Cambridge University Press, 2015, p. 175; Guelich, R.A., *Mark 1-8:26 (WBC, volume 34a)*, p. 206.

¹⁰ Stein, R.H., *Mark (BECNT)*, p. 208.

¹¹ Edwards, J.R., *The Gospel according to Mark (PNTC)*, p. 131.

Binnen het evangelie weet God van dit geheimenis (Mar. 1:11, 9:7). Ook demonen weten de ware identiteit van Jezus (Mar. 1:24, 34, 3:11, 5:7, 9:20). Maar nu heeft ook de selecte groep uit vers 10 het voorrecht om deel te hebben aan dit mysterie. Dit geheimenis in vers 11 is het punt van de gelijkenis van de zaaier: de voorzienigheid van God is effectief in Jezus om een vruchtbare oogst te produceren in deze wereld. Dit wordt aan hen geopenbaard omdat zij hoorders zijn (Mar. 4:3).¹²

Maar nu komt er een voetangel waarbij Stein opnieuw een opmerkelijke kant opgaat. Vanuit zijn eerder genoemde postulaat en het begrip δέδοται, dat in het perfectum staat, gaat hij ervan uit dat de insiders van vers 10 kennis hebben van Marcus 1:1-4:9. Zo weet men van het koninkrijk van God dat nabij is gekomen (Mar. 1:14-15). Het koninkrijk manifesteert zich: melaatsen worden genezen (Mar. 1:40-45), verlamden kunnen weer lopen (Mar. 2:12), verschrompelde handen worden hersteld (Mar. 3:1-6). Deze manifestatie openbaart zich ook in de geestelijke werkelijkheid: bezetenen worden bevrijd van demonen (Mar. 1:32-34), de overste van de demonen heeft zijn meester ontmoet (Mar. 3:22-27). Daarnaast is het vasten ingeruild voor feest (Mar. 2:18-22), buitenstaanders en tollenaars vinden vergeving en leven (Mar. 2:13-17). Bovendien is Christus, de Zoon van God, in hun midden (Mar. 1:1). Stein zegt vervolgens: "... for Jesus' followers, God has revealed (it "has been given" them) that Jesus is indeed the Christ, and has inaugurated the kingdom of God in his ministry."¹³

Mijn vraag is: neemt Stein hier niet te grote stappen en gaat hij daardoor voorbij aan de spanning in het evangelie? En mag je op dit moment er al vanuit gaan dat de discipelen Jezus *kennen* als de Christus? Opvallend genoeg relativeert hij deze uitspraak direct door te zeggen dat ze op dit moment niet alle implicaties beseffen en dat ze achtervolgd zullen worden door twijfel, misverstaan en verwarring. Maar door het woord γυνῶναι binnen het begrip δέδοται te postuleren lijkt hij er weldegelijk vanuit te gaan dat de insiders Jezus op dit moment kennen als de Christus, de zoon van God.

Enerzijds mag je zeker van een bepaalde kennis en een bevoorrechte positie uitgaan (cf. Mar. 3:14-19). Niet voor niets contrasteert Jezus de insiders met de buitenstaanders. Voor buitenstaanders is er omtrent het optreden van Jezus verwarring (Mar. 1:27), ze stellen vragen (Mar. 2:18) en is er misverstaan (Mar. 3:22).¹⁴ Deze buitenstaanders bestaan uit verschillende soorten mensen: van de schriftgeleerden en farizeeën die openlijk vijandig tegenover Jezus staan. Maar ook de mensen die in eerste instantie welwillend tegenover hem staan en uiteindelijk geen vrucht dragen (Mar. 4:5-6).¹⁵ Tot hen 'komt alles in gelijkenissen' (ἐν παραβολαῖς τὰ πάντα γίνεταί).¹⁶

¹² Edwards, J.R., *The Gospel according to Mark (PNTC)*, p. 131-132.

¹³ Stein, R.H., *Mark (BECNT)*, p. 208-209.

¹⁴ Stein, R.H., *Mark (BECNT)*, p. 208-209.

¹⁵ Edwards, J.R., *The Gospel according to Mark (PNTC)*, p. 132. In de brieven van Paulus verwijst 'degenen die buiten staan' naar ongelovigen (cf. 1 Kor. 5:12-13, 1 Thes. 4:12, Kol. 4:5): Marcus, J., *Mark 1-8 (AB)*, New York: Doubleday, 1999, p. 299.

¹⁶ Binnen Markus zijn de insiders en buitenstaanders overigens geen onveranderlijke onderscheidingen. Hun status is alleen gebaseerd op het horen en het aannemen van het woord van Jezus die de vruchtbare boodschap van Gods koninkrijk brengt (Mar. 1:14). Sommige buitenstaanders worden insiders, zoals de bezetene van Gadara (Mar. 5:1-20), de bloedvloeiende vrouw (Mar. 5:25-34), de Syro-Fenicische vrouw (Mar. 7:24-30) en een heidense hoofdman (Mar. 15:39). Sommige insiders worden echter outsiders, zoals bijvoorbeeld Judas (Mar. 14:1-2, 10-11, 21, 43-46), Edwards, J.R., *The Gospel according to Mark (PNTC)*, p. 133. R.H. Stein zegt overigens terecht dat

Maar deze verwarring geldt ook voor de discipelen en de directe omstanders. In vers 13 zegt Jezus tegen hen: “Begrijpt u deze gelijkenis niet? En hoe zult u dan alle gelijkenissen verstaan?” (HSV, cf. Mar. 7:17). Vervolgens legt hij in vers 14-20 de betekenis van de gelijkenis uit. Stein gebruikt, om het misverstaan van de buitenstaanders van vers 11 te typeren, het beeld uit 2 Samuël 12: David snapt enerzijds heel goed de gelijkenis van Nathan. Maar hij begrijpt niet dat het beeld hem betreft. Zo begrijpen de buitenstaanders Jezus’ gelijkenissen op het eerste gezicht, maar ze snappen het punt niet.¹⁷ Mijn vraag vanuit vers 13 is echter of dit beeld ook niet voor de insiders gebruikt moet worden?

De verwarring houdt echter niet op bij vers 13. Nog in hetzelfde hoofdstuk zeggen de discipelen tegen elkaar, nadat Jezus de storm heeft gestild: “Wie is Deze toch, dat zelfs de wind en de zee Hem gehoorzaam zijn?” (Mar. 4:41, HSV).¹⁸ Zo blijken ze hem nog niet echt te kennen. Uit het vervolg blijkt zelfs dat ze – evenals de farizeeën, waar ik zo op terugkom – een verhard hart hebben (cf. Mar. 6:52, 8:17, καρδία πεπωρωμένη). In zowel Markus 6:52 en 8:17 wordt de discipelen een gebrek aan begrip verweten (συνήμι, νοέω, cf. Mar. 8:21).¹⁹ Met name het gedeelte uit Marcus 8 is van belang. Wanneer Jezus hen waarschuwt voor het zuurdeeg van de farizeeën en Herodes – een waarschuwing tegen ongeloof – begrijpen de discipelen hem niet. Vervolgens zegt Jezus met woorden uit Jeremia 5:21²⁰: “Ziet u het nog niet in en begrijpt u het niet? Hebt u nog uw verharde hart? U hebt ogen, en u ziet niet? En u hebt oren, en u hoort niet?” (Mar. 8:17b-18, HSV). Door parallel woordgebruik (συνήμι, βλέπω, ἀκούω, cf. Mar. 4:12) worden de discipelen in eenzelfde hoek gezet als de buitenstaanders in Markus 4:11-12. Toch is er voor hen hoop op verstaan. Direct na Markus 8:17-18 vinden er twee wonderen plaats: twee blinden worden genezen (Mar. 8:22-26, 10:46-52). De wonderen dragen de beloften in zich dat de geestelijke ogen open zullen gaan. Tussen de twee wonderen kondigt Jezus juist voor de discipelen drie keer aan dat hij zal lijden (Mar. 8:31-9:1, 9:30-37, 10:32-34).²¹ Alleen in dit gedeelte vertelt Jezus hen openlijk (παροησία, Mar. 8:32, in contrast met 4:2) dat hij Gods gezalfde is en zal moeten sterven.²² Langzaam komt Petrus tot de belijdenis: “U bent de Christus” (Mar. 8:29, HSV). Al blijkt uit zijn bestraffing van Jezus, naar aanleiding van de eerste lijdensaankondiging, dat hij het nog niet geheel bevat (Mar. 8:32).

In tegenstelling tot Mattheüs en Lukas is Marcus meer omzichtig door in vers 11 slechts het woord ‘δέδοται’ (is gegeven) te gebruiken.²³ Vanuit het geheel van het evangelie wil ik spreken van een ‘reeds’ en een ‘nog niet’. Ja, de groep mensen uit vers 10, bestaande uit onder andere de discipelen, heeft een bevoorrechte positie en hebben het ‘geheimenis’ volgens vers 11 ontvangen. Maar uit het vervolg blijkt dat ze door een ‘verhard hart’ er nog niets van verstaan en dat het begrip nog moet groeien. Zo is een overeenkomst met Daniël 2:27-30: koning Nebukadnezar heeft door Gods openbaring in een droom een mysterie ontvangen.

sommige gelijkenissen door de buitenstaanders weldegelijk verstaan worden (cf. Mar. 12:12), Stein, R.H., *Mark (BECNT)*, p. 211.

¹⁷ Stein, R.H., *Mark (BECNT)*, p. 209.

¹⁸ Ehrman, B.D., *A Brief Introduction to the New Testament*, New York: Oxford University Express, 2013, p. 67.

¹⁹ Matera, F.J., *New Testament Theology, Exploring Diversity and Unity*, p. 21.

²⁰ Guelich, R.A., *Mark 1-8:26 (WBC, volume 34a)*, p. 205.

²¹ Kellenberger, E., (1992) *Heil und Verstockung, zu Jes 6,9f. bei Jesaja und im Neuen Testament*, in: *Theologische Zeitschrift*, vol. 47, p. 274-275.

²² Collins, A.Y., *Mark (Hermeneia)*, p. 249.

²³ Edwards, J.R., *The Gospel according to Mark (PNTC)*, p. 132.

Maar in eerste instantie snapt hij er niets van. Totdat Daniël voorziet in uitleg.²⁴ Bovendien is er een parallel met het zaad uit de voorgaande gelijkenis: zoals zaad moet ontkiemen en groeien, zo moet het geheimenis van Gods koninkrijk onder de insiders ontkiemen en langzaam tot vrucht komen (Mar. 4:8, 20).

Vers 12 is één van de meest complexe verzen uit het evangelie naar Marcus. Het heeft een verkort citaat van Jesaja 6:9-10.²⁵ Globaal volgt het de LXX, maar er zijn drie punten van verschil met de LXX en de MT waarbij de Targoem wordt gevolgd. Allereerst hanteert Marcus de derde persoon meervoud in plaats van de tweede persoon meervoud in Jesaja 6:9. Daarnaast heeft hij 'vergeven' (ἀφίημι) in plaats van 'genezing' (ἰάομαι) in Jesaja 6:10. Tot slot gebruikt hij een goddelijke passivum (het zal vergeven zijn) in plaats van een actieve rede (ik zal).²⁶ Bovendien is de volgorde horen-zien veranderd. Wellicht omdat 'horen' dichterbij de verklaring van de gelijkenis staat dan 'zien'. Horen wordt immers benadrukt (Mar. 4:15-16, 18, 20).²⁷ Elders benadrukt Marcus echter het 'zien' (cf. Mar. 8:22-26, 10:46-52, diverse keren in hoofdstuk 13, 15:32, 36, 39).²⁸ De woorden uit Jesaja passen goed binnen de context van Markus 4. Jesaja 6 begint met het troonvisioen waarbij de HEER te zien is in zijn heerlijkheid als koning van de kosmos. Zo is er een intertekstuele verbinding met de gelijkenissen in Marcus 4 waarbij de regering van God het overkoepelende thema is.²⁹

De vraag hoe ἴνα in vers 12 moet worden verstaan heeft verschillende reacties opgeroepen. Stein noemt zelfs zeven benaderingen.³⁰ Het woord μήποτε in vers 12 wordt ook

²⁴ Marcus, J. *Mark 1-8 (AB)*, p. 298. Het is overigens opmerkelijk dat Stein Mar. 1:1, het opschrift van het evangelie, schaaft onder de kennis van de discipelen. Blijkbaar maakt hij geen onderscheid tussen narratief en aanwijzingen van de auteur richting de lezer. Robert A. Guelich zegt terecht dat 'alle dingen' (τὰ πάντα, vers 11) verwijst naar wat gebeurt vanaf het optreden van Jezus tot en met de vertelling van de gelijkenis (Mar. 1:14-3-35) en dus niet vanaf Mar. 1:1: Guelich, R.A., *Mark 1-8:26 (WBC, volume 34a)*, p. 208. Naast Stein gaat ook Jakob van Bruggen in vers 11 eenzijdig uit van gerealiseerde kennis en vertrouwen door de insiders uit vers 10. Daarmee verlaat hij de spanning in het evangelie tussen het 'reeds' en 'nog niet': "Zij geloven in Jezus, erkennen Hem als door de Vader gezonden. Zij doen de wil van God door naar Jezus te horen (3,35). Zij weten dat het beloofde rijk komt door Jezus, die de vergeving van zonden brengt (Mar. 3,28-30). Zij weten wat de wonderen willen zeggen: zij onthullen het geheim van Gods zoon. Démonen weten het ook (3,11-12), maar de twaalf mogen het verkondigen (3,13-15)." Bruggen, J., van, *Marcus (CNT)*, Utrecht: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 2012, p. 105.

²⁵ Bock, D., *Mark (NCBC)*, p. 175.

²⁶ Edwards, J.R., *The Gospel according to Mark (PNTC)*, p. 133; Guelich, R.A., *Mark 1-8:26 (WBC, volume 34a)*, p. 210.

²⁷ Stein, R.H., *Mark (BECNT)*, p. 210.

²⁸ Bock, D., *Mark (NCBC)*, p. 175.

²⁹ Marcus, J. *Mark 1-8 (AB)*, p. 300.

³⁰ 1. Het moet geïnterpreteerd worden als doel (opdat): Jezus' intentie met het spreken in gelijkenissen is het voorkomen van verstaan, bekering en vergeving van de buitenstaanders (cf. HSV, NBV). 2. Het moet niet geïnterpreteerd worden als intentie, maar als resultaat (cf. Mar. 3:9): Jezus spreekt in gelijkenissen en het niet intentionele gevolg daarvan is dat de buitenstaanders niet verstaan, zich niet bekeren en geen vergeving ontvangen. 3. Het woord ἴνα zou door Marcus een misvertaling zijn van het Aramese ܝܢܐ uit de Targoem van Jesaja (de Targoem bestaat uit Aramese parafases van teksten uit het Oude Testament die gebruikt worden in synagogale lezingen): het zou niet met ἴνα vertaald moeten worden, maar met 'wie'. Dit zou Jezus, ten koste van Marcus, redden van een 'smakeloze theologie' waarbij mensen moedwillig buiten worden gesloten. Deze benadering is voorgesteld door T.W. Manson in: *The Teaching of Jesus: Studies of Its Form and Content* (1955): Stein, R.H., *Mark (BECNT)*, p. 209-210. Hier kan tegenin worden gebracht dat er geen tekstueel bewijs is voor een verkeerde vertaling van vers 12. Als Markus een uitspraak van Jezus verkeerd had verstaan of vertaald, zouden er tekstvarianten of tekstverbeteringen te verwachten zijn. Maar er is geen enkele variant. Daarom kunnen we zeggen: Markus schreef en bedoelde ἴνα: Edwards, J.R., *The Gospel according to Mark (PNTC)*, p. 134. 4. Het zou verstaan moeten worden als een woord dat de vervulling van de schriften laat zien (cf. Mar. 14:49). Deze

op verschillende manieren benaderd.³¹ Zowel ἴνα als μήποτε kunnen het best verstaan worden als de introductie van het doel dat volgt. Jezus sprak in gelijkenissen met het doel dat degenen die buiten zijn zouden horen en zien maar niet begrijpen, met als doel dat zij zich niet zouden bekeren en vergeving vinden.³² Daar zijn een aantal argumenten voor. Omdat het in Jesaja 6 om een doelmatige verharding gaat, is het logisch te veronderstellen dat Jezus dat hier ook bedoelt. Het zou immers tegen de theologie van Marcus ingaan om een scherp contrast tussen Jezus' wil en Gods wil te maken. Daarnaast wordt binnen Marcus ἴνα primair als 'opdat' gebruikt (cf. Mar. 1:38, 2:10, 3:2, 9-10, 14). Dit is bovendien de meest gebruikelijke vertaling.³³ Craig A. Evans wijst op de verschillen met Lukas en Mattheüs. Allebei de evangelisten lijken de scherpte van Marcus' uitspraak iets af te zwakken. Bij beide ontbreekt het woord μήποτε en de zin die daarop volgt. Bovendien verandert Mattheüs ἴνα (opdat) in ὅτι (omdat). Vanuit dit kader is het aannemelijk dat Marcus 'opdat' bedoelt.³⁴ Zo worden de gelijkenissen niet gepresenteerd als ramen waardoor buitenstaanders zicht krijgen op het koninkrijk van God. Maar als deuren die de weg naar het koninkrijk blokkeren.³⁵ De betekenis van vers 11 en 12 is dat insiders die bij Jezus horen het geheimenis van het koninkrijk gegeven is. Buitenstaanders die niet bij Jezus horen worden echter bevestigd in hun ongelooft.³⁶

De vraag is alleen: waarom wordt hier begrip, bekering en vergeving door Jezus voorkomen? Hier valt een spanning te bemerken met teksten zoals Johannes 3:16, 1 Timotheüs 2:4 en 2 Petrus 3:9 waarbij Gods verlangen tot uitdrukking komt dat iedereen mag delen in de

benadering is voorgesteld door J. Jeremias in: *The Parables of Jesus* (1972). 5. Parallel aan Matt. 13:13 moet ἴνα worden verstaan als causaal: Jezus spreekt bewust in gelijkenissen 'omdat' de buitenstaanders ziende niet zien en horende niet horen. Deze benadering is voorgesteld door M. Zerwick in: *Biblical Greek: Illustrated by Examples* (1963): Stein, R.H., *Mark (BECNT)*, p. 209-210. 6. Het moet worden gelezen als verklaring ('epexegetical', cf. NBG51?) van vers 11 door de betekenis van het citaat uit Jes. 6. Alle dingen komen tot de buitenstaanders als gelijkenissen en dat wil zeggen: ze zien en horen, maar verstaan niet. Deze benadering wordt gevolgd door R.A. Guelich onder verwijzing van Mar. 9:12: Guelich, R.A., *Mark 1-8:26 (WBC, volume 34a)*, p. 211, 214. 7. Het moet worden gelezen als de introductie waarna een doel wordt geformuleerd (opdat/zodat). Het is echter niet lineair bedoeld: van oorzaak naar gevolg. Daarmee wordt bedoeld: omdat God ervoor gezorgd heeft dat degenen die buiten staan geen berouw tonen en vergeving ontvangen, sprak Jezus in gelijkenissen. Als resultaat kwam men niet tot verstaan, berouw en vond men geen vergeving. Daarentegen zou de tekst verstaan moeten worden als voortkomend vanuit het resultaat naar de oorzaak: degenen die buiten staan bekeerden zich niet en kwamen niet tot berouw, omdat Jezus' spreken in gelijkenissen resulteerde in het niet verstaan en tot berouw komen van degenen die buiten staan. Dit moet uiteindelijk passen binnen het doel en plan van God. Deze benadering is voorgesteld door E.F. Sutcliffe in: *Effect as Purpose: A Study in Hebrew Thoughts Patterns* (1954), R.H. Stein in: *An Introduction to the Parables of Jesus* (1981) en C.M. Tuckett in: *Mark's Concerns in the Parables Chapter (Mark 4,1-34)* (1988): Stein, R.H., *Mark (BECNT)*, p. 209-210.

³¹ Een eerste benadering is de vertaling met 'opdat'. Deze vertaling wordt gebruikt in Mar. 14:2 en is de meest gebruikelijke manier in het Nieuwe Testament om μήποτε te vertalen. Daarnaast wordt een vertaling met 'tenzij' of 'als misschien' voorgesteld. In de Targum van Jes. 6:9-10 wordt de Aramese equivalent נִזְלִי verstaan als een belofte van vergeving als Israël berouw toont. De rabbijnen verstonden Jes. 6:10 zo als een belofte en niet als een dreigement. In het Nieuwe Testament vinden we voorbeelden in Luk. 3:15, Joh. 7:26 en 2 Tim. 2:25. Een derde mogelijkheid is μήποτε vertalen met 'tenzij' op ironische toon: "Tenzij – God behoedde het – ze zich bekeren en vergeving vinden." Ironie is echter moeilijk te traceren in geschreven communicatie: Stein, R.H., *Mark (BECNT)*, p. 210-211.

³² Stein, R.H., *Mark (BECNT)*, p. 211.

³³ Marcus, J. *Mark 1-8 (AB)*, p. 299-300.

³⁴ Evans, C.A., *To See and not Perceive, Isaiah 6.9-10 in Early Jewish and Christian Interpretation*, Sheffield: JSOT Press, 1989, p. 98-99.

³⁵ Edwards, J.R., *The Gospel according to Mark (PNTC)*, p. 133.

³⁶ Edwards, J.R., *The Gospel according to Mark (PNTC)*, p. 134.

vergeving.³⁷ Er zit echter een bepaalde ambivalentie in de context. In de voorgaande hoofdstukken is de vijandschap richting Jezus namelijk gegroeid. In Marcus 3:5 wordt gesproken over de farizeeën en de ‘verharding van hun hart’ (τῆ πωρώσει τῆς καρδίας αὐτῶν). Mogelijk is hier sprake van een woordspeling tussen de Φαρισαῖοι (farizeeën) en Φαράω (farao). In de geschiedenis van Israël is faraο – een vijand van God – de bekendste figuur met een verhard hart. De evangelist Marcus zet het beeld van de farizeeën en de faraο dicht bij elkaar. Terwijl de farizeeën in dit evangelie zichzelf lijken voor te stellen als de geestelijke wakers van Israël, laten ze in alles zien dat ze vijanden van Jezus zijn. Zo houden ze de Heiland scherp in de gaten om hem te kunnen beschuldigen (Mar. 3:2, cf. 2:24). Deze houding gaat terug op Marcus 2:6-8 waar ze ‘in hun hart’ (ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν) Jezus beschuldigen van godslastering omdat hij zonden vergeeft. Nu ze hem in hoofdstuk 3 opnieuw in de gaten houden, wordt de Heiland ‘kwaad’ (ὀργή) en tegelijkertijd ‘diep bedroefd’ (συλλυπέω) over de genoemde verharding (cf. Mar. 8:17-18). De vijandschap wordt vervolgens dubbel onderstreept. Direct nadat Jezus op de sabbat een hand heeft genezen wordt het voornemen genomen hem te doden (Mar. 3:6). Ook beschuldigen ze hem van een onreine geest en het in dienst staan van satan (Mar. 3:22, 30). Jezus kwalificeert deze beschuldiging als zonde tegen de Heilige Geest die niet vergeven kan worden. Het is een ‘eeuwige zonde’ (αἰωνίου ἁμαρτήματος, Mar. 3:28-29).³⁸

Op die manier is de veroordeling tot blindheid en verharding in Markus 4:12 een bekrachtiging van een proces dat reeds gaande is. Het heeft een overwogen goddelijke intentie.³⁹ De verhardingsboodschap uit Jesaja heeft precies dezelfde context van weerstand naar Gods boodschap. Daar vormen de woorden uit Jesaja 6:9-10 een oordeel over Israëls zonden. Op die manier functioneren de gelijkenissen voor buitenstaanders die afkerig zijn van Jezus’ boodschap. Jezus heeft het koninkrijk verkondigd en in wonderdaden laten zien. Maar sommigen hebben hem verworpen. Zo is het doel van de gelijkenissen een oordeel. De buitenstaanders horen en zien de gelijkenis maar begrijpen de betekenis niet.⁴⁰ Beking wordt voorkomen, net zoals het vinden van vergeving bij Jezus, Gods zoon en vertegenwoordiger.⁴¹

Er is echter nog een lijn te traceren. In Exodus leidt de verharding van faraο tot Gods verheerlijking (cf. Ex. 10:1-2, 14:4, 17). In Marcus heeft de verharding van de farizeeën hetzelfde effect. Het leidt – zoals gezegd – tot het voornemen om Jezus te doden. Die dood is voor God de gelegenheid om zichzelf te openbaren (Mar. 15:37-39).⁴² Zo is de verwerping van Jezus door Israëls leiders geen tragedie of noodlot, maar onderdeel van Gods soevereine plan. Het is namelijk de wil van God dat de Mensenzoon zijn leven geeft als rantsoen voor velen (Mar. 10:45, 14:24).⁴³ Onder verwijzing van het gebruik van ἴνα in Marcus 9:12 en 14:49 – twee teksten die wijzen op Jezus’ lijden en sterven – zegt Joël Marcus:

³⁷ Stein, R.H., *Mark (BECNT)*, p. 204.

³⁸ Marcus, J. *Mark 1-8 (AB)*, p. 249, 253, 306-307.

³⁹ Marcus, J. *Mark 1-8 (AB)*, p. 300.

⁴⁰ Bock, D., *Mark (NCBC)*, p. 175; Marcus, J. *Mark 1-8 (AB)*, p. 306-307.

⁴¹ Collins, A.Y., *Mark (Hermeneia)*, p. 249.

⁴² Marcus, J. *Mark 1-8 (AB)*, p. 249, 253.

⁴³ Stein, R.H., *Mark (BECNT)*, p. 211-212.

“God intends the outsiders to be blinded by Jesus’ parables and his parabolic actions (4.11-12), so that they oppose him and eventually bring about his death; in his death, however, the new age of revelation will dawn. Thus the hiddenness of Jesus’ identity cf. the *hina* clause in 4.12) leads to his death, which in turn results in the open manifestation of his identity (cf. the *hina* clause in 4.22). The *hina* clauses in vv. 21-22, like the one in 4.12, refer to God’s intention, and all of these *hina* clauses intersect at the cross.”⁴⁴

De openlijke manifestatie van Jezus’ identiteit is volgens Marcus voorzeggd in Marcus 4:21-22. Daar wordt het beeld gebruikt van een lamp. Die lamp heeft als doel om op een standaard licht te schijnen. Wat nu verborgen is blijft niet verborgen: “... opdat het in het openbaar zou komen” (Mar. 3:22, HSV, ἵνα ἔλθῃ εἰς φανερόν). Maar wat komt er openbaar? Voor Pasen hebben zowel de vrienden van Jezus als zijn vijanden te lijden onder een verkeerd concept van de Messias. Zowel de farizeeën als de discipelen hebben te maken met een verhard hart (Mar. 3:5, 6:52, 8:17). De farizeeën hebben een moedwillige verharding en een openlijke vijandschap. De discipelen zijn niet moedwillig in hun houding; ze snappen het gewoonweg niet (cf. Mar. 4:13, 8:21). Bij de opstanding wordt de lamp echter op de standaard gezet. De discipelen en degenen die bij hem horen krijgen de opdracht om naar Galilea te gaan, want: “... daar zult u Hem zien, zoals Hij u gezegd heeft” (Mar. 16:7, HSV, ἐκεῖ αὐτὸν ὄψεσθε, καθὼς εἶπεν ὑμῖν).⁴⁵

Op die manier voltrekt God door de verharding zijn soevereine reddingsplan. Dit betekent echter niet dat het Marcusevangelie de spanning verlaat tussen Gods soevereiniteit en de menselijke verantwoordelijkheid. Zoals gezegd is de verharding voor de buitenstaanders een oordeel over hun vijandschap. Maar ook in de directe context van Marcus 4:11-12 komt de eigen verantwoordelijkheid, in overeenstemming met Jesaja 6 en de omliggende teksten, naar voren. Waar de profeet Jesaja naar mensen wordt gestuurd die niet adequaat op zijn boodschap reageren. Daar gaat de zaaier in de gelijkenis uit en komt het zaad voor een deel op grond die zonder vrucht blijft. In en rondom de gelijkenis roept Jezus echter op om te horen (Mar. 4:3, 9, 23), om Gods wil te doen (Mar. 3:35). Er is dus geen ruimte voor lijdelijkheid waarbij men zich verschuilt achter de ‘onvruchtbare grond’. Deze spanning tussen Gods soevereiniteit en de menselijke verantwoordelijkheid komt misschien wel het meest duidelijk naar voren in het verraad van Judas:⁴⁶

“De Zoon des mensen gaat wel heen, zoals over Hem geschreven staat, maar wee de mens door wie de Zoon des mensen verraden wordt! Het zou goed voor die mens zijn, als hij niet geboren was” (Mar. 14:21, HSV).

⁴⁴ Marcus, J., *The Mystery of the Kingdom of God*, Atlanta: Scholars, 1986, p. 147.

⁴⁵ Evans, C.A., *To See and not Perceive, Isaiah 6.9-10 in Early Jewish and Christian Interpretation*, p. 101-103. Het opvallende is dat volgens de Byzantijnse teksttraditie de verharding onder de discipelen present is tot zeker na de opstanding. In Mar. 16:14 verwijt Jezus de elf discipelen: “... hun ongeloof en hardheid van hart ...” (HSV, τὴν ἀπιστίαν αὐτῶν καὶ σκληροκαρδίαν) omdat ze het ooggetuigenverslag over zijn opstanding niet hebben geloofd.

⁴⁶ Edwards, J.R., *The Gospel according to Mark (PNTC)*, p. 134-135.

5.2.2 Mattheüs 13:13-15

“Daarom spreek Ik tot hen in gelijkenissen, omdat zij ziende niet zien en horende niet horen of begrijpen. En aan hen wordt de profetie van Jesaja vervuld, die zegt: Met het gehoor zult gij het geenszins verstaan, en ziende zult gij zien en gij zult het geenszins opmerken; want het hart van dit volk is vet geworden, en hun oren zijn hardhorend geworden, en hun ogen hebben zij toegesloten, opdat zij niet zien met hun ogen, en met hun oren niet horen, en met hun hart niet verstaan en zich bekeren, en Ik hen zou genezen” (NBG51).

In Mattheüs 13 vindt er een verdere gefaseerde verschuiving binnen het Evangelie plaats. Jezus wordt in hoofdstuk 11 en 12 diverse keren verworpen als de Messias (cf. Matt. 11:20, 12:2, 14, 24 en 38). Toen al heeft hij woorden van oordeel uitgesproken (cf. Matt. 11:16-24, 12:22-45). Deze lijn wordt in hoofdstuk 13 doorgetrokken: de mensen die hem verwerpen noemt hij blind en zonder begrip (vers 13). De discipelen staan echter in de bevoorrechte positie om hem te mogen begrijpen (vers 16-17, cf. Matt. 16:12, 17:13, dit staat tegenover de farizeeën die aanstoot aan hem nemen, Matt. 15:12, cf. 13:19, 21, 23).⁴⁷ In de bredere context is te zien dat Jezus vaker in gelijkenissen sprak (Matt. 7:24-27, 9:15-17, 11:16-19, 12:29, 33, 43-45, cf. vers 10).⁴⁸ Toch valt hier pas voor het eerst het woord ‘παράβολή’ (vers 3, 10, 13, 34-35). Bovendien heeft Mattheüs – in tegenstelling tot Marcus – nog niet eerder gewezen op de verharding van het hart.⁴⁹

Wetenschappers gaan er vanuit uit dat Mattheüs en Lukas bij het schrijven van hun evangelie, naast eigen materiaal, gebruik hebben gemaakt van Marcus en een niet geïdentificeerde Q-bron.⁵⁰ Daarom is het goed om een vergelijking te maken tussen de genoemde evangeliën. De passage van Mattheüs 13:10-17 heeft immers een aantal verschillen met de vergelijkbare passages uit Markus 4 en Lukas 8. Waar in Markus en Lukas de vraag wordt gesteld naar de betekenis van de gelijkenissen. Daar vragen de discipelen in Mattheüs juist naar de reden of het doel van de gelijkenissen (τί, vers 10). Waar in Markus Jezus wordt omringd door de twaalf discipelen en ‘degenen om hem heen’, daar zijn in Mattheüs slechts de discipelen aanwezig (οἱ μαθηταί, vers 10). In Mattheüs begint het antwoord van Jezus op de discipelen met ‘omdat’ (ὅτι, vers 11); dit accentueert waarom hij in gelijkenissen spreekt. In tegenstelling tot Markus heeft Mattheüs na het ‘is gegeven’ (δέδοται) ‘te kennen’ ingevoegd (γινῶναι, vers 11, cf. Luk. 8:10). Ook gebruikt hij het meervoud ‘geheimenissen’ (μυστήρια) in plaats van het enkelvoud. Waar in Markus en Lukas Jezus slechts zegt dat tot de menigte in gelijkenissen wordt gesproken (Mar. 4:11, Luk. 8:10). Daar lijkt Mattheüs scherper door duidelijk te zeggen dat de geheimenissen aan degenen buiten de discipelen ‘niet is gegeven’ (ἐκεῖνοις δὲ οὐ δέδοται, vers 11). Mattheüs 13:12 is afkomstig uit Markus, maar komt daar later in het hoofdstuk aan de orde (Mar. 4:25, cf. Luk. 8:18b). In plaats van ὅς (wie) gebruikt Mattheüs ὅστις (wie dan ook). Ook voegt hij ‘en hij zal overvloedig hebben’ toe (καὶ περισσευθήσεται). Dit refereert aan de voorgaande gelijkenis (vers 8, cf. vers 23).⁵¹

⁴⁷ Luz, U., *Matthew 8-20 (Hermeneia)*, Minneapolis: Fortress Press, 2001, p. 228-229.

⁴⁸ Turner, D.L., *Matthew (BECNT)*, Grand Rapids, Michigan, Baker Academic, 2008, p. 338-339.

⁴⁹ Luz, U., *Matthew 8-20 (Hermeneia)*, p. 228.

⁵⁰ Ehrman, B.D., *The New Testament: A Historical Introduction to the Early Christian Writings*, p. 85.

⁵¹ Hagner, D.A., *Matthew 1-13 (WBC, volume 33a)*, Dallas, Texas: Word Books, 1993, p. 371.

Mattheüs 13:13 sluit dicht aan bij Markus 4:12. De toevoeging ‘daarom spreek ik tot hen in gelijkenissen’ (διὰ τοῦτο ἐν παραβολαῖς) benadrukt opnieuw de reden waarom Jezus in gelijkenissen spreekt. Mattheüs verandert echter ἵνα (opdat) in ὅτι (omdat, cf. Luk. 8:10b). Hiermee wordt primair de verantwoordelijkheid van de hoorders benadrukt: zij zijn verantwoordelijk voor hun zien, horen en begrijpen. Verder verschilt Mattheüs van Markus door in vers 13 te zinspelen op Jesaja 6:9-10 (cf. Luk. 8:10b). Pas daarna komt hij met een vervullingsformule in vers 14-15 waarin hij daadwerkelijk Jesaja 6:9-10 citeert. In dit citaat sluit Mattheüs nauw aan bij de LXX. De passage wordt afgesloten met materiaal uit de Q-bron in vers 16-17 (cf. Luk. 10:23-24). Mattheüs verschilt van Lukas door het ontbreken van ‘wat jullie zien’ (ἀ βλέπετε). Daarnaast heeft hij enkele toevoegingen zoals ‘en jullie oren, omdat zij horen’ (τὰ ὦτα ὑμῶν ὅτι ἀκούουσιν, vers 16), ‘waarlijk’ (ἀμῆν) in vers 17 en ‘rechtvaardigen’ (δίκαιοι) voor ‘koningen’ (βασιλεῖς, vers 17, cf. Luk. 10:24).⁵²

Mattheüs 13:13-15 maakt deel uit van het gesprek van Jezus met zijn discipelen over waarom hij door gelijkenissen spreekt (Matt. 13:10-17, cf. vers 36 e.v.). Dit gedeelte staat te midden van de gelijkenis van de zaaier (Matt. 13:1-8) en de uitleg van deze gelijkenis (Matt. 13:18-23).⁵³ De vraag van de discipelen over het waarom van de gelijkenissen komt naar voren in vers 10 (cf. vers 3, πολλὰ ἐν παραβολαῖς). Vervolgens benoemt Jezus een diepe scheiding tussen de menigte (ἐκείνοις) en de discipelen (ὑμῖν).⁵⁴ Door de goddelijke passiva in vers 11 en 12: ‘het is u gegeven’ (ὑμῖν δέδοται γινῶναι), ‘hen is het niet gegeven’ (ἐκείνοις δὲ οὐ δέδοται) en ‘aan hem zal gegeven worden’ (δοθήσεται αὐτῷ), wordt de soevereiniteit van God onderstreept (cf. Matt. 25:29). Hij openbaart aan wie hij wil (cf. Matt. 11:25-27, 16:17).⁵⁵ De uitspraak ‘geheimenissen van het koninkrijk’ (τὰ μυστήρια τῆς βασιλείας) is in het evangelie naar Mattheüs synoniem aan ‘het evangelie van het koninkrijk’ en ‘het woord van het koninkrijk’ (cf. vers 19). In tegenstelling tot Markus 4:11 – waar het enkelvoud wordt gebruikt – slaan de ‘geheimenissen’ niet slechts op de persoon van Jezus. Het beslaat de hele reikwijdte van Jezus’ prediking inclusief de praktische en eschatologische elementen (cf. o.a. Matt. 5-8, 24:32-50 e.v.).⁵⁶ Vervolgens belooft hij zijn discipelen een groei in het verstaan van deze geheimenissen (vers 12, cf. Matt. 25:29, waar dit wordt gekoppeld aan de ‘vreugde van de heer’, cf. Matt. 25:21, 23). Maar wie geen verstaan heeft, van hem of haar zal worden afgenomen. Dit verwijst naar het onttrokken worden aan het koninkrijk (cf. Matt. 21:43).⁵⁷

Jesaja 6:9-10 komt twee keer naar voren in vers 13-15. Allereerst als een soort echo in vers 13. Vervolgens als een (bijna volledig) citaat uit de LXX in vers 14-15.⁵⁸ Dit is opvallend omdat veel citaten uit de LXX door Mattheüs vrije citaten zijn.⁵⁹ Jezus pakt in vers 13 de vraag op uit vers 10. Hij spreekt tot de mensen, tot hen (αὐτοῖς, zie ook vers 14), in gelijkenissen ‘omdat zij ziende niet zien en horende niet horen of begrijpen’ (ὅτι βλέποντες οὐ βλέπουσιν

⁵² Hagner, D.A., *Matthew 1-13 (WBC, volume 33a)*, p. 371.

⁵³ France, R.T., *The gospel of Matthew (NICNT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 2007, p. 508.

⁵⁴ Luz, U., *Matthew 8-20 (Hermeneia)*, p. 244-245; France, R.T., *The gospel of Matthew (NICNT)*, p. 507.

⁵⁵ Turner, D.L., *Matthew (BECNT)*, p. 338-339.

⁵⁶ Luz, U., *Matthew 8-20 (Hermeneia)*, p. 245.

⁵⁷ Luz, U., *Matthew 8-20 (Hermeneia)*, p. 246.

⁵⁸ Alleen het woord αὐτῶν ontbreekt in Mattheüs, cf. Jes. 6:10b in LXX, Turner, D.L., *Matthew (BECNT)*, p. 339.

⁵⁹ Hagner, D.A., *Matthew 1-13 (WBC, volume 33a)*, p. 374.

καὶ ἀκούοντες οὐκ ἀκούουσιν οὐδὲ συνίουσιν, cf. vers 19, 23). In tegenstelling tot Markus hebben de gelijkenissen in Mattheüs dus geen doelmatig verhardend of vertroebelend effect. Het niet kunnen zien en horen is reeds een feit. Dit is voor Jezus de aanleiding (ὅτι) om te spreken in gelijkenissen.⁶⁰ Zo wordt de waarheid voor de buitenstaanders verborgen en is het voor hen makkelijker om 'verhard' te blijven.⁶¹ Het is de menigte zelf – en niet Jezus – die hiervoor verantwoordelijk is.⁶²

Het niet begrijpen door de menigte wordt door Jezus nog eens onderstreept door Jesaja 6:9-10 te citeren: 'u zult het geenszins verstaan' (οὐ μὴ συνήτε) en 'u zult het geenszins opmerken' (οὐ μὴ ἴδητε). De kern van dit probleem ligt in het reeds 'vette hart' (ἐπαχύνθη γὰρ ἡ καρδία τοῦ λαοῦ τούτου).⁶³ Het woord ἀναπληροῦται wijst mogelijk op een complete en volledige vervulling van deze profetische woorden. Dit betreft – zoals vaak – geen commentaar van de auteur, maar komt direct uit de mond van Jezus.⁶⁴ De woorden 'opdat niet' (μήποτε) moeten waarschijnlijk worden verbonden met de eigen verharding van het volk in plaats van een handeling van God. De menigte heeft zijn oren en ogen gesloten opdat zij niet zouden verstaan en zich bekeren (cf. Matt. 5:25).⁶⁵ Zo is er in vers 15-16 een chiasmatische structuur te ontwaren: hart, oren, ogen – ogen, oren, hart.⁶⁶

Het citaat van Jesaja 6:9-10 in vers 13-15 wordt bij wijze van spreken omgedraaid in vers 16-17. In tegenstelling tot de gesloten ogen en geblokkeerde oren van de menigte, zien en horen de ogen en oren van de discipelen (cf. Matt. 13:9, 18). Dit betreft onder andere het 'zien' van wonderen (Matt. 11:4-5).⁶⁷ Verder hebben zij het voorrecht om Jezus' nadere uitleg te mogen ontvangen (Matt. 13:18-23, 36-53). Zij vallen dus binnen het kader van Mattheüs 11:25-27.⁶⁸

Waar Marcus een sterkere nadruk legt op de verharding door God door de bediening van Jezus. Daar legt Mattheüs, door het citeren van Jesaja 6:9-10 uit de LXX, primair de nadruk op de verantwoordelijkheid van de mens omtrent zijn eigen verharding. Tegelijkertijd moet gezegd worden: in de directe en indirecte context wordt duidelijk dat God heerschappij voert over de openbaring (cf. Matt. 13:11-12 en 11:25-27 en 16:15-17). Daardoor wordt het verschil tussen ὅτι in Mattheüs en ἵνα in Marcus gerelativeerd. Ook in Mattheüs staan Gods

⁶⁰ Luz, U., *Matthew 8-20 (Hermeneia)*, p. 246.

⁶¹ France, R.T., *The gospel of Matthew (NICNT)*, p. 512-513.

⁶² In Matt. 21:45-46 'begrepen' (ἐγνώσαν) de overpriesters en de farizeeën dat de gelijkenissen over hen gingen, maar ze trokken en verkeerde conclusie uit dit begrip, Luz, U., *Matthew 8-20 (Hermeneia)*, p. 246. Jakob van Bruggen lijkt het onderscheid tussen de MT en de LXX te relativiseren door te stellen dat beide versies 'zakelijk' dezelfde inhoud hebben. Daarbij gaat hij voorbij aan het doelmatige verharden van God in de MT en de reeds gevestigde verharding met een eigen verantwoordelijkheid in de LXX. Zo doet hij naar mijn idee beide varianten tekort: Bruggen, J., van, *Mattheüs (CNT)*, Utrecht: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 2012, p. 249-250.

⁶³ Turner, D.L., *Matthew (BECNT)*, p. 340.

⁶⁴ Hagner, D.A., *Matthew 1-13 (WBC, volume 33a)*, p. 373. Voor een vervullingscitaat wordt vaak het woord 'πληρώω' gebruikt. Het woord 'ἀναπληρώω' komt in de verdere evangeliën niet meer voor: France, R.T., *The gospel of Matthew (NICNT)*, p. 513-514.

⁶⁵ Luz, U., *Matthew 8-20 (Hermeneia)*, p. 247.

⁶⁶ Hagner, D.A., *Matthew 1-13 (WBC, volume 33a)*, p. 372.

⁶⁷ Luz, U., *Matthew 8-20 (Hermeneia)*, p. 247; Evans, C.A., *Matthew (NCBC)*, New York: Cambridge University Press, 2012, p. 269-270.

⁶⁸ Turner, D.L., *Matthew (BECNT)*, p. 340-341.

soevereiniteit en de menselijke verantwoordelijkheid naast elkaar (cf. Matt. 11:25-27 met 11:28-30, cf. 7:6).⁶⁹ Daarnaast ligt er een nadruk op het wonderlijke van de openbaring. In een wereld zonder kennis aangaande God is er opeens kennis (cf. Matt. 11:25, 13:35, 16:17).⁷⁰

5.2.3 Lukas 8:10 en Handelingen 28:26-27

“En Hij zeide: U is het gegeven de geheimenissen van het Koninkrijk Gods te kennen, maar aan de anderen (worden zij gepredikt) in gelijkenissen, opdat zij ziende niet zien en horende niet begrijpen” (NBG51).

Het tiende vers van Lukas 8 staat in het verband van de vertelling en uitleg van de gelijkenis van de zaaier (Luk. 8:1-15), het licht op de kandelaar (Luk. 8:16-18) en Jezus' ware familie (Luk. 8:19-21). Hierin komt de noodzaak voor een juiste respons op de prediking van het koninkrijk aan de orde.⁷¹ Dit is onder andere te zien doordat het thema 'luisteren' of 'horen' prominent is (ἀκούω, cf. vers 8, 10, 12-15, 18 en 21).⁷² Dit betreft specifiek het horen van het woord van God (vers 11). Jezus vertelt de gelijkenis aan een grote menigte (vers 4). Wanneer de discipelen hem in vers 9 vragen naar de betekenis van de gelijkenis, staat er – anders dan in Marcus 4:10 – niet dat ze hem in een besloten gezelschap spreken. In vers 19b wordt zelfs duidelijk dat de menigte nog steeds aanwezig is. In Lukas is het onderwijs voor de discipelen dus hoorbaar voor de menigte.⁷³

Door de vraag van de discipelen aan Jezus is te merken dat ze de gelijkenis niet snappen. In tegenstelling tot Marcus gaat het de discipelen volgens Lukas alleen om 'deze gelijkenis' (αὕτη ἡ παραβολή).⁷⁴ De gelijkenis die vanaf vers 11 wordt uitgelegd: “Dit is de gelijkenis: ... ” (NBG51, Ἔστιν δὲ αὕτη ἡ παραβολή).⁷⁵

Vervolgens neemt Jezus in vers 10 het woord met 'en hij zei' (ὁ δὲ εἶπεν). In zijn antwoord maakt hij onderscheid in twee groepen: 'aan u' (ὕμῃν) en 'tot de anderen' (τοῖς δὲ λοιποῖς, cf. Luk. 18:9, 11, 24:10, Hand. 5:13, 17:9, 27:44, 28:9). Het 'tot de anderen' is in vergelijking met Marcus' 'buitenstaanders' (Mar. 4:11) meer neutraal.⁷⁶ Jezus antwoord is weliswaar gericht tot de discipelen, maar omdat dit gebeurt in de tegenwoordigheid van de menigte (vers 4 en 19) is er geen scherp onderscheid tussen beide groepen (cf. Luk. 6:17-20, 12:1, 16:1). Maar onderscheid is er weldegelijk, want de ene groep ontvangt inzicht in de 'geheimenissen' (τὰ μυστήρια, cf. Dan. 2:18-19, 27-30, 47) van het koninkrijk. Deze groep is 'het gegeven' (δέδοται, perf. pas.) deze geheimenissen van Gods koninkrijk 'te kennen' (γινῶναι). Opnieuw is hier sprake van een goddelijke passivum waarbij God het subject is van het geven van het verstaan. Dit is een leidmotief in Lukas-Handelingen: zonder het juiste

⁶⁹ France, R.T., *The gospel of Matthew (NICNT)*, p. 513-514; Turner, D.L., *Matthew (BECNT)*, p. 340-341.

⁷⁰ France, R.T., *The gospel of Matthew (NICNT)*, p. 508.

⁷¹ Nolland, J., *Luke 1:9-20 (WBC, volume 35a)*, Dallas, Texas: Word Books, 1989, p. 379.

⁷² Green, J.B., *The Gospel of Luke (NICNT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1997, p. 316, 323.

⁷³ Green, J.B., *The Gospel of Luke (NICNT)*, p. 323, 327.

⁷⁴ Boven, F., *Luke 1, a commentary on the Gospel of Luke 1:1-9:50*, Minneapolis: Fortress Press, 2002, p. 311.

⁷⁵ Nolland, J., *Luke 1:9-20 (WBC, volume 35a)*, p. 379.

⁷⁶ Nolland, J., *Luke 1:9-20 (WBC, volume 35a)*, p. 379.

verstaan begrijpt men niet wat er is gehoord of gelezen (cf. Luk. 1:4, 24:24, Hand. 8:30-31, 35).⁷⁷ Dit is bovendien de enige keer in Lukas-Handelingen dat de evangelist het woord 'geheimenissen' gebruikt. In tegenstelling tot Marcus en in overeenstemming met Mattheüs gebruikt Lukas het meervoud. Jezus' prediking behoort volgens de evangelist tot de apocalyptiek. Zij die de geheimenissen van Gods koninkrijk ontvangen, krijgen de reddende macht van God geopenbaard. Dit is de groep die gehoor geeft aan de oproep om te luisteren (vers 8b), het in een goed en oprecht hart vasthoudt en in volharding vrucht draagt (vers 15).⁷⁸

De andere groep hoort slechts 'gelijkenissen' (ἐν παραβολαῖς). Ook zij horen de prediking van Jezus, ook zij maken zijn bediening mee, maar de kern van de zaak blijft voor hen een raadsel. De aanhaling van Jesaja 6:9-10 in vers 10 met de woorden: "... opdat zij ziende niet zien en horende niet begrijpen" (NBG51, ἵνα βλέποντες μὴ βλέπωσιν καὶ ἀκούοντες μὴ συνιῶσιν), biedt een verklaring waarom sommigen horen, maar niet begrijpen of verstaan. De volgorde uit Jesaja van horen en zien is omgedraaid (cf. Luk. 10:24).⁷⁹ Ten opzichte van Marcus is Lukas milder doordat hij 'dit alles' (τὰ πάντα) weg laat. Het is aantrekkelijk om het woord ἵνα met de exegeten Joseph A. Fitzmyer en Darrell L. Bock en in lijn met Jesaja en Marcus opnieuw te verklaren als een introductie op een doelmatige verharding door God.⁸⁰ Er zijn echter twee redenen om dit niet te doen; redenen die met elkaar verbonden zijn. Anders dan in Marcus laat Lukas het laatste gedeelte van Jesaja 6:9-10 vanaf μήποτε, waarin de mogelijkheid tot bekering en vergeving wordt geblokkeerd, achterwege. Het tegenhouden door Jezus van een omkeer is bij Lukas dus geen doel. Dit is echter wel het doel van de duivel. In vers 12 wordt er naar zijn werk gerefereerd. Het zaad dat op de weg valt wordt door hem uit het hart van de hoorders gehaald: "... opdat zij niet geloven en zalig worden" (HSV). Ook hier wordt het woord ἵνα (opdat) gebruikt. Deze toevoeging is bovendien alleen in Lukas te vinden.⁸¹ Er kan naast deze lijn nog een mogelijkheid zijn voor deze verkorte weergave van Jesaja 6:9-10. Misschien wil de evangelist de mogelijkheid tot berouw vooralsnog open laten. Lukas citeert Jesaja 6:9-10 pas als geheel aan het einde van het boek Handelingen (Hand. 28:26-27). Pas daar maakt de evangelist een duidelijk onderscheid tussen gelovigen en ongelovigen.⁸²

Met de uitspraak over 'de anderen' reageert en anticipeert Jezus – naast het ongeloof in Nazareth (Luk. 4:25-28) – op het ongeloof van de farizeeën. In Lukas 5:21-22 beschuldigen ze hem in het hart van godslastering (βλασφημίας) omdat hij zonden vergeeft. Volgens Lukas 6:11 zijn ze vol woede (αὐτοὶ δὲ ἐπλήσθησαν ἀνοίας) nadat Jezus op de sabbat iemand heeft genezen. Ze overleggen wat ze met hem zullen doen. In Lukas 11:29-54 is de reactie nog heviger. Nadat Jezus heeft gesproken over het teken van Jona (vers 29-32), de lamp van het lichaam (vers 33-36) en de farizeeën indringend heeft gewaarschuwd met een herhaaldelijke 'wee' (οὐαί, vers 37-52) staat er:

⁷⁷ Green, J.B., *The Gospel of Luke (NICNT)*, p. 325-326.

⁷⁸ Boven, F., *Luke 1, a commentary on the Gospel of Luke 1:1-9:50 (Hermeneia)*, p. 312-313.

⁷⁹ Nolland, J., *Luke 1:9-20 (WBC, volume 35a)*, p. 380.

⁸⁰ Fitzmyer, J.A., *The Gospel according to Luke I-IX (AB)*, Garden City, New York: Doubleday & Company, inc., 1981, p. 708-709; Bock, D.L., *Luke – 1:1-9:50 (BECNT)*, Grand Rapids, Michigan: Baker Academic, 1994, p. 728-729.

⁸¹ Green, J.B., *The Gospel of Luke (NICNT)*, p. 326; Boven, F., *Luke 1, a commentary on the Gospel of Luke 1:1-9:50 (Hermeneia)*, p. 312-313.

⁸² Boven, F., *Luke 1, a commentary on the Gospel of Luke 1:1-9:50 (Hermeneia)*, p. 312-313.

“En toen Hij van die plaats vertrok, begonnen de schriftgeleerden en de Farizeeën Hem heftig aan te vallen en Hem uit te vragen over vele dingen, Hem een strik spannende om Hem te vangen in iets, dat Hij Zich zou laten ontvallen” (vers 53-54, NBG51).⁸³

Op die manier ligt er in Lukas een accent op de menselijke verantwoordelijkheid: zij worden opgeroepen om op de juiste manier te horen. Er is een expliciete verwijzing naar het werk van de duivel die het ongeloof bewerkt. En er is een subtiele verwijzing naar de soevereiniteit van God door de goddelijke passivum: hij schenkt het juiste verstaan van de boodschap.

In het Bijbelboek Handelingen komt de verharding onder Israëel, naast Handelingen 28:26-27, op verschillende manieren naar voren. Ook hier lijkt Lukas nadruk te leggen op de verantwoordelijkheid van mensen. Zo roept Petrus het volk op om zich te laten redden ‘uit dit verkeerde geslacht’ (Hand. 2:40, γενεᾶς τῆς σκολιᾶς ταύτης, cf. Luk. 11:29). Daarnaast roept hij, met een beroep op Deuteronomium 18:15, op tot bekering (Hand. 3:19 en 22-23, cf. 7:51). In de komst van Jezus ziet Petrus de vervulling van deze tekst uit Deuteronomium waarin een profeet is aangekondigd. Iedereen wordt opgeroepen om naar deze profeet te luisteren (ἀκούω). Niet luisteren heeft desastreuze gevolgen. Verder worden de inwoners en de leiders van Jeruzalem verantwoordelijk gehouden voor de dood van de Heiland (Hand. 2:23, 3:13-14, 4:10, 5:30, 7:52, 10:39, 13:27-29).⁸⁴

Te midden van dit alles wordt in Handelingen vastgehouden aan de soevereiniteit van God. Zo wordt het verraad door Judas gezien als een Schriftwoord dat ‘vervuld moest worden’ (Hand. 1:16, ἔδει πληρωθῆναι, cf. Ps. 41:10). Deze woorden heeft de psalmist bovendien van de ‘Heilige Geest’ (τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον). Zo is het verraad op een bepaalde manier voorzien. Ook Jezus’ sterven is volgens Petrus conform ‘het raadsbesluit en de voorkennis van God’ (Hand. 2:23, τῇ ὠρισμένῃ βουλῇ καὶ προγνώσει τοῦ θεοῦ). Het is een ‘vervulling’ (πληρόω) van wat profeten hebben voorzegd (Hand. 3:17-18, 21). Tot slot is zelfs het handelen van Herodes en Pontius Pilatus door God voorzien (Hand. 4:27-28). Deze vijandschap wordt volgens Petrus en Johannes al genoemd in Psalm 2 (Hand. 4:25-26).⁸⁵

Een climax in Handelingen is het martelaarschap van Stefanus (Hand. 7). Nadat het de gemeente in Jeruzalem in eerste instantie redelijk goed ging (Hand. 2-5), komt er abrupt een einde aan die tijd. Na een betoog, waarin onder meer Israëls ongehoorzaamheid met het gouden kalf in Exodus naar voren komt (Hand. 7:39-41, cf. Ex. 32:1), besluit Stefanus met de volgende beschuldiging:

“Hardnekkigen en onbesnedenen van hart en oren, gij verzet u altijd tegen de Heilige Geest; gelijk uw vaderen, zo ook gij. Wie van de profeten hebben uw vaderen niet vervolgd? Zelfs hebben zij hen gedood, die geprofeteerd hebben van de komst van de Rechtvaardige, van wie gij nu verraders en moordenaars geworden zijt, gij, die de wet ontvangen hebt op beschikking van engelen, doch haar niet hebt gehouden” (Hand. 7:51-53, NBG51).”

De term ‘hardnekkigen’ (Σκληροτράχηλοι) doet denken aan Exodus 33:3 en 5 waar de HEER Israëel een ‘hardnekkig volk’ noemt. Net zoals Israëel in de woestijn willen de hoorders nu niet

⁸³ Bock, D.L., *Luke – 1:1-9:50 (BECNT)*, p. 731.

⁸⁴ Matera, F.J., *New Testament Theology, Exploring Diversity and Unity*, p. 81.

⁸⁵ Evans, C.A., *To See and not Perceive, Isaiah 6.9-10 in Early Jewish and Christian Interpretation*, p. 121-122.

gehoorzamen. De uitdrukking ‘onbesnedenen van hart’ (ἀπερίτμητοι καρδίας) doet denken aan Leviticus 26:41 (cf. Hand. 7:39). Gods woorden dringen niet tot het hart door: de voorhuid zit er bij wijze van spreken nog om. De uitdrukking ‘onbesneden oren’ (τοῖς ὠσίν) heeft een achtergrond in Jeremia 6:10. Stefanus ziet een geschiedenis van verzet tegen de Heilige Geest (cf. Jes. 63:10), vervolging, moord en ongehoorzaamheid.⁸⁶ Met een grote beschuldiging wordt de verharding onder Israël weergegeven. Na de moord op Stefanus breekt er een enorme vervolging uit. Paradoxaal genoeg draagt deze vervolging bij aan de verspreiding van het evangelie in Judea en Samaria (Hand. 8:1). Zo wordt er wederom een belofte vervuld: de Heiland heeft immers gezegd dat Gods woord ook in deze streken verkondigd zal worden (Hand. 1:8).⁸⁷

Aan het einde van Handelingen komt de verharding onder de Israëlieten opnieuw duidelijk aan de orde:

“Ga naar dit volk toe en zeg: Met het gehoor zult u horen, maar beslist niet begrijpen, en ziende zult u zien, maar beslist niet opmerken, want het hart van dit volk is vet geworden en zij hebben met de oren slecht gehoord, en hun ogen hebben zij dichtgedaan, opdat zij niet op enig moment met de ogen zouden zien en met de oren horen en met het hart begrijpen, en zij zich zouden bekeren en Ik hen zou genezen” (Hand. 28:26-27, HSV).

Een belangrijk hoofdstuk voor dit gedeelte is Handelingen 13: een beslissende geschiedenis ten behoeve van de missionaire arbeid onder de volken. Er zijn een aantal overeenkomsten tussen Paulus' ontmoeting met Joden in Pisidië in Antiochië en de Joden in Rome. In beide geschiedenissen is de eerste respons positief of neutraal (Hand. 13:42, 28:22), maar in de tweede ontmoeting is er oppositie en verzet (Hand. 13:44-45, 28:22-24). Ondanks de waarschuwing van Paulus het evangelie niet te verwerpen (Hand. 13:40-41, cf. Hab. 1:5), wijzen de Joden de boodschap toch af. Dit opent echter de deur voor de evangelieverkondiging onder de heidenen (Hand. 13:46-48).⁸⁸ Hetzelfde zien we gebeuren in Rome (Hand. 28:28). Daarnaast wordt in beide situaties de profeet Jesaja geciteerd. In Handelingen 13:47 wordt Jesaja 49:6 aangehaald. Daar ligt de nadruk op het mandaat om het evangelie onder de volken te brengen. In Handelingen 28:26-27 wordt Jesaja 6:9-10 geciteerd. Hier ligt het accent op de verwerping van Gods boodschap.⁸⁹

Handelingen 28:26-27 maakt deel uit van het laatste gedeelte van het Bijbelboek: Paulus in Rome (Hand. 28:16-31). Zo is er vervulling van de opdracht en belofte in Handelingen 1:8 om heel de aarde te voorzien van het evangelie.⁹⁰ Er is een contrast met het voorgaande gedeelte. In Handelingen 27:1-28:15 is er een nadruk op de vriendelijkheid van verschillende heidenen en bemoediging door medechristenen (Hand. 27:3, 28:14-15). Dit contrasteert met de

⁸⁶ Eck, J., van, *Handelingen (CNT)*, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H.Kok, 2009, p. 182-184.

⁸⁷ Matera, F.J., *New Testament Theology, Exploring Diversity and Unity*, p. 80.

⁸⁸ C.A. Evans wijst treffend op de subtiele verwijzing naar Gods soevereiniteit. Volgens vers 48 geloofden er onder de heidenen zoveel als dat er 'bestemd waren' (ἦσαν τεταγμένοι) voor het eeuwige leven, Evans, C.A., *To See and not Perceive, Isaiah 6.9-10 in Early Jewish and Christian Interpretation*, p. 123.

⁸⁹ Peterson, D.G., *The Acts of the Apostles (PNTC)*, Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 2009, p. 713-714.

⁹⁰ Fitzmyer, J.A., *The Acts of the Apostles (AB)*, New York: Doubleday, 1998, p. 790.

respons van vele Joden te Rome (Hand. 28:24).⁹¹ In het afsluitende gedeelte van Handelingen kunnen drie perikopen worden onderscheiden. Alle drie de gedeelten spelen zich af in Paulus' verblijfplaats waar hij huisarrest heeft. De eerste perikoop omvat Handelingen 28:16-22. Drie dagen na zijn aankomst spreekt de apostel een groep vooraanstaande Joden. Paulus verklaart dat hij gevangen is 'om de hoop van Israël' (vers 20, τῆς ἐλπίδος τοῦ Ἰσραήλ, cf. Hand. 23:6, 24:15, 21, 26:6-8). De tweede perikoop omvat Handelingen 28:23-18[19]⁹². Mogelijk een paar dagen later (vers 23) is er een tweede ontmoeting. Paulus legt op die dag van 's morgens vroeg tot 's avonds 'het koninkrijk van God' uit (vers 23, τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ, cf. Hand. 1:3, 8:12, 20:24-25, 28:31). Zo probeert de apostel 'uit de wet van Mozes als uit de profeten' (vers 23, ἀπό τε τοῦ νόμου Μωϋσέως καὶ τῶν προφητῶν, cf. Hand. 13:16-41, 17:2-3) de Joden in Rome te brengen tot het geloof in Jezus. Sommigen laten zich overtuigen, maar anderen geloofden niet (vers 24).⁹³ In de eerste perikoop is Paulus de aangeklaagde, aan het einde van de tweede perikoop is hij de aanklager.⁹⁴

Om de situatie van afwijzing te duiden citeert Paulus Jesaja 6:9-10 volgens de LXX. Het citaat wordt ingeleid door het tweede gedeelte van vers 25.⁹⁵ Het gaat gepaard met een sterke nadruk op goddelijke inspiratie. De 'Heilige Geest' (τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, cf. Hand. 1:16, 4:25) wordt namelijk genoemd als auteur van de Schrift. De Heilige Geest heeft door de profeet Jesaja 'terechte' (καλῶς) woorden gesproken tot 'jullie vaders' (πρὸς τοὺς πατέρας ὑμῶν).⁹⁶ Het woord καλῶς suggereert dat deze woorden uit het verleden een blijvende relevantie hebben (cf. Matt. 15:7, Mar. 7:6, 9). Paulus zegt bij wijze van spreken: zo vader, zo zoon. Zoals de vaders Jesaja en zijn boodschap hebben verworpen, zo hebben de zonen Jezus en zijn boodschap verworpen. Net zoals Stefanus in Handelingen 7:51-53, ziet Paulus een lange periode van verzet onder de Joden tegen de Heilige Geest. Omdat Paulus in Handelingen wordt geïdentificeerd als apostel met een profetische taak (zie: Hand. 18:6, cf. Ezech. 33:4, Hand. 18:9-10, cf. Jer. 1:7-8, Hand. 26:16-18, cf. Jes. 42:6-7, Jer. 1:7-8, Ezech. 2:1, 3) maakt hij deel uit van de verwerping.⁹⁷

Het citaat begint met de woorden: "Ga naar dit volk toe en zeg ..." (HSV, πορεύθητι πρὸς τὸν λαὸν τοῦτον καὶ εἰπόν). Geen enkel ander citaat van Jesaja 6:9 in het Nieuwe Testament neemt deze woorden over. Waarschijnlijk zag Paulus voor zichzelf eenzelfde soort roeping (cf. Hand. 9:15-16). Het ironische is dat de mensen niet zullen verstaan en adequaat zullen reageren: "Met het gehoor zult u horen, maar beslist niet begrijpen, en ziende zult u zien, maar beslist niet opmerken ..." (HSV, ἀκοῆ ἀκούσετε καὶ οὐ μὴ συνῆτε καὶ βλέποντες βλέψετε καὶ οὐ μὴ ἴδητε). Er is een verschil tussen de Hebreeuwse tekst en de LXX. In de Hebreeuwse tekst klinken er twee imperatieven. Deze zijn in de NBG51 als volgt weergegeven: "Hoort aldoor – maar verstaat niet, en ziet aldoor – maar merkt niet op."⁹⁸ De LXX geeft echter

⁹¹ Peterson, D.G., *The Acts of the Apostles (PNTC)*, p. 706.

⁹² Vers 19 is niet in alle handschriften terug te vinden.

⁹³ Peterson, D.G., *The Acts of the Apostles (PNTC)*, p. 713-714.

⁹⁴ Pervo, R.I., *Acts, a commentary (Hermeneia)*, Minneapolis: Fortress Press, 2009, p. 681.

⁹⁵ Dit is één van de langste citaten uit de Schrift in Handelingen. Tot en met Hand. 15:16-18 zijn er vijftientig citaten uit het Oude Testament. In het vervolg zijn er slechts twee citaten: een citaat van Ex. 22:28 in Hand. 23:5 en de tweede hier in vers 26-27, Peterson, D.G., *The Acts of the Apostles (PNTC)*, p. 714.

⁹⁶ De Byzantijnse tekst heeft 'onze vaders' (πρὸς τοὺς πατέρας ἡμῶν), in plaats van 'jullie vaders'.

⁹⁷ Peterson, D.G., *The Acts of the Apostles (PNTC)*, p. 715.

⁹⁸ In het Hebreeuws: שְׁמַעְתֶּם וְלֹא תֵדְעוּ וְרֹאֶתֶם וְלֹא תִשְׁמְרוּ

tweemaal een futurum indicatief weer. Zo wordt in de Hebreeuwse tekst het ‘niet verstaan’ door de profetische woorden aangemoedigd. De Griekse tekst is – wat deze woorden betreft – dus milder en kondigt het misverstaan slechts aan.⁹⁹ Zowel Jesaja als Jezus en Paulus hebben een boodschap verkondigd die door hun tijdgenoten niet is geaccepteerd.¹⁰⁰ Ook de huidige afwijzing is voorzien in de Schrift.¹⁰¹

De reden voor deze weigering wordt weergegeven in vers 27 dat een citaat is van Jesaja 6:10 uit de LXX: “...want het hart van dit volk is vet geworden en zij hebben met de oren slecht gehoord, en hun ogen hebben zij dichtgedaan ...” (HSV, ἐπαχύνθη γὰρ ἡ καρδία τοῦ λαοῦ τούτου καὶ τοῖς ὠσὶν βαρέως ἤκουσαν καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν ἐκάμμυσαν). Opnieuw is er een opmerkelijk verschil tussen de LXX en de Hebreeuwse tekst. In de Hebreeuwse tekst worden er imperatieven gebruikt waardoor de profeet door zijn prediking een instrument wordt in de verharding. De NBG51 geeft deze tekst als volgt weer: “Maak het hart van dit volk vet, maak zijn oren doof en doe zijn oren dichtkleven.” In de LXX wordt met het woord ‘want’ (γὰρ) echter de reden achter de negatieve respons op de boodschap verklaard. Paulus ziet zijn verkondiging dus niet als een manier om zijn hoorders te verblinden of te verdoven. Maar deze Joden hebben zichzelf afgestompt voor de boodschap van het evangelie. Om deze boodschap positief te ontvangen zou een juist verstaan samen met berouw en bekering nodig zijn (cf. Hand. 2:37, 41, 47, 4:4, 5:14).¹⁰² Juist het ‘zien en horen’ komen in Handelingen rondom het heil en de verkondiging paarsgewijs voor (cf. Hand. 2:33, 4:20, 8:6, 19:26, 22:15).¹⁰³

De conclusie van het citaat uit Jesaja 6:9-10 laat zien dat er geen sprake zal zijn van het juiste inzicht en berouw en bekering: “... opdat zij niet op enig moment met de ogen zouden zien en met de oren horen en met het hart begrijpen, en zij zich zouden bekeren en Ik hen zou genezen” (HSV, μήποτε ἴδωσιν τοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ τοῖς ὠσὶν ἀκούσωσιν καὶ τῇ καρδίᾳ συνῶσιν καὶ ἐπιστρέψωσιν, καὶ ἰάσομαι αὐτούς). In tegenstelling tot John van Eck, die achter ‘opdat niet’ (μήποτε) een goddelijke bedoeling ziet,¹⁰⁴ drukt μήποτε de bedoeling van de mensen uit en niet de bedoeling van God. Het volk is namelijk het subject in het voorgaande zinsdeel: zij horen slecht en sluiten hun ogen niet, met als doel dat zij niet zouden begrijpen en zich zouden bekeren.¹⁰⁵ Het citaat uit de LXX is dus geen oordeel, maar een beschrijving van de verharding onder Joden.¹⁰⁶ Bovendien ligt de verantwoordelijkheid voor de afwijzing van het evangelie geheel bij de mensen zelf.¹⁰⁷ De laatste woorden van het citaat luiden: “... en Ik hen zou genezen” (HSV, καὶ ἰάσομαι αὐτούς). Deze woorden belichten de hoop op redding voor hen die de woorden van het evangelie in hun hart verstaan en zich bekeren.¹⁰⁸

⁹⁹ Eck, J., van, *Handelingen (CNT)*, p. 565.

¹⁰⁰ Peterson, D.G., *The Acts of the Apostles (PNTC)*, p. 716.

¹⁰¹ Fitzmyer, J.A., *The Acts of the Apostles (AB)*, p. 795.

¹⁰² Peterson, D.G., *The Acts of the Apostles (PNTC)*, p. 716-717; Matera, F.J., *New Testament Theology, Exploring Diversity and Unity*, p. 79.

¹⁰³ Pervo, R.I., *Acts, a commentary (Hermeneia)*, p. 685.

¹⁰⁴ Van Eck zegt: “Het ‘opdat’ in het vervolg duidt aan dat er achter de verharding van de hoorders wel geen goddelijk bevel, maar toch een goddelijke bedoeling zit”: Eck, J., van, *Handelingen (CNT)*, p. 565.

¹⁰⁵ Evans, C.A., *To See and not Perceive, Isaiah 6.9-10 in Early Jewish and Christian Interpretation*, p. 63.

¹⁰⁶ Fitzmyer, J.A., *The Acts of the Apostles (AB)*, p. 790.

¹⁰⁷ Pervo, R.I., *Acts, a commentary (Hermeneia)*, p. 685.

¹⁰⁸ Peterson, D.G., *The Acts of the Apostles (PNTC)*, p. 717.

Paulus' boodschap maakt scheiding (vers 25a). Na het citaat van Jesaja 6:9-10 zegt de apostel in vers 28 dat de redding in het evangelie uitgaat naar de volken. In Handelingen gebeurt dit na herhaalde afwijzing door Joden (cf. Hand. 13:46-47, 18:6, 19:9; in de laatste tekst gaat het specifiek over 'verharding en ongehoorzaamheid' (ὡς δέ τινες ἐσκληρύνοντο καὶ ἠπερίθουν). In zijn uitspraak haalt hij woorden aan uit Psalm 67:3 (LXX: Psalm 66:3). Dit 'heil' (τὸ σωτήριον) bestaat uit de vergeving van zonden en opstanding uit de dood (cf. Hand. 4:12). Het 'is gezonden' (ἀπεστάλη) wijst op een daad van God. Op deze manier verantwoordt Paulus zijn werk onder de heidenen.¹⁰⁹ Het wrange is dat de mensen uit de volken, in tegenstelling tot deze Joodse hoorders, zullen luisteren (αὐτοὶ καὶ ἀκούσονται, cf. Hand. 13:48, 19:10).¹¹⁰ Dit betekent echter niet dat het heil voor Israël ontoegankelijk is geworden. Al eerder werd duidelijk dat het evangelie naar alle volken moet worden gebracht (Luk. 24:47, Hand. 1:8). Bovendien komen er een aantal Joden tot geloof, want: "... sommigen lieten zich wel overtuigen ..." (vers 24, HSV, καὶ οἱ μὲν ἐπειθόντο). Daarnaast eindigt Handelingen met de derde perikoop: hoofdstuk 28:30-31. Daarin wordt duidelijk dat Paulus twee jaar in Rome verblijft om het evangelie te communiceren. Daarbij ontving hij 'allen' (πάντας) die naar hem toekomen: Jood en heiden.¹¹¹

5.2.4 Johannes 9:39 en 12:40

"En Jezus zei: Ik ben tot een oordeel in deze wereld gekomen, opdat zij die niet zien, zien zouden, en die zien, blind zouden worden" (HSV).

In het Johannesevangelie komt Jesaja 6:9-10 twee keer aan de orde. De eerste keer als zinspeling in Johannes 9:39. De tweede keer als vrij citaat in Johannes 12:40.

De uitspraak van Jezus in Johannes 9:39 staat in het verband van Johannes 9:1-41: de genezing van iemand die blind is geboren en de onwil van de farizeeën om Jezus te erkennen, ook al spreekt het genezingswonder heldere taal.¹¹² Er is onder de discipelen discussie over de reden van iemands blindheid. Jezus benoemt echter dat hij het werk van God in deze man moet verrichten. Hij is immers het Licht van de wereld (cf. Joh. 8:12). Vervolgens spuwt Jezus op de grond, maakt wat modder en strijkt het op de ogen van de blinde. Nadat de blinde zich gewassen heeft in Siloam komt hij ziende terug (vers 1-7). Vervolgens komen er vragen los bij de burenen. Ze zijn zo verbaasd over het wonder dat sommigen niet geloven dat hij daadwerkelijk de man is die voorheen blind was (vers 8-12). Nadat de man bij de farizeeën is gebracht ontstaat er ook onder hen grote verdeeldheid. Volgens sommigen kan Jezus niet namens God komen omdat hij de sabbat – de dag waarop het wonder plaatsvond (vers 14) – heeft geschonden. Anderen wijzen er op dat een zondig mens niet zulke wonderen kan doen. Te midden van de verdeeldheid belijdt de man hem als een profeet (vers 13-17). De Joden geloven echter niet dat de man blind is geboren en genezen is: het wonder heeft volgens hen

¹⁰⁹ Eck, J., van, *Handelingen (CNT)*, p. 565.

¹¹⁰ Peterson, D.G., *The Acts of the Apostles (PNTC)*, p. 718.

¹¹¹ Peterson, D.G., *The Acts of the Apostles (PNTC)*, p. 714, 720.

¹¹² Ridderbos, H., *Het evangelie naar Johannes, deel 1*, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1987, p. 383-384.

dus nooit plaatsgevonden. Ze ondervragen zijn ouders – die bang zijn de synagoge te worden uitgezet (vers 22) – maar zijn niet geïnteresseerd in wat er echt is gebeurd. Koste wat kost willen ze de belijdenis dat Jezus de Christus is tegenhouden (vers 18-23). Opnieuw wordt de man ondervraagd. Er wordt druk op hem uitgeoefend om Jezus als zondaar te beschouwen. De man zegt: “Of hij een zondaar is, weet ik niet; één ding weet ik, dat ik blind was en nu zie” (Joh. 9:25, HSV). Volgens hem is God met Jezus; anders had hij geen wonder kunnen doen. Vervolgens wordt de man de synagoge uitgeworpen (vers 24-34). Voor de tweede keer komt de Heer naar de man toe. In een gesprek komt hij tot geloof in en aanbidding van Jezus als de Zoon des mensen (vers 35-38).¹¹³ Zo wordt de groeiende verharding onder Joden weergegeven die zich steeds scherper opstellen tegen Jezus en de genezen man. Maar ook wordt het groeiende geloof van de man en zijn standvastige keuze voor Jezus omschreven.¹¹⁴

Het slot van hoofdstuk 9 (vers 39-41) wordt ingeleid met vers 39. Dit vers bevat een conclusie: het laat de betekenis van het voorgaande verhaal zien en het geeft een typering van Jezus’ optreden als geheel.¹¹⁵ Jezus zegt: “Ik ben tot een oordeel in deze wereld gekomen ...” (HSV, εἰς κρίμα ἐγὼ εἰς τὸν κόσμον τοῦτον ἦλθον). De woorden ‘ik ben ... gekomen’ lezen we met regelmaat in de synoptische evangeliën (cf. Matt. 5:17, Mar. 2:17, Luk. 12:49).¹¹⁶ Het oordeel betekent hier niet zozeer de handeling van het oordelen, maar het effect van het oordeel dat door Jezus’ komst wordt voltrokken.¹¹⁷ De Heiland kwam juist niet om mensen te oordelen (cf. Joh. 3:17, 12:47). Maar zijn komst verdeelt mensen in de manier waarop ze op hem reageren: het is een onvermijdelijke consequentie. Dit is reeds geïllustreerd in vers 35: de man die Jezus niet wil verstopen wordt door hen die hem afwijzen de synagoge uitgeworpen (cf. Joh. 3:18-19, 8:15). Het komen van het Licht in de wereld (cf. Joh. 9:5) onthult zo wie geestelijk blind zijn en hem verwerpen.¹¹⁸

In deze passage wordt het oordeel uitgewerkt in termen van zien en blindheid: “... opdat zij die niet zien, zien zouden ...” (HSV, ἵνα οἱ μὴ βλέποντες βλέπωσιν). Het doel van Jezus’ komst is dat blinde mensen zien (cf. Jes. 29:18). Dit is duidelijk naar voren gekomen in de voorgaande passage waar de blinde wordt genezen en gezichtsvermogen krijgt.¹¹⁹ Maar het komen van Jezus blijft niet bij het genezen van lichamelijke blindheid. Blindheid is namelijk niet beperkt tot het lichaam (cf. Joh. 5:14). Met ‘zij die niet zien’ wordt de algemene situatie van mensen bedoeld voordat het Licht van de wereld hen heeft beschenen.¹²⁰ Wanneer blinden gaan zien, geloven en erkennen zij Jezus als degene waarin Gods waarheid geopenbaard wordt (cf. vers 38).¹²¹ Tegelijkertijd gaat de verblinding niet buiten God om: “... en die zien, blind zouden worden” (HSV, αὐτοὶ οἱ βλέποντες τυφλοὶ γίνονται). Ook deze woorden zijn

¹¹³ Morris, L., *The Gospel according to John, revised (NICNT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1995, p. 424, 428-430, 432-433, 436, 439.

¹¹⁴ Ridderbos, H., *Het evangelie naar Johannes, deel 1*, p. 385.

¹¹⁵ Ridderbos, H., *Het evangelie naar Johannes, deel 1*, p. 405. Hoewel Johannes niets zegt over een verandering van plaats of tijd, zijn deze woorden mogelijk op een ander moment uitgesproken. Het is moeilijk voorstelbaar dat de farizeeën de belijdenis en de aanbidding van de man in vers 38 zonder protest zouden aanschouwen, Morris, L., *The Gospel according to John, revised (NICNT)*, p. 441.

¹¹⁶ Theobald, M., *Das Evangelium nach Johannes, Kapitel 1-12*, Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2009, p. 655.

¹¹⁷ Ridderbos, H., *Het evangelie naar Johannes, deel 1*, p. 405.

¹¹⁸ Morris, L., *The Gospel according to John, revised (NICNT)*, p. 441.

¹¹⁹ Morris, L., *The Gospel according to John, revised (NICNT)*, p. 441.

¹²⁰ Ridderbos, H., *Het evangelie naar Johannes, deel 1*, p. 406.

¹²¹ Theobald, M., *Das Evangelium nach Johannes, Kapitel 1-12*, p. 656.

verbonden met 'opdat' (ἵνα). Daarmee wordt gezinspeeld op woorden uit Jesaja 6:9-10 en de verblinding van het volk door God (cf. Jes. 29:10).¹²² Met 'die zien' wordt bedoeld: degenen die menen te kunnen zien. Het 'niet zien' wordt een 'niet kunnen zien'. Herman Ridderbos zegt: "Omdat zij menen te zien en zich afkeren van het licht, wordt de komst van het licht hun tot een oordeel. Zij blijven in de duisternis."¹²³ Zo zien zij niet dat Jezus het Licht van de wereld namens God komt.¹²⁴

Deze opmerking schiet de farizeeën die bij hem zijn in het verkeerde keelgat. Ze vragen: "Zijn wij dan soms ook blind?" (Joh. 9:40, HSV). Zij belichamen het oordeel waar Jezus zojuist over sprak. Enerzijds beseffen ze goed wat de Heer zojuist gesproken heeft, maar in hun voorstelling is het iets absurds. Ze menen namelijk geestelijk inzicht te hebben (cf. vers 28-29).¹²⁵ In Jezus' reactie in vers 41 wordt duidelijk dat lichamelijke blindheid niet in de weg staat om genezing te vinden (cf. Joh. 9:2-3). Maar wie ziende blind is blijft zonder redding vastzitten aan de zonde (cf. Joh. 3:36, 8:21-24, 15:22-24).¹²⁶ Zo anticipeert Johannes 9:39 met de zinspeling op Jesaja 6:9-10 op Johannes 12:40.¹²⁷

In Johannes 12:40 staat de volgende tekst: "Hij heeft hun ogen verblind en hun hart verhard, dat zij niet met hun ogen zien, met hun hart verstaan en zich bekeren, en Ik hen geneze" (NBG51). Dit vers staat in het hoofdstuk waarin Johannes het publieke optreden van Jezus afsluit (Joh. 1:19-12:50). Het ongeloof van de Joden is een terugkerend thema in het evangelie (cf. Joh. 2:19-21, 3:10-12, 6:60-66, 8:27, 9:39-41). Deze geschiedenis van afwijzing illustreert de woorden uit Johannes 1:10-11: "Hij was in de wereld en de wereld is door Hem ontstaan en de wereld heeft Hem niet gekend. Hij kwam tot het Zijne, maar de Zijnen hebben Hem niet aangenomen" (HSV).¹²⁸

Dit ongeloof – ondanks de vele en wonderlijke¹²⁹ tekens – wordt door Johannes expliciet gethematiseerd (Joh. 12:37-43).¹³⁰ Vier keer wordt immers verwezen naar 'geloof' (πιστεύω, vers 37, 38, 39 en 42).¹³¹ Nu verklaart hij dit ongeloof echter door te wijzen op twee profetieën uit het Oude Testament. Volgens vers 38 is het ongeloof voorzeggd in de profetie van Jesaja 53:1. Daarin klinkt voor het eerst in Johannes een vervullingscitaat: "... opdat het woord van Jesaja vervuld werd ..." (HSV, ἵνα ὁ λόγος Ἰσαΐου τοῦ προφήτου πληρωθῆ). Net

¹²² Theobald, M., *Das Evangelium nach Johannes, Kapitel 1-12*, p. 656.

¹²³ Ridderbos, H., *Het evangelie naar Johannes, deel 1*, p. 406.

¹²⁴ Theobald, M., *Das Evangelium nach Johannes, Kapitel 1-12*, p. 656.

¹²⁵ Morris, L., *The Gospel according to John, revised (NICNT)*, p. 442.

¹²⁶ Houwelingen, P.H.R., *Johannes (CNT)*, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 2007, p. 216.

¹²⁷ Dit is niet alleen te merken door het citaat. In beide gedeelten heeft het afwijzen van 'tekenen' (σημεία, Joh. 9:16, cf. 12:37) en de dreiging van excommunicatie (Joh. 9:22, 34, cf. 12:42) een belangrijke rol. Evans, C.A., *To See and not Perceive, Isaiah 6.9-10 in Early Jewish and Christian Interpretation*, p. 130; Beasley-Murray, G.R., *John (WBC, volume 36)*, Waco, Texas: Word Books, 1999, p. 216.

¹²⁸ Matera, F.J., *New Testament Theology, Exploring Diversity and Unity*, p. 270.

¹²⁹ Het woord τοσοῦτος kan zowel wijzen op kwantiteit alsook op kwaliteit.

¹³⁰ Morris, L., *The Gospel according to John, revised (NICNT)*, p. 535. Een vraag kan zijn of de claim in vers 37 over het ongeloof onder de Joden niet in strijd is met woorden in Joh. 2:23, 4:45, 48, 11:45, 12:11 waar juist wordt gesproken over geloof in Jezus. Vers 42 en 43 zou een antwoord kunnen bieden op deze tegenstelling: Theobald, M., *Das Evangelium nach Johannes, Kapitel 1-12*, p. 824.

¹³¹ Theobald, M., *Das Evangelium nach Johannes, Kapitel 1-12*, p. 822.

zoals in Johannes 9:39 drukt het woord ἵνα een doel uit.¹³² De profetie luidt: “Here, wie heeft geloofd, wat hij van ons hoorde? En aan wie is de arm des Heren geopenbaard?” (NBG51). Dit citaat uit de LXX getuigt van een klagen bij de HEER met een dubbele retorische vraag waarop een ontkennend antwoord wordt verwacht: Gods openbaring door zijn woorden en door de ‘arm van de Heer’ (ὁ βραχίων κυρίου, cf. Ex. 6:5, Deut. 5:15) heeft nauwelijks voor geloof gezorgd. In Jesaja 52:13-53:12 wordt de profetische boodschap over Gods knecht die zal worden verhoogd (Jes. 52:13) afgewezen. Het volk verkijkt zich op het afschrikwekkende uiterlijk van de knecht en zijn erbarmelijke lijden. Diezelfde afwijzing herkent Johannes wanneer hij het ongeloof in Gods knecht Jezus Christus ziet. Ondanks de tekenen (vers 37) gelooft het volk niet en ziet in hem niet de reddende macht van God, namelijk de ‘arm van de Heer’.¹³³

Vers 39 verklaart de voorgaande gedachten. Daarin getuigt Johannes dat men eenvoudigweg niet in staat was te geloven. Dit ongeloof verklaart hij door een ander citaat uit het Oude Testament, namelijk Jesaja 6:10. Dit vrije citaat heeft kenmerken van de Masoretische tekst alsook van de LXX. Een opvallende overeenkomst met de Masoretische tekst is het actieve ‘hij (God) heeft hun ogen verblind en hun hart verhard’ (τετύφλωκεν αὐτῶν τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ ἐπώρωσεν αὐτῶν τὴν καρδίαν). De LXX heeft het meer passieve waarbij het hart ‘verhard is geworden’ (Jes. 6:10, ἐπαχύνθη ἡ καρδία). Daarentegen geeft de Masoretische tekst een imperatief weer: de profeet moet het hart van het volk vet maken en hun ogen toesluiten. Zo wordt in Johannes’ vrije citaat van Jesaja 6:10 alle nadruk gelegd op de verblindings- en de verhardings- door God.¹³⁴ Deze verharding komt dus niet van de duivel (cf. Joh. 8:44). Bovendien speelt de profeet in Johannes geen bemiddelende rol.¹³⁵ Daarnaast heeft de evangelieschrijver in zijn citaat het aspect van het ‘horen’ weggelaten. Op die manier is de drievoudige chiasmatische structuur (hart – oren – ogen / ogen – oren – hart) verworpen tot een tweevoudige parallel (ogen – hart / ogen – hart).¹³⁶ Rondom de tekenen (vers 37) gaat het immers primair om ‘zien’. Dit zien moet in geloof gebeuren; het geloof dat zetelt in het hart (cf. Joh. 14:1, 27). Maar God heeft het hart ‘verhard’ (ἐπώρωσεν) en de ogen ‘verblind’ (τετύφλωκεν). Dit sluit aan bij de gedachten in Johannes 9:39-41.¹³⁷

Net zoals in Jesaja betreft deze verharding een oordeel: zoals het volk zich toen afsloot voor de profetische boodschap, zo sluit het zich nu af voor het getuigenis van Jezus. Deze verharding heeft namelijk tot doel: “... dat zij niet met hun ogen zien, met hun hart verstaan en zich bekeren, en Ik hen geneze” (NBG51, ἵνα μὴ ἴδωσιν τοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ νοήσωσιν τῇ καρδίᾳ καὶ στραφῶσιν, καὶ ἰάσομαι αὐτούς). Door de verblindings- en verharding wordt het juiste zicht en verstaan voorkomen, ‘opdat’ (ἵνα) het volk zich niet bekeert. Zo blijft men weg bij het heil, de genezing.¹³⁸ Deze mogelijke genezing gebeurt opvallend – en anders dan in

¹³² Cf. Joh. 13:18, 15:25, 17:12, 19:24, 36, Morris, L., *The Gospel according to John, revised (NICNT)*, p. 536.

¹³³ Houwelingen, P.H.R., *Johannes (CNT)*, p. 266-267; Ridderbos, H., *Het evangelie naar Johannes, deel 2*, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1992, p. 83.

¹³⁴ Ridderbos, H., *Het evangelie naar Johannes, deel 2*, p. 84.

¹³⁵ Theobald, M., *Das Evangelium nach Johannes, Kapitel 1-12*, p. 828.

¹³⁶ Houwelingen, P.H.R., *Johannes (CNT)*, p. 267; Beasley-Murray, G.R., *John (WBC, volume 36)*, p. 207.

¹³⁷ Theobald, M., *Das Evangelium nach Johannes, Kapitel 1-12*, p. 828.

¹³⁸ Houwelingen, P.H.R., *Johannes (CNT)*, p. 267.

de LXX – door ‘ik’ (ἰάσομαι). Omdat ook deze uitspraak in de context van de ‘tekenen’ staat (vers 37) en in het evangelie wordt getuigd dat Jezus kan genezen (Joh. 4:46-54, 5:2 e.v., 9:1 e.v.) slaat dit mogelijk op een daad van hem.¹³⁹

In vers 41 staat dat Jesaja dit heeft gezegd ‘omdat’ (ὅτι)¹⁴⁰ hij de ‘heerlijkheid’ (τὴν δόξαν) zag van Jezus waarover hij sprak (καὶ ἐλάλησεν περὶ αὐτοῦ).¹⁴¹ Volgens Evans verwijst dit zowel naar het citaat uit Jesaja 6:10 en Jesaja 53:1 en is er sprake van een *gezara sawa*: twee passages met gelijk woordgebruik worden samen verklaard. In beide tekstverbanden komt immers de heerlijkheid naar voren: van God en van zijn knecht. In Jesaja 6:1-3 ziet Jesaja de HEER zitten in zijn verhevenheid op de troon. Volgens de LXX vulde de heerlijkheid van God (τῆς δόξης αὐτοῦ) de tempel. In Jesaja 52:12 wordt gesproken over de verhevenheid van de knecht. Twee woorden in de LXX vallen op: ὑψώω (ik verhoog) en δοξάζω (ik verheerlijk). Juist die twee woorden komen terug in het voorgaande gedeelte waarin Jezus zegt dat hij verheerlijkt en verhoogd moet worden (Joh. 12:23, 28, 32 en 34).¹⁴² Gods heerlijkheid is volgens Johannes geen andere heerlijkheid dan die van de zoon (cf. Joh. 1:14, 18, 17:4-5). Daarom is de profetische verharding over Israël volledig van toepassing in de verwerping van Jezus; deze verharding is ten volle vervuld in de bediening van de zoon.¹⁴³

Johannes 12:37-41 kijkt op die manier niet alleen terug, maar vormt ook een brug naar het lijdensverhaal (Joh. 13-20). Door het citeren van Jesaja 53:1 laat Johannes zien dat het ongeloof is voorzien in de Schrift. Door Jesaja 6:10 te citeren laat hij zien dat deze verharding is bewerkt door God. Zo wordt Gods soevereiniteit onderstreept: door de verharding wordt Jezus verworpen. Door zijn verwerping wordt hij door en via het kruishout verhoogd en verheerlijkt.¹⁴⁴ Maar tegelijkertijd wordt de mens in de directe context van Johannes 12:37-41 verantwoordelijk gehouden. Allereerst in Johannes 12:35-36 waarin Jezus oproept om te

¹³⁹ Theobald, M., *Das Evangelium nach Johannes, Kapitel 1-12*, p. 828-829.

¹⁴⁰ De Byzantijnse tekst heeft ὅτε (toen).

¹⁴¹ Ridderbos, H., *Het evangelie naar Johannes, deel 2*, p. 84. P.H.R. van Houwelingen erkent dat vele exegeten deze heerlijkheid uitleggen als de heerlijkheid van Jezus, met als consequentie dat hij (mede-)verantwoordelijk is voor de verblinding en verharding. Van Houwelingen plaatst vers 41 echter geheel binnen de context van Jes. 6. De woorden καὶ ἐλάλησεν περὶ αὐτοῦ zouden volgens hem verwijzen naar Jes. 6:5 waar Jesaja zegt: “Wee mij, want ik verga! Ik ben immers een man van onreine lippen en woon te midden van een volk met onreine lippen. Mijn ogen hebben namelijk de Koning, de HEERE van de legermachten, gezien” (HSV). Hierdoor ontstaat er een contrast met Joh. 12:43: waar sommige mensen Jezus niet openlijk belijden omdat ze de δόξα van mensen hoger achten dan de δόξα van God, daar wordt Jesaja direct klein voor Gods heerlijkheid. Hoewel het contrast inderdaad passend is, ervaar ik de combinatie van Joh. 12:41 met Jes. 6:5 als niet geheel overtuigend. Op basis van twee argumenten zie ik de genoemde heerlijkheid toch als Jezus’ heerlijkheid: 1. in Johannes’ theologie wordt het Woord geïdentificeerd met God (Joh. 1:1-2); 2. in Joh. 9:39 erkent Jezus betrokkenheid bij de verblinding die als oordeel in de wereld is gekomen: Houwelingen, P.H.R., *Johannes (CNT)*, p. 268-269.

¹⁴² Evans, C.A., *To See and not Perceive, Isaiah 6.9-10 in Early Jewish and Christian Interpretation*, p. 133. Deze verklaring vind ik aannemelijk omdat: 1. Beide uitspraken uit Jesaja kort op elkaar worden geciteerd, zie het tussenvers 39 met het woord πάλιν: Johannes rijgt de uitspraken aan elkaar; 2. er parallel woord- en beeldgebruik is in de oorspronkelijke context van beide citaten; 3. omdat er parallel woordgebruik is de directe voorgaande context in Johannes 12; 4. vers 41 heeft een meervoud: ταῦτα εἶπεν Ἡσαΐας, zie ook: Michaels, J.R., *The Gospel of John (NICNT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 2010, p. 710-711. Onder andere de volgende exegeten betrekken vers 41 alleen op vers 40: Houwelingen, P.H.R., *Johannes (CNT)*, p. 267-269; Ridderbos, H., *Het evangelie naar Johannes, deel 2*, p. 84-85; Theobald, M., *Das Evangelium nach Johannes, Kapitel 1-12*, p. 829-830.

¹⁴³ Ridderbos, H., *Het evangelie naar Johannes, deel 2*, p. 84.

¹⁴⁴ Evans, C.A., *To See and not Perceive, Isaiah 6.9-10 in Early Jewish and Christian Interpretation*, p. 134.

wandelen in het licht (περιπατεῖτε ὡς τὸ φῶς ἔχετε, cf. vers): dit is een oproep om in hem te geloven.¹⁴⁵ Vervolgens in Johannes 12:42-43 waarin het verwijt klinkt dat sommige leiders wel in Jezus geloofden (πολλοὶ ἐπίστευσαν εἰς αὐτόν), maar hem niet openlijk 'beleden' (οὐχ ὠμολόγουν). Ze gaven meer om de 'eer' (τὴν δόξαν) van mensen dan om die van God. Tot slot eindigt Johannes het twaalfde hoofdstuk met een oproep van Jezus tot geloof (Joh. 12:44-50, cf. 20:30-31). In deze oproep wordt nogmaals duidelijk dat hij wil redden en niet is gekomen om te oordelen (vers 47, cf. Joh. 3:17). Wie op de laatste dag wordt veroordeeld heeft zelf de Heiland verworpen en zijn woorden niet aangenomen (vers 48).¹⁴⁶

5.2.5 2 Korinthe 3:14-15

“Maar hun gedachten werden verhard. Want tot heden toe blijft dezelfde bedekking over de voorlezing van het oude verbond zonder weggenomen te worden, omdat zij slechts in Christus verdwijnt. Ja, tot heden toe licht, telkens wanneer Mozes voorgelezen wordt, een bedekking over hun hart ...” (NBG51).

2 Korinthe 3:14-15 maakt deel uit van hoofdstuk 2:15-4:6 waarin Paulus een vergelijking maakt tussen de bediening van het oude en nieuwe verbond.¹⁴⁷ In 2 Korinthe 3:3 refereert de apostel aan twee beloften uit het Oude Testament die zijn vervuld (cf. 2 Kor. 1:20). Dit betreft de belofte in Ezechiël 11:19-20 en 36:26-27: Gods Geest zal het volk harten van vlees in plaats van steen geven waardoor de mensen zullen gehoorzamen. De tweede belofte uit het Oude Testament betreft die van het nieuwe verbond uit Jeremia 31:31-33. Dit verklaart de introductie van de term 'het nieuwe verbond' (καινῆς διαθήκης) in vers 6 en waarvan Paulus een 'dienaar' (διάκονος) is. Waar God eerder zijn wet in stenen tafels heeft geschreven (cf. Ex. 31:18, 34:1, 4), daar heeft de Geest nu geschreven in harten van vlees. Bovendien kan de letter, geschreven met inkt of in steen (vers 3 en 7), geen leven geven: “... maar de Geest maakt levend” (vers 6, NBG51, τὸ δὲ πνεῦμα ζῶοποιεῖ).¹⁴⁸

Vers 14-15 staat in het directe verband van vers 7-18. Dit gedeelte wordt door exegeten gezien als een christelijke midrasj op Exodus 34:29-35.¹⁴⁹ In vers 7-11 beweert de apostel dat de bediening van het nieuwe verbond meer heerlijkheid (δόξα) heeft dan het oude verbond. Paulus beweert dus niet meer te zijn dan Mozes. Hij beweert alleen dat het nieuwe verbond in vergelijking met het oude meer heerlijkheid heeft.¹⁵⁰ Dit is allereerst te zien in de verhouding 'Geest en wet'. De bediening onder de Geest die leven geeft (cf. 2 Kor. 3:6, 17) openbaart een grotere heerlijkheid dan de wet die geen leven kan geven (vers 7-8). Dit is bovendien de

¹⁴⁵ Beasley-Murray, G.R., *John* (WBC, volume 36), p. 216.

¹⁴⁶ Morris, L., *The Gospel according to John, revised* (NICNT), p. 539.

¹⁴⁷ Matera, F.J., *New Testament Theology, Exploring Diversity and Unity*, p. 136.

¹⁴⁸ Keener, C.S., *1-2 Corinthians* (NCBC), Cambridge: University Press, 2005, p. 167-267.

¹⁴⁹ Een midrasj is een methode van exegese. Paulus maakt hierin een toepassing met het oog op de huidige situatie door drie keer *a minore ad maius* te redeneren (cf. Rom. 5:15-17): een vergelijking met een overtreffende trap (vers 7-8, 9 en 11). In deze vergelijkingen contrasteert hij 'dood' (θάνατος, vers 8) met 'Geest' (πνεῦμα, vers 8), 'veroordeling' (κατάκρισις, vers 9) met 'rechtvaardigheid' (δικαιοσύνη, vers 9) en 'wat tenietgedaan wordt' (ὁ καταργούμενον, vers 11) met 'wat blijft' (τὸ μένον, vers 11), Martin, R.P., *2 Corinthians* (WBC, volume 40), Waco, Texas: Word Books, 1986, p. 58-59.

¹⁵⁰ Matera, F.J., *New Testament Theology, Exploring Diversity and Unity*, p. 138.

bediening die rechtvaardigheid brengt (δικαιοσύνη) in plaats van veroordeling (κατάκρισις, vers 9). Paulus heeft daar op gezinspeeld in vers 3: de wet is geschreven in het hart en leidt tot gehoorzaamheid (cf. Jer. 31:31-33). Daarnaast was Mozes' heerlijkheid van voorbijgaande aard. Het was bestemd om te worden vervangen door een grotere heerlijkheid van een nieuw verbond dat door Jeremia is benoemd. Een verbond dat nooit voorbij zal gaan (vers 10-11, cf. Jer. 32:39-40, 33:20-26).¹⁵¹

Vervolgens contrasteert Paulus in vers 12-18 het publieke karakter van de heerlijkheid van het nieuwe verbond met de bedekte heerlijkheid van Mozes. De apostel handelt niet zoals Mozes. Als dienaar van het nieuwe verbond spreekt Paulus namelijk open en vrijmoedig (vers 12, cf. 2 Kor. 2:17, 4:2, 13). Zelfs als zijn spreken door sommigen wordt bekritiseerd (2 Kor. 3:1, 5:12, 10:1-2, 11:21).¹⁵² Mozes straalde van heerlijkheid (Ex. 34:29-30, 35). Maar hoewel het slechts tijdelijke heerlijkheid was bedekte hij zijn gezicht (vers 13). Deze 'bedekking' (κάλυμμα) heeft in Exodus 34 mogelijk twee motieven. In de eerste plaats was er, vanwege de glans op Mozes' gezicht, angst bij de Israëlieten (Ex. 34:30, cf. 2 Kor. 3:7). Daarnaast moest het volk vooral luisteren in plaats van alsmaar blijven staren (cf. Ex. 34:31-35). Volgens Paulus bedekte Mozes telkens zijn gezicht zodat het volk maar niet bleef kijken: "... op het einde van hetgeen moest verdwijnen" (NBG51, εἰς τὸ τέλος τοῦ καταργουμένου). Zo is Mozes' sluier volgens Paulus niet alleen bedoeld de heerlijkheid als zodanig te bedekken, maar ook de tijdelijkheid van die heerlijkheid. T.E. van Spanje zegt: "De sluier zegt: 'Let op: de huidige dienst is begrensd, zie uit naar een nieuwe, blijvende en levengevende dienst!'"¹⁵³

Hoewel het nieuwe verbond in Christus is gekomen, blijven de volgelingen van Mozes die Jezus Christus niet hebben ontvangen onder het oude verbond. Nog steeds zijn zij niet in staat om Gods heerlijkheid te zien (vers 13-16, cf. 2 Kor. 4:3-4). In vers 14-15 reflecteert Paulus op deze situatie.¹⁵⁴ Allereerst benadrukt hij de situatie van verharding: "... hun gedachten werden verhard" (NBG51, ἐπωρώθη τὰ νοήματα αὐτῶν, cf. Jes. 63:17). Deze verharding is verantwoordelijk voor de verblinding voor de heerlijkheid.¹⁵⁵ Maar door wie is deze verharding in gang gezet? Door God of door satan? Vier redenen pleiten voor een verharding door de Heer: allereerst de achtergrond van het thema in het Oude Testament, zoals Jesaja 6:9-10 en 63:17, waar God de auteur is van de verharding. Het Nieuwe Testament getuigt van een verharding door God, zoals bijvoorbeeld Johannes 12:40. Paulus zelf getuigt van een verharding van Gods kant: net zoals in Romeinen 11:7-8 gebruikt hij het woord πωρόω.¹⁵⁶ En door het passivum is het aannemelijk om, net zoals Van Spanje, een verharding door God te veronderstellen.¹⁵⁷ Te meer omdat dit woord voor verharden in het Nieuwe Testament

¹⁵¹ Keener, C.S., *1-2 Corinthians (NCBC)*, p. 168.

¹⁵² Keener, C.S., *1-2 Corinthians (NCBC)*, p. 168-169.

¹⁵³ Spanje, T.E., van, *2 Korintiërs (CNT)*, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 2009, p. 122.

¹⁵⁴ Keener, C.S., *1-2 Corinthians (NCBC)*, p. 169.

¹⁵⁵ Barnett, P., *The Second Epistle to the Corinthians (NICNT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1997, p. 192-193.

¹⁵⁶ Zie: 5.2.6 Romeinen 11:7-8.

¹⁵⁷ Spanje, T.E., van, *2 Korintiërs (CNT)*, p. 124, 132-133, zie ook: Schmeller, T., *Der Zweite Brief an die Korinther, 2Kor. 1,1-7,4 (EKKNT, VIII/1)*, Neukirchen-Vluym: Neukirchener Verlagsgesellschaft mbH, 2010, p. 244.

uitsluitend voor de door God bewerkte verharding wordt gebruikt.¹⁵⁸ In deze benadering wordt Gods soevereiniteit onderstreept.

Vanuit de directe context is er echter één belangrijke reden om voor een verharding door de duivel te kiezen. De apostel spreekt in 2 Korinthe 4:3-4 over mensen die verloren gaan (cf. 2 Kor. 2:16). Dit komt omdat er voor hen een 'bedekking' (κεκαλυμμένον, zie parallel woordgebruik met 2 Kor. 3:13-16) over het evangelie ligt. De oorzaak ligt bij 'de god van deze eeuw' (ὁ θεὸς τοῦ αἰῶνος τούτου) die 'de gedachten heeft verblind' (ἐτύφλωσεν τὰ νοήματα) van de ongelovigen. De 'god van deze eeuw' wordt geïdentificeerd als de duivel (2 Kor. 11:13-15, cf. Joh. 12:31, 14:30, 16:11, Fil. 3:19 e.v.). Mogelijk wordt er hier geredeneerd vanuit een Joods-apocalyptisch kader dat Gods soevereiniteit erkent, maar ook het tegenwerk van satan. In deze benadering is er een duidelijke spreiding: satan verhardt en verblindt, maar God verlicht en verlost.¹⁵⁹ Een spreiding die naar mijn idee goed zou passen in de context.

Het is moeilijk om hier knopen door te hakken. Wellicht moeten beide perspectieven worden gehonoreerd. De argumenten voor een verharding door God zijn te sterk om te negeren. Tegelijkertijd is 2 Korinthe 4:3-4 helder over het verblindende werk van 'de god van deze eeuw'. Een passage uit het Oude Testament kan illustratief zijn: de zonde van de volkstelling. Volgens 2 Samuel 24:1 is het de HEER die David aanzet tot deze telling. Echter, volgens 1 Kronieken 21:1 zet satan David aan tot deze telling. Eén geschiedenis, twee perspectieven. Die twee perspectieven vinden we ook in 2 Korinthe 3:14 en 4:3-4: vanuit zijn soevereiniteit verhardt God, als tegenstander verblindt satan.

De woorden in vers 15: "Want tot heden toe ..." (NBG51, ἄχρι γὰρ τῆς σήμερον ἡμέρας) doet denken aan de woorden in Deuteronomium 29:2-4 waar Mozes zegt dat God het volk 'tot op deze dag' geen verstaan en erkenning heeft gegeven. Bovendien laten deze woorden het wrange van het niet verstaan zien: de heerlijkheid van God schijnt immers in het aangezicht van de Heiland (2 Kor. 4:6). En de dag van het heil is nú (2 Kor. 6:2). Paulus' opponenten (2 Kor. 2:17-3:1) willen de mensen onder het oude verbond brengen; een verbond waarbij men door versluiering is verblind voor de heerlijkheid van God.¹⁶⁰ Tot op de dag van vandaag, zegt Paulus: "... blijft dezelfde bedekking over de voorlezing van het oude verbond zonder weggenomen te worden ..." (NGB51, τὸ αὐτὸ κάλυμμα ἐπὶ τῇ ἀναγνώσει τῆς παλαιᾶς διαθήκης μένει μὴ ἀνακαλυπτόμενον). Dit wijst naar de publieke lezing van de Pentateuch, de vijf boeken van Mozes (cf. Hand. 13:15). Deze bedekking begon niet met de komst van Christus, maar is een chronische verblinding sinds de dag dat het oude verbond, in stenen gegrift (vers 3 en 7), is gegeven.¹⁶¹ Volgens vers 15 is dit tevens een 'bedekking van het hart' (κάλυμμα ἐπὶ τὴν καρδίαν, cf. Jes. 6:9-10, 63:17). De apostel vervolgt met: "... omdat zij slechts in Christus verdwijnt" (NBG51, ὅτι ἐν Χριστῷ καταργεῖται). Alleen door Gods openbaring in Jezus Christus wordt gezien dat de dienst van Mozes voorbij is; alleen door hem wordt de ware betekenis van de Pentateuch kenbaar.¹⁶²

¹⁵⁸ Pop, F.J., *Apostolaat in druk en vertroosting, de tweede brief aan de Corinthiërs (PNT)*, Nijkerk: G.F. Callenbach N.V., 1953, 100-101.

¹⁵⁹ Keener, C.S., *1-2 Corinthians (NCBC)*, p. 173-174; Martin, R.P., *2 Corinthians (WBC, volume 40)*, p. 78-79.

¹⁶⁰ Barnett, P., *The Second Epistle to the Corinthians (NICNT)*, p. 194.

¹⁶¹ Barnett, P., *The Second Epistle to the Corinthians (NICNT)*, p. 194.

¹⁶² Spanje, T.E., van, *2 Korintiërs (CNT)*, p. 125.

Wanneer iemand zich echter tot de Heer bekeert wordt deze bedekking weggenomen (vers 16). Zo krijgen de gelovigen in Christus met 'onbedekte gezichten' (ἀνακεκαλυμμένῳ προσώπῳ) de heerlijkheid van de Heer zien. Door de heerlijkheid die op het gezicht van Christus reflecteert, het beeld van God (2 Kor. 4:4, 6), wordt een gelovige omgevormd van heerlijkheid tot heerlijkheid (vers 18).¹⁶³ Zo is er een groot contrast tussen degenen die geestelijk blind zijn en degenen die door de Geest in vrijheid leven (vers 17).

5.2.6 Romeinen 11:7-8

“Wat dan? Wat Israël zoekt, dat heeft het niet verkregen, maar het uitverkoren deel heeft het verkregen en de anderen zijn verhard, zoals geschreven staat: God heeft hun een geest van diepe slaap gegeven, ogen om niet te zien en oren om niet te horen, tot op de dag van heden” (HSV).

Romeinen 11:7-8 staat in het kader van Romeinen 9-11 waar Paulus spreekt over de implicaties van het evangelie voor Israël. Het overkoepelende thema is: God en Israël.¹⁶⁴ Volgens de apostel zijn de Joden ontvangers van vele voorrechten (Rom. 9:4-5). Toch ervaren zij op dit moment niet de redding die wordt geboden in Jezus Christus (Rom. 9:1-3). Enerzijds zijn ze object van Gods verkiezende liefde. Maar toch zijn ze – vanuit het evangelie bezien – vijanden (Rom. 11:28). Deze spanning komt door de historische omstandigheden waarbij de meerderheid van de Joden het evangelie heeft afgewezen. Daarnaast heeft ook Paulus' uitleg in Romeinen 1-8 voor deze spanning gezorgd. Het evangelie is volgens hem namelijk eerst voor de Jood en pas dan voor de heidenen (Rom. 1:16). Maar als christenen Abrahams kinderen zijn (Rom. 4), Gods geadopteerde kinderen (Rom. 8:14-17), bezitters van de Geest (Rom. 8) en erfgenamen van Gods heerlijkheid (Rom. 5:2, 8:18-30), hoe zit het dan met de bijzondere status van het volk Israël (Deut. 7:6)? Als heidenen het evangelie omarmen en Joden het weigeren lijkt het alsof Israël is vervangen.¹⁶⁵ Frank J. Matera vraagt:

“Has the plan of God failed? Is God ultimately capricious in the way he extends mercy to some but not to others? Put bluntly, can God be accused of being unjust in dealing with Abraham's descendants?”¹⁶⁶

Eerder heeft Paulus het probleem van Israëls ongeloof benoemt (Rom. 3:1-8). In Romeinen 9-11 werkt hij zijn gedachten verder uit¹⁶⁷: het evangelie betekent geen verbanning van Israël.¹⁶⁸ James D.G. Dunn zegt:

¹⁶³ Matera, F.J., *New Testament Theology, Exploring Diversity and Unity*, p. 137-138.

¹⁶⁴ Dunn, J.D.G., *Romans 9-16 (WBC, volume 38b)*, Nashville, Tennessee: Thomas Nelson, 1988, p. 520.

¹⁶⁵ Moo, D.J., *The Epistle to the Romans (NICNT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1996, p. 548-549; Dunn, J.D.G., *Romans 9-16 (WBC, volume 38b)*, p. 519-520; Ridderbos, H., *Aan de Romeinen (CNT)*, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1959, p. 203-204.

¹⁶⁶ Matera, F.J., *New Testament Theology, Exploring Diversity and Unity*, p. 190. Zie ook Thomas R. Schreiner, die – hoewel hij de cruciale rol van Israël in Rom. 9-11 bevestigt – net iets meer nadruk legt op Gods rechtvaardigheid en trouw in het algemeen: Schreiner, T.R., *Romans (BECNT)*, Grand Rapids, Michigan, 1998, p. 469-471.

¹⁶⁷ Moo, D.J., *The Epistle to the Romans (NICNT)*, p. 548-549.

¹⁶⁸ Moo, D.J., *The Epistle to the Romans (NICNT)*, p. 553.

“The exposition is developed step by step with each claim regarding God’s saving purpose as revealed in his word having a two-sided character which build up to the solution of the problem.”¹⁶⁹

Doordat deze drie hoofdstukken voor zo’n dertig procent bestaat uit citaten uit het Oude Testament, doet het denken aan een midrasj, een Joodse vorm van tekstverklaring. Bovendien komt meer dan veertig procent van de geciteerde teksten uit het profetenboek Jesaja.¹⁷⁰

Romeinen 9-11 begint met een persoonlijk klaaglied in hoofdstuk 9:1-5 en sluit af met een doxologie in hoofdstuk 11:33-36. In de introductie in Romeinen 9:1-5 benoemt Paulus het falen van de Joden om het evangelie te omarmen (vers 1-3). Daarnaast spreekt hij over de voorrechten en beloften die God hen heeft gegeven (vers 4-5).¹⁷¹ Het tweede gedeelte omvat Romeinen 9:6-29. Daarin verdedigt Paulus de stelling in vers 6a dat Gods woord niet gefaald heeft. Het woord heeft nooit redding beloofd aan alle biologische afstammelingen van Abraham.¹⁷² Er is altijd een vrijmacht in Gods handelen: Izak werd gekozen, niet Ismaël. Zo werd ook Jakob gekozen in plaats van Ezau (vers 6b-13).¹⁷³ Bovendien is redding nooit een geboorterecht, zelfs niet voor Joden. Redding is altijd een gave van Gods verkiezende liefde (vers 14-23). Dit wordt geïllustreerd door de geschiedenis uit Exodus met de verharding van farao (vers 17-18, cf. Ex. 9:16) en het beeld uit Jesaja over de verhouding tussen de pottenbakker en het leem (vers 20-23, cf. Jes. 29:16, 45:9). God mag de gave van de genadige verkiezing uitdelen aan Joden en niet-Joden (vers 24-29, cf. o.a. Hos. 1:10, 2:22, Jes. 1:9, 10:22).¹⁷⁴

Het derde gedeelte beslaat Romeinen 9:30-10:21. Deze perikoop is verbonden aan Romeinen 9:6-29, maar bouwt met de vraag: “Wat zullen wij dan zeggen?” (HSV, τί οὖν ἐροῦμεν;) primair voort op Romeinen 9:25-29. Paulus gebruikt zijn verstaan van het evangelie om de verrassende wending in de heilsgeschiedenis uit te leggen: er is behoud voor niet-Joden (Rom. 10:12) en Israël zelf is van de redding afgedwaald (Rom. 10:21, cf. Jes. 65:2).¹⁷⁵ De ‘steen des aanstoots’ (τῶ λίθῳ τοῦ προσκόμματος) in Romeinen 9:32-33 is een beeld uit Jesaja 8:14 en 28:16 (cf. 1 Pet. 2:6-8). Deze steen – een beeld voor de zoon van God – vormt een struikelblok en het heil tegelijkertijd (cf. Rom. 10:11).¹⁷⁶ Heidenen zijn toegetreten tot Gods volk omdat ze geloven in Jezus als Messias (Rom. 9:30). Daarentegen hebben Joden hun vertrouwen niet op hem gesteld. Ze zagen in Jezus niet de vervulling van beloften uit het Oude Testament, maar probeerden een eigen gerechtigheid tot stand te brengen los van Gods reddende gerechtigheid

¹⁶⁹ Dunn, J.D.G., *Romans 9-16 (WBC, volume 38b)*, p. 518.

¹⁷⁰ Dunn, J.D.G., *Romans 9-16 (WBC, volume 38b)*, p. 520.

¹⁷¹ Moo, D.J., *The Epistle to the Romans (NICNT)*, p. 553. Rom. 9-11 heeft een hoge informatiedichtheid. Daarom geef ik slechts een globaal overzicht van de context van Rom. 11:7-8. In verschillende Bijbels-theologische werken wordt er bijzondere aandacht besteed aan Rom. 9-11. Te denken valt aan: Matera, F.J., *New Testament Theology, Exploring Diversity and Unity*, p. 190-193 en meer uitgebreid: Schreiner, T.R., *Paul, Apostle of God’s Glory in Christ*, Downers Grove, Illinois: InterVarsity Press, 2001, p. 475-484 en het oudere werk van: Ridderbos, H., *Paulus, ontwerp van zijn theologie*, Kampen: J.H. Kok N.V., 1966, p. 382-403.

¹⁷² Moo, D.J., *The Epistle to the Romans (NICNT)*, p. 554.

¹⁷³ Schreiner, T.R., *Romans (BECNT)*, p. 472.

¹⁷⁴ Moo, D.J., *The Epistle to the Romans (NICNT)*, p. 554.

¹⁷⁵ Moo, D.J., *The Epistle tot the Romans (NICNT)*, p. 554.

¹⁷⁶ Evans, C.A., *To See and not Perceive, Isaiah 6.9-10 in Early Jewish and Christian Interpretation*, p. 86.

(Rom. 9:31-32).¹⁷⁷ Ze hebben de boodschap van vrede niet geloofd (Rom. 10:15-16, cf. Jes. 52:7, 53:1).¹⁷⁸

De vierde perikoop betreft Romeinen 11:1-10. Dit gedeelte reageert met de vraag in vers 1: “Heeft God Zijn volk verstoten?” (HSV, λέγω οὖν, μὴ ἀπώσατο ὁ θεὸς τὸν λαὸν αὐτοῦ;) primair op Romeinen 9:30-10:21, maar met name op hoofdstuk 10:20-21. Met de genoemde vraag vat Paulus hoofdstuk 9:30-10:21 samen.¹⁷⁹ Naast een reactie op het voorgaande gedeelte, legt Paulus het fundament voor de volgende perikoop waarin de apostel Israëls bijzondere positie bevestigt (Rom. 11:11-32).¹⁸⁰ Romeinen 11:1-10 functioneert als een transitie tussen Paulus’ betoog over Israëls verleden en heden (Rom. 9:6-10-21) en haar toekomst (Rom. 11:11-32).¹⁸¹

De elf verzen uit deze perikoop zouden in drieën kunnen worden gedeeld. Allereerst vers 1-2a met de retorische vraag en Paulus’ antwoord: God heeft het volk Israël niet verworpen. Deze stelling introduceert het hoofdonderwerp van vers 1-10. Vervolgens komt in vers 2b-6 de verdediging van de apostel naar voren op de genoemde stelling. Dit verdedigt hij met een leer over ‘de rest’. Paulus verwijst naar de geschiedenis van Elia uit 1 Koningen 19. Een groot deel van Israël had z’n knieën gebogen voor de Baäl. Maar God heeft een groep van zeventuizend overgehouden die dit niet heeft gedaan. Zo is er ook in Paulus’ tijd een groep Israëlieten die deelt in de zegeningen van redding en Gods genadige verkiezing (vers 5-6, cf. Rom. 9:6b-13, 15-16, 18a, 22-23, 27-29).¹⁸² Het derde deel van de perikoop beslaat vers 7-10.¹⁸³

De apostel maakt in vers 7 onderscheid tussen drie entiteiten: Israël als geheel, een uitverkoren deel en een deel dat is verhard.¹⁸⁴ In vers 7 begint Paulus met de vraag “Wat dan?” (HSV, τί οὖν; cf. Rom. 3:9, 6:15).¹⁸⁵ Daarmee begint hij met een reactie op de implicaties van Israëls huidige situatie en zijn stelling (vers 1-6).¹⁸⁶ Paulus’ antwoord op de vraag herhaalt de gedachte uit Romeinen 9:31 (cf. Rom. 10:3). Hier in vers 7 wordt ‘ἐπιζητέω’ (zoeken) in plaats van ‘διώκω’ (najagen) gebruikt. En ‘ἐπιτυγχάνω’ (verkrijgen, cf. Fil. 4:17) in plaats van ‘φθάνω’. Het betreft een intensieve vorm van zoeken. Wat precies wordt gezocht wordt in vers 7 niet gezegd.¹⁸⁷ In Romeinen 9:31 betreft het echter het najagen van de ‘wet van de gerechtigheid’ (νόμον δικαιοσύνης). Dit heeft het volk – in tegenstelling tot de gelovige heidenen (cf. Rom. 9:30) en de gelovige ‘rest van Israël’ (vers 4-5) – niet verkregen.¹⁸⁸ Hun ijver wordt door Paulus erkend (cf. Rom. 10:2-4), maar diezelfde ijver ontkent juist het genadekarakter van Gods verkiezing.¹⁸⁹

Waar de vorige frase gekoppeld is aan Romeinen 9:31, daar zijn de volgende woorden gekoppeld aan Romeinen 9:30: “... maar het uitverkoren deel heeft het verkregen ...” (HSV, ἢ

¹⁷⁷ Schreiner, T.R., *Romans (BECNT)*, p. 473.

¹⁷⁸ Evans, C.A., *To See and not Perceive, Isaiah 6.9-10 in Early Jewish and Christian Interpretation*, p. 86.

¹⁷⁹ Moo, D.J., *The Epistle to the Romans (NICNT)*, p. 672.

¹⁸⁰ Moo, D.J., *The Epistle to the Romans (NICNT)*, p. 554.

¹⁸¹ Moo, D.J., *The Epistle to the Romans (NICNT)*, p. 672.

¹⁸² Schreiner, T.R., *Romans (BECNT)*, p. 577.

¹⁸³ Moo, D.J., *The Epistle to the Romans (NICNT)*, p. 672.

¹⁸⁴ Moo, D.J., *The Epistle to the Romans (NICNT)*, p. 680-681.

¹⁸⁵ Jewitt, R., *Romans (Hermeneia)*, Minneapolis: Fortress Press, 2006, p. 660-661.

¹⁸⁶ Moo, D.J., *The Epistle to the Romans (NICNT)*, p. 672, 679.

¹⁸⁷ Dunn, J.D.G., *Romans 9-16 (WBC, volume 38b)*, p. 639-640.

¹⁸⁸ Jewitt, R., *Romans (Hermeneia)*, p. 661.

¹⁸⁹ Ridderbos, H., *Aan de Romeinen (CNT)*, p. 248.

δὲ ἐκλογὴ ἐπέτυχεν). Dit correspondeert met de niet-Joden die geen gerechtigheid hebben nagejaagd, maar het wel hebben verkregen. In de directe context gaat het echter specifiek over Joden die delen in de genade (vers 4-5). Het begrip 'ἡ ἐκλογὴ' wordt in Romeinen 9-11 vaak gelinkt aan Joden of het Joodse volk (cf. Rom. 9:11, 11:5, 28). Daarom spreekt Paulus in vers 7 primair over gelovige Israëlieten. Toch gebruikt Paulus het begrip ook voor gelovigen Joden én heidenen samen (cf. Rom. 8:33). Vandaar dat naast Joden ook gelovigen uit de volken in vers 7 in beeld zullen zijn.¹⁹⁰ De bekeerlingen hebben de boodschap van pure genade door de dood en opstanding van Jezus Christus geaccepteerd. Deze 'verkiezende genade' staat tegenover de 'werken van de wet' (cf. Rom. 9:32).¹⁹¹

Een 'uitverkoren groep' heeft de gerechtigheid gekregen en gelooft in Jezus als de Messias. Het andere deel gelooft echter niet, want: "... de anderen zijn verhard ..." (HSV, οἱ δὲ λοιποὶ ἐπωρώθησαν, laatste woord betreft: aoristus, passivum, derde persoon meervoud, cf. 2 Kor. 3:14). Hier wordt gezinspeeld op verhardingspassages uit het Oude Testament zoals Jesaja 6:9-10, 63:17, Ezechiël 11:19-12, 36:26-27 en Zacharia 7:11-12. Zo zijn er binnen Israël twee groepen: een gedeelte dat deelt in de genadige verkiezing en een gedeelte dat is verhard.¹⁹² Het woord πωρώω is semantisch gezien gelijk aan σκληρύνω in Romeinen 9:18 waar het wordt gebruikt in het kader van de verharding van farao. Zo is er een thematische verbondenheid tussen Gods handelen met de farao en zijn handelen met het Israël dat niet deelt in het geloof in Jezus als Messias.¹⁹³ De verharde farao en het verharde Israël staan naast elkaar: door hun verharding en val heeft de HEER de rijkdom van zijn ontferming bekend willen maken.¹⁹⁴ In Exodus is dat de ontferming over de Israëlieten door de uittocht (cf. Ex. 14:8, 17-18, 22, 30-31). In Romeinen gaat het om Gods ontferming over de volken met het evangelie (cf. Rom. 11:12, 15). Het gaat hier niet om een verharding vanwege ongelof, maar om een verharding die ongelof veroorzaakt.¹⁹⁵ Het betreft een geestelijke ongevoeligheid die voorkomt dat iemand positief op God en zijn boodschap van redding reageert. Zowel in Romeinen 9:18 en het vervolg schrijft Paulus deze verharding toe aan God. Hier gaat het dus om een goddelijke passivum.¹⁹⁶ Tegelijkertijd ontkent de apostel de verantwoordelijkheid van Israël in de context niet (Rom. 9:30-10:3).¹⁹⁷

Het bewijs dat de verharding van God komt ligt in vers 8-10. Daar leiden de woorden: "... zoals geschreven staat ..." (HSV, καθὼς γέγραπται) citaten uit het Oude Testament in die

¹⁹⁰ Dunn, J.D.G., *Romans 9-16 (WBC, volume 38b)*, p. 640. Uitleggers gaan op dit punt uiteen: Douglas J. Moo, Robert Jewitt en Herman Ridderbos beweren met een beroep op de context dat 'ἡ ἐκλογὴ' alleen gaat over Joden: Moo, D.J., *The Epistle to the Romans (NICNT)*, p. 680; Jewitt, R., *Romans (Hermeneia)*, p. 661; Ridderbos, H., *Aan de Romeinen (CNT)*, p. 249. Naast James D.G. Dunn erkent ook Robert Schreiner dat het in eerste instantie om Israël gaat, maar met een beroep op de bredere context zeggen ze dat de gelovigen heidenen ook 'in view' zijn: Schreiner, T.R., *Romans (BECNT)*, p. 586.

¹⁹¹ Jewitt, R., *Romans (Hermeneia)*, p. 661.

¹⁹² Moo, D.J., *The Epistle to the Romans (NICNT)*, p. 679-680.

¹⁹³ Dunn, J.D.G., *Romans 9-16 (WBC, volume 38b)*, p. 640-641.

¹⁹⁴ Ridderbos, H., *Paulus, ontwerp van zijn theologie*, p. 385.

¹⁹⁵ Schreiner, T.R., *Romans (BECNT)*, p. 587.

¹⁹⁶ Moo, D.J., *The Epistle to the Romans (NICNT)*, p. 680-681.

¹⁹⁷ Jewitt, R., *Romans (Hermeneia)*, p. 662.

spreken over Gods verharding.¹⁹⁸ Deze citaten volgen de Joodse indeling van het Oude Testament: de Wet, de Profeten en de Geschriften.¹⁹⁹

Vers 8 bevat een gemixt citaat uit Deuteronomium 29:4 en Jesaja 29:10. Paulus benadrukt de verharding door God door “een geest van diepe slaap” (HSV, πνεῦμα κατανύξεως) uit Jesaja 29:10 te citeren.²⁰⁰ In de LXX in Deuteronomium 29:4 staat dat God “geen hart heeft gegeven om te erkennen” (καὶ οὐκ ἔδωκεν κύριος ὁ θεὸς ὑμῖν καρδίαν εἰδέναι).²⁰¹ Deze twee citaten komen in Romeinen 11:8 samen in: “God heeft hun een geest van diepe slaap gegeven” (HSV, ἔδωκεν αὐτοῖς ὁ θεὸς πνεῦμα κατανύξεως).²⁰² Paulus verandert de woorden dus van een passieve naar een actieve daad. Deze verandering draagt bij aan het besef van moedwillige verharding.²⁰³ Het ‘hart om te erkennen’ (καρδίαν εἰδέναι) laat hij buiten beschouwing. Door de ‘geest van diepe slaap’ bedwelmt God mensen met als resultaat dat ze hebben: “... ogen om niet te zien en oren om niet te horen ...” (HSV, ὀφθαλμοὺς τοῦ μὴ βλέπειν καὶ ὦτα τοῦ μὴ ἀκούειν).²⁰⁴

Het citaat uit Deuteronomium 29:4 komt uit één van Mozes laatste redevoeringen voordat het volk de Jordaan oversteekt om het Beloofde Land te betreden (Deut. 29:2-30:20). Mozes herinnert Israël aan de grote daden van God vanaf de verlossing uit Egypte tot dan toe (Deut. 29:2-3). Hij erkent echter dat het volk niet in staat is om Gods daden te bevatten omdat de HEER hun dit verstaan niet heeft gegeven (Deut. 29:4). Dit misverstaan duurt: “... tot op deze dag” (HSV, ἕως τῆς σήμερον ἡμέρας, Rom. 11:7, cf. Matt. 28:15, 2 Kor. 3:14).²⁰⁵ Later in de redevoering vertelt Mozes dat het volk geconfronteerd zal worden met ballingschap, maar dat God in de toekomst het hart van het volk zal besnijden en redding zal bieden (Deut. 30:6). Blijkbaar citeert Paulus de woorden ‘tot op deze dag’ bewust. Daarmee laat de apostel zien dat Gods beloften van redding volgens hem nog niet zijn uitgekomen. Wanneer de HEER het hart van het volk Israël besnijdt zal het volk gehoorzaam zijn. Maar in de tijd van Paulus is Israël nog steeds verblind voor de waarheid.²⁰⁶

De woorden uit Jesaja 29:10 staan in de context van een oordeelsprofetie tegen Jeruzalem (Jes. 29:1-14); een oordeelsprofetie met een voltrekking van de verhardingsboodschap in Jesaja 6:9-10. In het verband van beide passages uit Jesaja komt de zonde van het volk naar voren.²⁰⁷ Tegelijkertijd vinden we in Jesaja 29:14-24, in het bijzonder vers 18, de belofte dat de verharding zal worden opgeheven.²⁰⁸ Zo ziet Paulus het huidige Israël onder beslag van Deuteronomium 29:4 en Jesaja 29:10. De directe context van beide teksten bieden echter hoop op uitkomst.²⁰⁹

¹⁹⁸ Schreiner, T.R., *Romans (BECNT)*, p. 587.

¹⁹⁹ Moo, D.J., *The Epistle to the Romans (NICNT)*, p. 681.

²⁰⁰ In de LXX: πνεύματι κατανύξεως.

²⁰¹ In de LXX is dit Deuteronomium 29:3.

²⁰² Schreiner, T.R., *Romans (BECNT)*, p. 587.

²⁰³ Moo, D.J., *The Epistle to the Romans (NICNT)*, p. 682; Dunn, J.D.G., *Romans 9-16 (WBC, volume 38b)*, p. 641.

²⁰⁴ Schreiner, T.R., *Romans (BECNT)*, p. 587.

²⁰⁵ In de LXX in Deuteronomium 29:3: ἕως τῆς ἡμέρας ταύτης.

²⁰⁶ Schreiner, T.R., *Romans (BECNT)*, p. 587-588. Voor verdere uitleg van Deut. 29:4 en het verband, zie hoofdstuk 3: Verharding in het Oude Testament.

²⁰⁷ Zie de vergelijking tussen Gerhard von Rad en Francis Landy en de bespreking van Jes. 29:9-10 in hoofdstuk 2:2, 2.3, 2.4 en 2.5.1.

²⁰⁸ Zie de bespreking van Jes. 29:18 in hoofdstuk 2.5.1.

²⁰⁹ Schreiner, T.R., *Romans (BECNT)*, p. 587-588.

Het tweede citaat in vers 9-10 komt uit Psalm 69:22-23 (LXX: Ps. 68:23-24) en mogelijk voor een deel uit Psalm 35:8 (LXX: Ps. 34:8).²¹⁰ De apostel sluit nauw aan bij de LXX.²¹¹ Psalm 69 wordt in het Nieuwe Testament met regelmaat gebruikt in relatie tot het leven en het lijden van Jezus Christus.²¹² In deze Psalm gaat het over Davids lijden en verwerping. Ook klinkt er een gebed met de oproep om Gods vergelding over zijn vijanden (Ps. 69:23-29). Paulus ziet deze Psalm vervuld in het leven van Jezus (cf. Rom. 15:3): door de ijver voor Gods huis (Ps. 69:10) kreeg hij te maken met afwijzing en lijden. De vergelding die David verlangt over zijn vijanden past Paulus toe op Joden die Jezus niet belijden als de Heiland. Hetzelfde verlangen vinden we in Psalm 35: de Psalmist bidt de HEER of hij hem wil rechtvaardigen en zijn vijanden oordelen. Zijn vijanden zijn zonder reden tegen hem (cf. Ps. 35:7). Het citaat van Psalm 69:22-23 in vers 9-10 is verbonden aan vers 8 – en daarmee aan Deuteronomium 29:4 en Jesaja 29:4 – door de woorden: “Laat hun ogen verduisterd worden, zodat zij niet zien ...” (HSV, σκοτισθήτωσαν οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτῶν τοῦ μὴ βλέπειν, cf. Jes. 42:18-20, 43:8, 44:18, Jer. 5:21, Ezech. 12:2). Beide teksten wijzen duidelijk op het handelen van God: door het verduisteren van de ogen begrijpen de Joden niets van het evangelie.²¹³ Deze teksten heeft Paulus geciteerd om zijn stelling in vers 7 omtrent de verharding door de HEER te bewijzen.²¹⁴ Israël wordt in dit kader, net zoals farao, voorgesteld als een vijand (cf. Rom. 11:28).²¹⁵

De perikoop die op Romeinen 11:1-10 volgt is hoofdstuk 11:11-32. Paulus vraagt: “Ik zeg dan: Zijn zij soms gestruikeld met de bedoeling dat zij vallen zouden?” (HSV, Λέγω οὖν, μὴ ἔπταισαν ἵνα πέσωσιν;). De apostel betoogt dat Israëls huidige verharding niet permanent en niet het einde is. Het tijdelijk opzijzetten van het volk gebruikt de HEER in een reddingsproces dat uitgaat naar de volken (Rom. 11:12, 15). De ‘verharding’ (πώρωσις, Rom. 11:25, cf. 11:7) over een deel van Israël zal duren totdat de ‘volheid van de heidenen is ingegaan’ (ὁ πλήρωμα τῶν ἐθνῶν εἰσέλθη, Rom. 11:25). Dan zal de huidige vijandschap worden opgeheven en God zal hen tot zich nemen.²¹⁶ Opnieuw spelen citaten uit het Oude Testament een belangrijke rol en opnieuw is Jesaja in de citaten vertegenwoordigd: de redder komt uit Sion, Israëls goddeloosheid zal hij tenietdoen en hun zonden wegnemen (vers 26-27, cf. Jes. 27:9, 59:20). Romeinen 9-11 wordt met een lofprijzing afgesloten met een reactie op de leer die is gecommuniceerd.²¹⁷

²¹⁰ Het zou dan gaan om de woorden ‘καὶ εἰς θήραν’: tot een valkuil.

²¹¹ Dunn, J.D.G., *Romans 9-16 (WBC, volume 38b)*, p. 642.

²¹² Zie: Matt. 27:34, 48, Mar. 3:21, 15:23, 36, Luk. 13:35, 23:36, Joh. 2:17, 15:25, 19:29, Hand. 1:20, Rom. 15:3, Heb. 11:26; Schreiner, T.R., *Romans (BECNT)*, p. 588.

²¹³ Schreiner, T.R., *Romans (BECNT)*, p. 588-589. Andere beelden uit het citaat uit Psalm 69, zoals ‘de tafel’ of ‘de kromme rug’, zijn moeilijk te interpreteren. Waarschijnlijk wil de apostel niet elk detail uit het citaat toepassen op de Joden uit zijn tijd: Moo, D.J., *The Epistle to the Romans (NICNT)*, p. 683.

²¹⁴ Dunn, J.D.G., *Romans 9-16 (WBC, volume 38b)*, p. 641.

²¹⁵ Evans, C.A., *To See and not Perceive, Isaiah 6.9-10 in Early Jewish and Christian Interpretation*, p. 86.

²¹⁶ Moo, D.J., *The Epistle to the Romans (NICNT)*, p. 554.

²¹⁷ Moo, D.J., *The Epistle to the Romans (NICNT)*, p. 554.

5.3 Reflectie en conclusie

We kunnen constateren dat Jesaja 6:9-10 en het thema ‘verharding’ verschillende keren in het Nieuwe Testament naar voren komt. Zo hebben de verzen uit Jesaja 6 een voorname bijdrage aan het Marcusevangelie in het verklaren van het misverstaan van Jezus. De gelijkenissen sprak Jezus met als doel dat degenen die buiten zijn zouden horen en zien, maar niet begrijpen. Dit heeft als doel dat de ‘buitenstaanders’ zich niet zouden bekeren en geen vergeving vinden. Zo wordt men bevestigd in ongeloof. Met name de farizeeën hebben een moedwillige verharding en een openlijke vijandschap richting Jezus. Deze houding openbaart zich in de aanloop naar Marcus 4 verschillende keren (cf. Mar. 3:5, 22). Op die manier is de veroordeling tot blindheid en verharding in Markus 4:12 een bekrachtiging van een proces dat reeds gaande is. Het heeft een overwogen goddelijke intentie, waardoor er een overeenkomst is met Jesaja 6:9-10 waar het een oordeel is over Israëls zonden. Maar niet alleen de vijanden van de Heiland begrepen hem niet. Ondanks hun bevoorrechte positie waarin het ‘geheimenis van het koninkrijk’ is gegeven (Mar. 4:11), delen ook zijn discipelen door de verharding in het onbegrip (Mar. 4:13, 41, 6:52 en 8:17). Met name Marcus 8:17 is van belang: “Ziet u het nog niet in en begrijpt u het niet? Hebt u nog uw verharde hart? U hebt ogen, en u ziet niet? En u hebt oren, en u hoort niet?” (Mar. 8:17b-18, HSV). Door parallel woordgebruik (συνίημι, βλέπω, ἀκούω) worden de discipelen in eenzelfde hoek gezet als de buitenstaanders in Markus 4:11-12. Deze verharding is echter geen reden voor lijdelijkheid. Herhaaldelijk roept Jezus op om te horen (Mar. 4:3, 9, 23) en om Gods wil te doen (Mar. 3:35). Waar in Exodus de verharding van farao leidt tot Gods verheerlijking (cf. Ex. 10:1-2, 14:4, 17), daar heeft de verharding van de farizeeën in Marcus hetzelfde effect. Door hun voornemen om Jezus te doden heeft God de gelegenheid om zichzelf te openbaren (Mar. 15:37-39). In tegenstelling tot de farizeeën zijn de discipelen niet moedwillig in hun verharding; ze snappen het gewoonweg niet (cf. Mar. 4:13, 8:21). Na de opstanding zal Jezus zich echter opnieuw aan hen openbaren (Mar. 16:7).

In Mattheüs 13:13-15 wordt Jesaja 6:9-10 en de verharding anders gebruikt dan in het Marcusevangelie. In Mattheüs zijn met name de farizeeën verhard, de discipelen niet: zij staan in de bevoorrechte positie om de Heiland te begrijpen (Matt. 13:16-17, cf. 16:12, 17:13). In hoofdstuk 11 en 12 wordt Jezus diverse keren verworpen als de Messias (cf. Matt. 11:20, 12:2, 14, 24 en 38), waarna hij een oordeel uitspreekt (cf. Matt. 11:16-24, 12:22-45). In Mattheüs 13:13 noemt Jezus de mensen die hem verwerpen blind en zonder begrip. Hij spreekt tot de mensen in gelijkenissen ‘omdat zij ziende niet zien en horende niet horen of begrijpen’. Zo gebruikt Mattheüs in tegenstelling tot Marcus geen ἵνα (opdat) maar ὅτι (omdat). De gelijkenissen in Mattheüs hebben dus geen doelmatig verhardend of vertroebelend effect. Het niet kunnen zien en horen is reeds een feit. Hiermee wordt primair de verantwoordelijkheid van de hoorders benadrukt: zij zijn verantwoordelijk voor hun zien, horen en begrijpen. Dit komt ook naar voren door het citeren van Jesaja 6:9-10 uit de LXX. Tegelijkertijd moet gezegd worden: in de directe en indirecte context wordt duidelijk dat God heerschappij voert over de openbaring (cf. Matt. 13:11-12 en 11:25-27 en 16:15-17). Ook in Mattheüs staan Gods soevereiniteit en de menselijke verantwoordelijkheid naast elkaar (cf. Matt. 11:25-27 met 11:28-30, cf. 7:6).

In Lukas-Handelingen is de verharding belangrijk in aanloop naar de kruisiging van Jezus (zie o.a. Luk. 11:53-54, Hand. 2:23, 3:13-14), maar ook in de verspreiding van het evangelie (Hand. 8:1, 13:46-48). Er ligt een accent op de menselijke verantwoordelijkheid: telkens weer wordt er opgeroepen om op een juiste manier te horen of om zich te laten redden (zie o.a. Luk. 11:37-52, Hand. 2:40). In eerste instantie lijkt Lukas voorzichtig met het citaat uit Jesaja 6:9-10 in Lukas 8:10. In de directe context staat er een expliciete verwijzing naar het werk van de duivel die het ongeloof bewerkt (vers 12). Aan het eind van Handelingen gebruikt Lukas deze verzen om te verklaren waarom de Joden het evangelie verwerpen. Pas daar maakt de evangelist een duidelijk onderscheid tussen gelovigen en ongelovigen. Het citaat uit de LXX is geen oordeel, maar een beschrijving van de verharding onder Joden zoals Stefanus die ook waarnam (Hand. 7:51-53). Zowel Jesaja als Jezus en Paulus hebben een boodschap verkondigd die door hun tijdgenoten niet is geaccepteerd. Paulus ziet zijn verkondiging dus niet als een manier om zijn hoorders te verblinden of te verdoven. Maar deze Joden hebben zichzelf afgestompt voor de boodschap van het evangelie. Tegelijkertijd zijn er twee lijnen naar Gods soevereiniteit. Zo is het lijden en sterven van Jezus door God reeds voorzien in de Schrift (Hand. 1:16, 2:23, 4:25-28). Zo ook aan het begin van Lukas 8:10 door de goddelijke passivum: de groep die bij Jezus hoort is 'het gegeven' (δέδοται, perf. pas.) de geheimenissen van Gods koninkrijk 'te kennen'. Dit is een leidmotief in Lukas-Handelingen: zonder het juiste verstaan begrijpt men niet wat er is gehoord of gelezen (cf. Luk. 1:4, 24:24, Hand. 8:30-31, 35). Zij die de geheimenissen van Gods koninkrijk ontvangen, krijgen de reddende macht van God geopenbaard. Dit is de groep die gehoor geeft aan de oproep om te luisteren, het in een goed en oprecht hart vasthoudt en in volharding vrucht draagt.

Ook in het Johannesevangelie komt Jesaja 6:9-10 en het thema 'verharding' aan de orde. Jezus zegt dat hij tot een oordeel in de wereld is gekomen (Joh. 9:39). Dit oordeel wordt uitgewerkt in termen van zien en blindzijn. Daarmee wordt gezinspeeld op woorden uit Jesaja 6:9-10 en de verblinding van het volk door God (cf. Jes. 29:10). Jezus' komst verdeelt mensen in de manier waarop ze op hem reageren. Het doel van zijn komst is dat blinde mensen zien (cf. Jes. 29:18). Dit wordt geïllustreerd door de blinde man in Johannes 9 die wordt genezen en Jezus erkent. Tegelijkertijd worden mensen die menen te kunnen zien (met name de farizeeën) verblind. Zo zien zij niet dat Jezus het Licht van de wereld namens God komt. Het vrije citaat van Jesaja 6:10 in Johannes 12:40 verklaart het ongeloof onder vele Joden en heeft kenmerken van de Masoretische tekst. In dit kader gaat het met name om het actieve: 'hij (God) heeft hun ogen verblind en hun hart verhard' (τετύφλωκεν αὐτῶν τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ ἐπώρωσεν αὐτῶν τὴν καρδίαν). Daarnaast heeft de evangelienschrijver in zijn citaat het aspect van het 'horen' weggelaten. Rondom de tekenen (vers 37) gaat het immers primair om 'zien'. Dit zien moet in geloof gebeuren; het geloof dat zetelt in het hart (cf. Joh. 14:1, 27). Maar God heeft het hart 'verhard' (ἐπώρωσεν) en de ogen 'verblind' (τετύφλωκεν). Zo wordt Gods soevereiniteit onderstreept: door de verharding wordt Jezus verworpen. Daardoor is Johannes 12:37-41 tevens een brug naar het lijdensverhaal (Joh. 13-20). Naast de lijn van Gods soevereiniteit wordt in de directe context de mens aangesproken op zijn verantwoordelijkheid (Joh. 12:35-36, 42-43 en 44-50); frequent klinkt de oproep om te geloven.

Zowel in 2 Korinthe 3:14-15 als in Romeinen 11:7-8 gebruikt Paulus het woord πωρόω om de verharding naar het evangelie onder de Joden te omschrijven. Door het passivum wijst

het op een verharding door God. In 2 Korinthe 3 wordt deze verharding omschreven in een context waarbij Paulus een vergelijking maakt tussen het oude en nieuwe verbond. Hoewel het nieuwe verbond in Christus is gekomen, blijven de volgelingen van Mozes die Jezus Christus niet hebben ontvangen onder het oude verbond. Nog steeds zijn zij niet in staat om Gods heerlijkheid te zien; zij blijven beperkt door een 'bedekking' (κάλυμμα). Deze bedekking begon niet met de komst van Christus, maar is een chronische verblinding sinds de dag dat het oude verbond is gegeven. Wanneer iemand zich echter tot de Heer bekeert wordt deze bedekking weggenomen. Parallel aan de verharding door God loopt de verblinding door de 'god van deze eeuw' (2 Kor. 4:3-4).

In Romeinen 9-11 gebruikt Paulus zijn verstaan om de verrassende wending in de heilsgeschiedenis uit te leggen. Er is behoud voor niet-Joden (Rom. 10:12) en Israël zelf is van de redding afgedwaald (Rom. 10:21, cf. Jes. 65:2). Het woord πωρόω is semantisch gezien gelijk aan σκληρύνω in Romeinen 9:18 waar het wordt gebruikt in het kader van de verharding van farao. De verharde farao en het verharde Israël staan naast elkaar: door hun verharding en val heeft de HEER de rijkdom van zijn ontferming bekend willen maken. In Exodus is dat de ontferming over de Israëlieten door de uittocht (cf. Ex. 14:8, 17-18, 22, 30-31). In Romeinen gaat het om Gods ontferming over de volken met het evangelie (cf. Rom. 11:12, 15). Het bewijs dat de verharding van God komt ligt in vers 8-10 waar de Schrift wordt geciteerd. Deze drie citaten over verharding volgen de Joodse indeling van het Oude Testament: de Wet (Deut. 29:4), de Profeten (Jes. 29:10) en de Geschriften (Ps. 69:22-2). De 'verharding' (πώρωσις, Rom. 11:25, cf. 11:7) over een deel van Israël zal duren totdat de 'volheid van de heidenen is ingegaan' (ὁ πλήρωμα τῶν ἐθνῶν εἰσέλθῃ, Rom. 11:25). Dan zal de huidige vijandschap worden opgeheven en God zal hen tot zich nemen.

Nu we alle deelvragen hebben beantwoord kunnen we over naar de beantwoording van de hoofdvraag van deze thesis: hoe kan het thema 'verharding' in Jesaja 6:9-10 relevant gemaakt worden voor ons hedendaags denken en spreken over God? Dat is het onderwerp voor hoofdstuk 6.

6. Vier relevante perspectieven

6.1 Ze hebben allemaal een beetje gelijk...

In dit hoofdstuk zal de hoofdvraag worden beantwoord, namelijk: hoe kan het thema 'verharding' in Jesaja 6:9-10 relevant gemaakt worden voor ons hedendaags denken en spreken over God?

In het eerste hoofdstuk zijn er vanuit verschillende invalshoeken vier mogelijke reacties op de verhardingsboodschap uit Jesaja 6 verwoord. Naar mijn idee hebben alle vier de reacties een 'waarheidsmoment' in zich. Met de seculiere man of vrouw die sceptisch is naar God en godsdienst kan gezegd worden: ja, de God van Israël kan de vrijheid dwarsbomen en de mens beknellen. Niet alleen de verhardingsboodschap in Jesaja getuigt hier van (Jes. 6:9-10, 63:17). Maar ook in de geschiedenis van de farao (Ex. 4:21 e.v.) en in de woorden van Jezus en Paulus komt er een verharding door God naar voren (Mar. 4:11-12, Joh. 12:40, 2 Kor. 3:14-15 en Rom. 11:7). Het waarheidsmoment geldt ook voor de reactie van de persoon met een liberale geloofsovertuiging. God wil geen tegenstander zijn die verblindt, maar helpen ten behoeve van het goede. Niet voor niets spreekt Jesaja over het intensieve werk van de HEER in Israël, de wijngaard (Jes. 5); God wil een vruchtbare oogst. Te denken valt bovendien aan de waarschuwing het hart niet te verharden (Zach. 7:11-12). God waarschuwt voor hypocrisie omdat hij een ander verlangen voor het volk heeft. Vanuit het Nieuwe Testament kan gedacht worden aan de vermanende woorden van Stefanus (Hand. 7:51-53). Ook de oproep van de Heiland om te luisteren naar zijn onderwijs kunnen binnen dit perspectief worden geplaatst (zie o.a. Mar. 4:3, 9, 23, Matt. 7:6, 11:28-30, Luk. 11:37-52, cf. Hand 2:40, Joh. 12:35-36, 42-50).

Gods uiteindelijke verlangen is een zaak van het hart, zoals degene met een populair evangelische geloofsovertuiging zegt. Ook dat is een waarheidsmoment. Als er namelijk woorden van verlossing klinken, wordt het hart er in betrokken. Dit geldt in Jesaja (Jes. 40:1-2), maar ook breder in het Oude Testament (Deut. 30:6, Jer. 24:7, 31:33 en Ezech. 11:19-20, 36:26-27) en in het Nieuwe Testament (2 Kor. 4:6). Tot slot heeft ook de ultra-geformeerde kerkganger zijn of haar deelwaarheid. De woorden in Jesaja 6:9-10 staan inderdaad in het kader van de verwerping. Het oordeel is er niet alleen in het kader van de ballingschap, maar ook in het mensenhart dat voor en door de HEER onontvankelijk wordt gemaakt.

6.2 ..., maar er moet meer worden gezegd: vier relevante perspectieven

Toch moet er meer worden gezegd. Elk genoemd perspectief heeft een waarheidsmoment. Maar als dat waarheidsmoment wordt verabsoluteerd of in een verkeerd kader wordt geplaatst, kan de boodschap van Jesaja 6:9-10 ernstig scheef worden getrokken. Zo zeg ik tot de populair evangelicale beweging dat een verhardingsboodschap op basis van het Oude én Nieuwe Testament niet kan worden ontkend. En richting de ultra-gereformeerde benadering zeg ik dat de verwerping in Jesaja 6:9-10 niet op een directe manier gekoppeld kan worden aan een 'eeuwig raadsbesluit'. Zo zullen er nog meer voorbeelden te noemen zijn waarbij een ongeoorloofd kader moet worden gecorrigeerd. Maar in welk kader kan er dan wel vruchtbaar

en relevant worden gesproken over Jesaja 6:9-10 en de verhardingsthematiek? Naar mijn idee zijn de volgende vier perspectieven belangrijk: het Godsrecht, het soevereine handelen van God en de verantwoordelijkheid van de mens, de inbreng van de duivel en de heilsgeschiedenis. Uiteraard zijn deze perspectieven in de Schrift met elkaar verweven, maar ze zullen afzonderlijk worden benoemd en besproken.

6.2.1 Godsrecht

Jesaja 6:9-10 maakt deel uit van de aanvankelijke boodschap van de profeet. De destructie die in dit profetenwoord naar voren komt is een handeling van God. Organen worden afgestompt of apathisch gemaakt. Dit betreft een geestelijke verblinding van het volk. Zoals eerder gezegd: het oordeelswoord van de profeet gaat niet alleen vooraf aan de grote historische oordelen, maar heeft ook z'n plaats in het klein, in het mensenhart. Op die manier wordt bekering tegengehouden zodat het volk geen genezing vindt. Dit oordeel staat echter in de context van het Godsrecht. Het bevestigt de moedwillige blindheid, doofheid en het onbegrip van het volk naar God zelf. In de eerste vijf hoofdstukken van Jesaja wordt herhaaldelijk op de zonde gewezen (cf. Jes. 3:8-9, 5:18-19). De verhouding tussen de HEER en het volk moest er één zijn als de relatie tussen een vader en een zoon of als een wijngaardenier en een wijngaard met goede vruchten. Maar door de aanhoudende ongehoorzaamheid en de stinkende vruchten kan God naar eigen inzicht niet anders dan oordelen. Ook na hoofdstuk 6 wordt duidelijk dat het volk zich sterker verzet onder Gods oordelen (Jes. 9:7-20).

Het argument van het Godsrecht treffen we ook aan in de geschiedenis van farao's verharding in Exodus. Farao's handelen met Israël was doortrokken met zonden van slavernij en moord. Om zijn volk te bevrijden kondigt de HEER aan farao te zullen verharden (Ex. 4:21). Op die manier oordeelt hij de zonden. Te midden van dit alles blijft farao's eigen verantwoordelijkheid voor de verharding van zijn hart staan: er is geen ruimte voor het ontkennen van schuld (Ex. 9:27, 10:27). Exodus 4:21 en de verwante verzen van verharding uit deze geschiedenis zijn in het Oude Testament (buiten Jesaja om) zelfs de enige teksten die op hetzelfde niveau staan als Jesaja 6:9-10. Alleen in deze gedeelten wordt de verharding door God gestimuleerd. Dit perspectief vinden we ook in het Marcusevangelie rondom de verharding van de farizeeën. De veroordeling tot blindheid en verharding in Markus 4:12 is een bekrachtiging van een proces dat reeds gaande is. De farizeeën hebben een moedwillige verharding en een openlijke vijandschap richting Jezus (Mar. 3:5, 22).

6.2.2 Gods soeverein handelen en de menselijke verantwoordelijkheid

Aansluitend op het Godsrecht is er in Jesaja het perspectief van Gods soeverein handelen en de menselijke verantwoordelijkheid. Dit is bijvoorbeeld te zien in Jesaja 29:9-10. Zowel in deze tekst als in Jesaja 6 wordt de verharding door de HEER bewerkt. In de context sluit dit echter aan op het zondige gedrag van mensen: de dronkenschap (Jes. 28:1, 3 en 7-8) en de goddeloze feesten (Jes. 29:1). In Deutero-Jesaja lezen we van een voltrokken verharding en tegelijkertijd klinkt er een aanklacht: het volk wordt op haar verantwoordelijkheid aangesproken (Jes. 42:18-20, 44:18). Deze twee lijnen culminerend in Trito-Jesaja. In Jesaja 63:17 beschuldigt Israël de

HEER dat hij zijn volk doet afdwalen en hun hart verhardt. Tegelijkertijd belijdt het volk in de directe context haar schuld (Jes. 64:5b-7); God is niet de auteur van de zonde.

In de Schrift ligt er soms een accent op Gods soevereiniteit en soms een accent op de menselijke verantwoordelijkheid. Globaal lopen deze twee facetten parallel. Zo wordt Gods soevereiniteit en farao's verantwoordelijkheid ook in Exodus beleden. De meeste teksten gaan over een verharding van de farao door God (cf. Ex. 4:21). Maar andere teksten spreken over een eigen verharding (cf. Ex. 7:22) of van een gevestigde situatie: farao's hart was nu eenmaal onbuigzaam (cf. Ex. 9:7). In Deuteronomium wordt de primaire verantwoordelijkheid van het onvermogen van het volk bij de HEER neergelegd: God heeft het geen hart gegeven om te begrijpen, ogen om te zien of oren om te horen. Toch klinkt er in Deuteronomium 10:16 ook de oproep om zelf de voorhuid van het hart te besnijden. Verdere relevante teksten uit het Oude Testament leggen primair de verantwoordelijkheid bij het volk. Volgens Jeremia 5:21 en 23 is er, door het falen van de ogen, de oren en het hart, een onvermogen tot gehoorzaamheid en begrip. Dit onvermogen en de ongehoorzaamheid worden niet profetisch gestimuleerd. In Ezechiël 12:2 worden er zelfs geen vragen gesteld bij het vermogen om te zien en te horen. Ondanks dat het volk ogen heeft om te zien en oren om te horen, kijken en horen ze niet. Zo wordt Israël verantwoordelijk gehouden voor de ongehoorzaamheid. Aansluitend op Deuteronomium 10:16 klinkt er in Ezechiël 18:31 de oproep tot bekering, om afstand te nemen van de zonden en een 'nieuw hart en een nieuwe geest' te maken. Zacharia 7:11-12 benoemt de zware oren en het hart als diamant van het Israël van voor de ballingschap. Dit dient ter waarschuwing voor de situatie na de ballingschap, want hypocrisie dreigt.

In Marcus zien we Gods handelen en de menselijke verantwoordelijkheid ook vertegenwoordigd. Zo staan de discipelen volgens Jezus in een bevoorrechte positie waarin het 'geheimenis van het koninkrijk is gegeven' (Mar. 4:11). Toch delen ook zij in de verharding en het onbegrip (Mar. 4:13, 6:52). Met name in Markus 8:17b-18 worden ze daarvoor verantwoordelijk gehouden: "Ziet u het nog niet in en begrijpt u het niet? Hebt u nog uw verharde hart? U hebt ogen, en u ziet niet? En u hebt oren en u hoort niet?" (HSV). En hoewel er in Markus 4:12 een doelmatige verharding te vinden is, is er geen reden voor lijdelijkheid: herhaaldelijk klinkt de oproep om te horen (Mar. 4:3, 9, 23) en om Gods wil te doen (Mar. 3:35). In tegenstelling tot Marcus hebben de gelijkenissen in Mattheüs, door het gebruik van ὅτι (omdat) in plaats van ἵνα (opdat), geen doelmatig verhardend of vertroebelend effect (Matt. 13:13-15). Het niet kunnen zien of horen is reeds een feit. Zo wordt de verantwoordelijkheid van de hoorders benadrukt: zij zijn verantwoordelijk voor hun zien, horen en begrijpen. Maar, in de directe en indirecte context wordt duidelijk dat God heerschappij voert over de openbaring (cf. Matt. 13:11-12, en 11:25-27, en 16:15-17). Zo staan ook in Mattheüs Gods soevereiniteit en de menselijke verantwoordelijkheid naast elkaar (cf. Matt. 11:25-27 met 11:28-30, cf. 7:6).

In Lukas vinden we een goddelijke passivum: de groep die bij Jezus hoort 'is gegeven' (δέδοται, perf. pas.) de geheimenissen van Gods koninkrijk 'te kennen' (Luk. 8:10). Dit is een leidmotief in Lukas-Handelingen: zonder het juiste verstaan begrijpt men niet wat er is gehoord of gelezen (cf. Luk. 1:4, 24:24, Hand. 8:30-31, 35). Tegelijkertijd ligt er een accent op de menselijke verantwoordelijkheid: herhaaldelijk wordt er opgeroepen om op een juiste manier te horen of om zich te laten redden (cf. Luk. 11:37-52, Hand. 2:40). In Handelingen

28:26-27 gebruikt Lukas Jesaja 6:9-10 uit de LXX om te verklaren waarom de Joden het evangelie verwerpen. Het citaat is geen oordeel maar een beschrijving van de verharding zoals Stefanus die ook waarnam (Hand. 7:51-53). Volgens Lukas is Paulus' verkondiging dus niet een manier om de hoorders te verblinden of te verdoven. Deze Joden hebben zichzelf afgestompt voor de boodschap van het evangelie. In het Johannesevangelie ligt er weer een accent op Gods soevereiniteit. Jezus zegt dat hij tot een oordeel in de wereld is gekomen (Joh. 9:39). Zijn komst verdeelt mensen in de manier waarop ze op hem reageren. Blinde mensen zullen door zijn komst gaan zien (Jes. 29:18). Tegelijkertijd worden mensen die menen te kunnen zien (met name de farizeeën) verblind (cf. Jes. 6:9-10, 29:10). In Johannes 12:40 wordt Jesaja 6:10 vrij geciteerd. Door kenmerken van de Masoretische tekst wordt het actieve bij God benadrukt: hij verblindt en verhardt het hart. Naast de lijn van Gods soevereiniteit wordt in de directe context de mens aangesproken op zijn verantwoordelijkheid (Joh. 12:35-36, 42-50). In 2 Korinthe 3:14-15 wordt Gods soevereiniteit onderstreept door het woord *πωρόω*. Door het passivum wijst het op een verharding door God. Hoewel de vervulling van het nieuwe verbond is gekomen, zijn degenen die zijn verhard niet in staat om Gods heerlijkheid te zien. Zij blijven beperkt door een 'bedekking' (*κάλυμμα*). Wanneer iemand zich echter tot de Heer bekeert wordt deze bedekking weggenomen.

Hoewel Gods soeverein handelen en de menselijke verantwoordelijkheid globaal parallel lopen, zijn ze naar mijn idee niet gelijkwaardig. De HEER is immers eeuwig en hoog verheven. De mens is tijdelijk en beperkt. Jesaja 6:1-7 kan illustratief zijn: tegenover de HEER in zijn heiligheid op zijn hoog verheven troon, staat Jesaja als kwetsbaar en onrein mens.

6.2.3 Inbreng van de duivel

Dit perspectief is het minst prominent, maar is weldegelijk een aspect dat kan worden benoemd. In het Oude Testament vinden we rondom de 'verharding' geen inbreng van de duivel. In het Nieuwe Testament zijn er echter twee verwijzingen naar de tegenstander van God. Zo lijkt de evangelist in Lukas 8:10 door het beperkte citaat voorzichtig met de woorden uit Jesaja 6:9-10. In de directe context heeft hij een expliciete verwijzing naar het werk van de duivel die het ongelof bewerkt (vers 12). In beide verzen wordt *ἴνα* (opdat) gebruikt. Ook in 2 Korinthe 4:3-4 wordt het werk van satan benoemd. Parallel aan de verharding door God (2 Kor. 3:14-15) loopt de verblinding door de 'god van deze eeuw'.

6.2.4 Heilsgeschiedenis en verheerlijking

Vanuit een breder kader wordt duidelijk dat de verhardingsboodschap in Jesaja 6:9-10 een moment is in de heilsgeschiedenis. Reeds in Proto-Jesaja wordt herhaaldelijk perspectief geboden op de opheffing of het omdraaien van de verhardingsboodschap. De boekrol die eerst gesloten was (Jes. 29:11-12) wordt weer ontsloten (Jes. 29:18). De boodschap van de HEER wordt zo verstaanbaar en vindt een vruchtbare bodem. Deze opheffing geldt ook voor Jesaja 30:20-21: na ellende en duisternis zullen de ogen zien en oren horen. In Jesaja 32:2-4a wordt de opheffing van de verharding in verband gebracht met het regeren van de Messias. De God van Israël is de bron van deze rechtvaardige regering. Daarnaast spreekt Jesaja 35:5 van een tijd

van herstel. Direct in Deutero-Jesaja klinken er beloften tot het hart (Jes. 40:1-2): de ballingschap was een zware straf, maar er is toekomst. De schuld is vereffend. Mogelijk verwijst Jesaja 43:8 ook naar een tijd van herstel: ondanks de spirituele blind- en doofheid zal het volk getuigen. In Trito-Jesaja vinden we eschatologische beloften (Jes. 65-66). Door Gods redding zal in de toekomst de verharding voorgoed zijn opgeheven.

Beloften van uitkomst vinden we doorlopend in het Oude Testament. In Deuteronomium 30:6 belooft de HEER dat hijzelf het hart van het volk en het nageslacht zal besnijden. Wanneer dat gebeurt zal Israël weer gehoorzaam zijn. In Jeremia 24:7 en 31:33 belooft God een nieuw hart waarin niet de zonde, maar zijn wet geschreven is. Dit mondt uit in gehoorzaamheid, kennis van de HEER en vergeving. Zo ook in Ezechiël 11:19-20 en 36:26-27: het oude hart van steen wordt door God vervangen door een hart van vlees. Het hart van steen reageerde niet op de HEER, maar het hart van vlees is een teken van leven dat op hem reageert en inschikkelijk is. Door deze belofte van een harttransplantatie wordt duidelijk dat het volk zelf nooit de idealen van de verbondsrelatie kan vervullen.

Waar in Exodus de verharding leidt tot Gods verheerlijking (cf. Ex. 10:1-2, 14:4, 17). Daar heeft de verharding van de farizeeën in Marcus hetzelfde effect. Door hun voornemen om Jezus te doden heeft God de gelegenheid om zich te openbaren (Mar. 15:37-39). Anders dan de farizeeën zijn de discipelen niet moedwillig in hun verharding; ze snappen het geheim rondom de Heiland gewoonweg niet (cf. Mar. 4:13, 8:21). Na de opstanding zal Jezus zich echter opnieuw aan hen openbaren (Mar. 16:7). In Lukas-Handelingen is de menselijke verharding belangrijk in aanloop naar de kruisiging (Luk. 11:53-54, Hand. 2:23, 3:13-14); zelfs in de verspreiding van het evangelie (Hand. 8:1, 13:46-48). Tegelijkertijd is het lijden en sterven van Jezus door God reeds voorzien in de Schrift (Hand. 1:16, 2:23, 4:25-28). Ook in Johannes 12:40 wordt Gods soevereine heilsplan duidelijk. Door Gods verharding wordt Jezus verworpen. Daardoor is Johannes 12:37-41 een brug naar het lijdensverhaal (Joh. 13-20).

In Romeinen 9-11 gebruikt Paulus zijn verstaan om de verrassende wending in de heilsgeschiedenis uit te leggen. Het woord $\pi\omega\rho\acute{o}\omega$ in Romeinen 11:7 wijst op een verharding door God onder Joden die het evangelie niet omarmen. De verharde farao (Rom. 9:18) en het verharde Israël staan naast elkaar: door hun verharding en val heeft de HEER de rijkdom van zijn ontferming bekend willen maken. In Exodus de ontferming over de Israëlieten door de uittocht (cf. Ex. 14:8, 17-18, 22, 30-31). In Romeinen Gods ontferming over de volken met het evangelie (cf. Rom. 11:12, 15). Deze verharding over Israël zal duren tot de volheid van de heidenen is ingegaan (Rom. 11:25). Dan zal de huidige vijandschap worden opgeheven en God zal hen tot zich nemen.

Deze perspectieven bieden kaders om verantwoord en relevant over God en de verhardingsboodschap uit Jesaja 6:9-10 te spreken. Echter, te midden van deze verbanden blijven de woorden van Gerhard von Rad over Jesaja 6:9-10 staan: 'unerhört' en 'ganz exclusiv'.

Summary

Chapter 1: Introduction

In this master thesis I will do exegetical and Biblical-theological research of Isaiah 6:9-10 and the topic of 'hardening' in the Old and New Testament. The main question is: how can the topic of 'hardening' in Isaiah 6:9-10 be made relevant for us and how we nowadays think and speak about God? This study will primarily use the synchronic method with the *lexical* and the *themata-theory*. Because of the focus on the message, that is found in and is transmitted by the text, the synchronic method is best suited for the research question.

Chapter 2: What is the LORD's message in Isaiah 6:9-10?

In verse 9, the LORD commands Isaiah to speak to 'this people'. This denotation points to the fact that God is displeased with the people. The people are called to listen and see attentively. The charge against the people is that they did not obey him and that they haven't paid attention to his works. What follows is a paradox. Regardless of how fervently the people are called to 'listen' and 'see', they will not 'understand' or 'comprehend'. This lack of understanding and insight is the very nature of the sins of the people.

The assignment that is given in verse 10 stands in contrast to the message for the people to continually listen and see in verse 9a. It does, however, explain the message in verse 9b: no matter how much one listens and sees, they won't understand or comprehend anyway. This illustrates the so-called 'command of hardening'; the sensory organs are blunted and apathic, and the hearts of the people are 'made fat'. Isaiah is also commanded to make the ears of the people 'heavy', so they will no longer hear. When a body part becomes heavy, it can no longer perform its original function. Next the eyes of the people must be 'blinded'. This is a reference to a spiritual blinding of the people. God is the ultimate cause of this human failure. Understanding revelation is a divine gift that God refuses to give to Israel. This spiritual blindness, deafness, and lack of understanding are a judgement.

Chapter 3: Isaiah 6:9-10 in the book of Isaiah

Both Landy and Von Rad are aware of the uniqueness of the message of hardening in Isaiah 6:9-10. According to Landy this is like a 'divine trap' where the LORD uses Isaiah to bring about his will over the people while withholding repentance. He clearly shows this gruesome aspect of the message. Von Rad shows that Isaiah 6:9-10 is about judgement; the God who commands the preaching of this message of hardening is not impersonal or arbitrary. He is like a father, or a concerned vinedresser who, in his own opinion, cannot do anything else but condemn Israel for its perpetual disobedience.

In Isaiah, different images, words, and stories are being used around the topic of this hardening. The first text in proto-Isaiah that is closely connected to the message of hardening in chapter 6, is Isaiah 29:9-10. In both texts, it is stated that God himself is the cause of the

hardening. The remaining texts in proto-Isaiah that are thematically connected to Isaiah 6:9-10 appear to reverse or cancel out the message of hardening. This begins in Isaiah 29:18. The scroll that was previously closed (Isa. 29:11-12) will become accessible again. The same is true in Isaiah 30:20-21 and 35:5. After a time of misery and darkness, Isaiah continues to talk about eyes that see and ears that hear.

Deutero-Isaiah immediately starts with a message of comfort in chapter 40:1-2. Instead of words of judgement, these words give promises of restoration. With this message, the hardening from Isaiah 6:9-10 is cancelled. A different perspective is given in Isaiah 42:18-20, since the accusation is made that the people are blind and deaf, so it seems the message of hardening has come to fruition. Yet another perspective is found in Isaiah 43:8. Here too, are the people described as being blind and deaf, but despite that, Israel is called as a witness. The LORD will break through the spiritual blindness and deafness, so that the people will certainly testify. Finally, in Isaiah 44:18 we once again encounter a completed hardening. Israel is accused of idolatry, but just as an idol cannot see or know anything, so neither can their makers, for the eyes are stuffed, and the heart does not understand anything.

In Trito-Isaiah we encounter one text that is related to Isaiah 6:9-10. In Isaiah 63:17 there are two accusations that form a single complaint. Israel accuses the LORD of causing his people to stray and of hardening their hearts. This way, the responsibility of the hardening is laid squarely at the feet of God. At the same time, the immediate context mentions that Israel confesses its own guilt, so Israel does carry responsibility for its own actions. But a solution is provided in the eschatological promises of Isaiah 65-66; in the future, the hardening will be definitively cancelled out by God's salvation.

Chapter 4: Hardening in the Old Testament

Just as in Isaiah, the rest of the Old Testament uses various words and stories to describe the theme of 'hardening'. The first text that discusses this hardening is Exodus 4:21. This is where the heart of the pharaoh that is hardened by God. Throughout the history of the exodus, different words and descriptions are given to refer to this hardening. This way the LORD judges his sins. The pharaoh is dishonored and proven to be a common mortal who is easily manipulated, and not a divine being. In the midst of all this, the pharaoh's own responsibility for the hardness of his heart remains: there is no room for denying his guilt (cf. Ex. 9:27, 10:27). Only in Isaiah 6:9-10 and Exodus 4:21 is God the initiator of the hardening. Hence, Israel is given the same treatment as the pharaoh; both histories start with a preamble of sin and guilt. Both texts also mention God's sovereign acting and the people's own responsibility.

In Deuteronomy 29:2-4, and its context, it appears that the people of Israel have not learned anything from the exodus. Interesting in this text is that the LORD is given the primary responsibility for the people's incompetence. In Deuteronomy 10:16 there is a call to circumcise the foreskin of the hearts of the people. But they are repeatedly disobedient to God, so Israel's hardening goes back to the exodus, and does not start for the first time in Isaiah 6:9-10. However, God promises in chapter 30 verse 6, that he himself will circumcise the heart of the people and their offspring.

Jeremiah 5:21 and 23 shows similarities and differences with Isaiah 6:9-10. The similarity is in the inability of obedience and understanding of the people. Both texts show that disobedience is because the eyes, the ears, and the heart fail. There is, however, one specific difference: In Jeremiah this failure is the main accusation against Israel. But also in this book one can hear the promise of a resolution. In Jeremiah 24:7 and 31:33 the LORD promises a new heart in which his law is written, and not sin.

The accusation of disobedience can also be heard in Ezekiel 12:2. The people of Israel are called a 'rebellious house'. Despite the fact that they have eyes to see and ears to hear, they don't see and hear, so the question is not if Israel has the ability to see and hear. However, two other texts speak of God changing the people's heart and spirit (Ezek. 11:19-20, 36:26-27): the old heart of stone is replaced by a heart of flesh. By promising this it becomes clear that Israel will never be able to fulfill the conditions of the covenant relationship by itself. A stone heart points to unscrupulousness: they do not respond to God (cf. Ex. 15:16; 1 Sam. 25:37). A heart of flesh on the other hand, points to a life that is responsive and compliant to God.

Zachariah 7:11-12 has a clear parallel to Isaiah 6:10: here too 'heavy ears' are mentioned. In Zachariah it is an accusation: the people have made their own ears heavy. Beside ears, the text mentions a heart as hard as a diamond. It is a unique and negative hardness that is inaccessible to for God's words.

Chapter 5: Hardening in the New Testament

We can observe that the topic of 'hardening' from Isaiah 6:9-10 occurs several times in the New Testament. The verses from Isaiah 6 make a prominent contribution to the Gospel according to Marc to explain the fact that Jesus is misunderstood. Especially the Pharisees have a willful hardening and an open hostility toward Jesus. This attitude is made clear several times in the buildup to Marc 4 (cf. Mar. 3:5, 22). This way, the condemnation to blindness and hardening in Marc 4:12 is a ratification of a process that is already ongoing. But not only the Savior's enemies don't understand. Despite their privileged position in which the 'secret of the kingdom is given' (Mar. 4:11), his disciples also share in the hardening and incomprehension (Mar. 4:13, 41, 6:52 and 8:17). Especially Marc 8:17 is important: "You still do not see, and you still don't understand? Do you still have a hardened heart? You have eyes, and do not see? And you have ears, and you do not hear?" (Mar. 8:17b-18). Because of their intention of the Pharisees to kill Jesus, God has the opportunity to reveal himself (Mar. 15:37-39).

In Mathew 13:13-15, Isaiah 6:9-10 and the hardening are used in a different way than in Marc's gospel. In Mathew it is mostly the Pharisees who are hardened, but not the disciples: they are in a privileged position to understand the Savior (Matt. 13:16-17, cf. 16:12, 17:13). Mathew, in contrast to Marc, does not use ἵνα (so that), but ὅτι (because). The parables in Mathew have therefore no intentional hardening or clouding effect. Not being able to see or hear is an already established fact. At the same time it must be stated that from the direct and indirect context it is clear that God governs revelation (cf. Matt. 13:11-12 and 11:25-27 and 16:15-17).

In Luke-Acts, the hardening is important in the buildup to the crucifixion of Jesus (see for example Luk. 11:53-54, Act. 2:23, 3:13-14), but also in the spreading of the gospel (Act. 8:1,

13:46-48). The emphasis is placed on the human responsibility: again and again there is a call to hear correctly and to let oneself be saved (see for example Luk. 11:37-52, Act. 2:40). Initially, Luke appears to be cautious with the quote from Isaiah 6:9-10 in Luke 8:10. In the direct context there is an explicit reference to the work of the devil who causes unbelief (verse 12). At the end of acts, Luke uses these verses to explain why the Jews reject the gospel. Only there the evangelist makes a clear distinction between believers and non-believers. The quote from the LXX is not a judgement, but a description of the hardening among the Jews, like Stephen also observed (Act. 7:51-53).

Isaiah 6:9-10 and the topic of 'hardening' is also addressed in the gospel according to John. Jesus says that he has come into the world for judgement (Joh. 9:39). This is illustrated by the blind man in John 9 who is healed and acknowledges Jesus. At the same time, people who can see (especially the Pharisees) are blind. This way, they don't see that Jesus is the Light of the world, coming in the name of God. The free quotation from Isaiah 6:10 in John 12:40 explains the unbelief among many Jews and has similarities to the Masoretic text. Within this framework, the emphasis is on the action: 'he (God) has blinded their eyes and hardened their heart' (τετύφλωκεν αὐτῶν τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ ἐπόρωσεν αὐτῶν τὴν καρδίαν).

Both in 2 Corinthians 3:14-15 and in Romans 11:7-8, Paul uses the word *πωρόω* to describe the hardening toward the gospel among the Jews. By using the passive form, he points to a hardening from God. Though the new covenant has come in Christ, the followers of Moses who have not received Christ, remain under the old covenant. They are still not able to see God's glory; they are limited by a 'covering' (*κάλυμμα*). Parallel to the hardening from God is the blinding by the 'god of this era' (2 Cor. 4:3-4).

In Romans 9-11, Paul uses his understanding to explain the surprising turn in the history of salvation. There is salvation for non-Jews (Rom. 10:12) while Israel has strayed from salvation (Rom. 10:21, cf. Isa. 65:2). The word *πωρόω* has the same semantic meaning as *σκληρύνω* in Romans 9:18 where it is used in the context of the hardening of the pharaoh. The hardened pharaoh and the hardened Israel are placed next to each other: by their hardening and fall, the LORD wanted to make known his richness and his compassion.

Chapter 6: Four relevant perspectives

How can one speak about Isaiah 6:9-10 and the theme of hardening in a fruitful and relevant way? In my opinion, four perspectives are important:

1. The divine right: in Isaiah 6:9-10 repentance is blocked so that the people will find no healing. This judgement is in the context of the divine right. In the first five chapters of Isaiah, the sins are repeatedly pointed out (cf. Isa. 3:8-9, 5:18-19). Also after chapter 6 it becomes clear that the people resist even more when under God's judgements (Isa. 9:7-20). The argument of the divine right is also found in the history of the hardening of the pharaoh in Exodus and the hardening of the Pharisees in the gospel according to Marc.

2. God's sovereignty and human responsibility: connected to the divine right, Isaiah contains the perspective of God's sovereignty and human responsibility. An example can be seen in

Isaiah 29:9-10. Both in this text, as in Isaiah 6, the hardening is caused by the LORD. In context, however, this is connected to the sinful behavior of the people: drunkenness (Isa. 28:1, 3 and 7-8) and godless feasts (Isa. 29:1). In Scripture, the emphasis is sometimes placed on God's sovereignty and sometimes on human responsibility.

3. The devil's input: this perspective is the least prominent. The author of Luke appears to be careful when he gives a limited quote from Isaiah 6:9-10 in Luke 8:10. In the immediate context he does not give an explicit reference to the work of the devil who causes unbelief (verse 12). In 2 Corinthians 4:3-4 too, the works of satan are mentioned. In parallel to the hardening by God (2 Cor. 3:14-15) stands the blinding by the 'god of this era'.

4. Salvation history and glorification: from a broader framework, it becomes clear that the message of hardening in Isaiah 6:9-10 comes at a particular moment in the history of salvation. Throughout Isaiah, the perspective of the cancelation or the reversal of the message of hardening is repeatedly presented (Isa. 29:18, 32:2-4a, 35:5, 40:1-2 and 65-66). Promises of deliverance are found throughout the Old and the New Testament. For example, in Exodus, the hardening leads to a glorification of God (cf. Ex. 10:1-2, 14:7, 17). The hardening of the Pharisees in Marc has the same effect. Because of their intention to kill Jesus, God has the opportunity to reveal himself (Mar. 15:37-39).

Bibliografie

- Aitken, K.T., שמע in: VanGemeren, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegeses (NIDOTE), volume 4*, Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997.
- Allen, L.C., *Ezekiel 1-19 (WBC, volume 28)*, Dallas, Texas: Word Books, 1994.
- Arnold, B.T., טעש in: VanGemeren, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegeses (NIDOTE), volume 4*, Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997.
- Barnett, P., *The Second Epistle tot the Corinthians (NICNT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1997.
- Beasley-Murray, G.R., *John (WBC, volume 36)*, Waco, Texas: Word Books, 1999.
- Berges, U., *Jesaja 40-48 (HThKAT)*, Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 2008.
- Beuken, W.A.M., *Jesaja 1-12 (HThKAT)*, Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 2003.
- Beuken, W.A.M., *Jesaja 28-39 (HThKAT)*, Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 2010.
- Blenkinsopp, J., *Isaiah 1-39 (AB)*, New York: Doubleday Dell Publishing Group, 2000.
- Blenkinsopp, J., *Isaiah 40-55 (AB)*, New York: Doubleday Dell Publishing Group, 2000.
- Block, D.I., *The Book of Ezekiel, chapters 1-24 (NICOT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1997.
- Bock, D.L., *Luke – 1:1-9:50 (BECNT)*, Grand Rapids, Michigan: Baker Academic, 1994.
- Bock, D., *Mark (NCBC)*, New York: Cambridge University Press, 2015.
- Boda, M.J., *The Book of Zechariah (NICOT)*, Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 2016.
- Boven, F., *Luke 1, a commentary on the Gospel of Luke 1:1-9:50*, Minneapolis: Fortress Press, 2002.
- Broers, P.D.H., *Woordenboek van het Bijbels Hebreeuws*, Nieuw-Lekkerland: De Haan Boeken, 2007.
- Bruckner, J.K., *Exodus (UBCS)*, Grand Rapids, Michigan: Baker Books, 2008.
- Brueggemann, W., *Theology of the Old Testament – Testimony, Dispute, Advocacy*, Minneapolis: Fortress Press: 1997.
- Bruggen, J., van, *Matteüs (CNT)*, Utrecht: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 2012.
- Bruggen, J., van, *Marcus (CNT)*, Utrecht: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 2012.
- Chan, A.K.Y., Song, T.B. & Brown, M.L., רפא in: VanGemeren, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegeses (NIDOTE), volume 3*, Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997.
- Christensen, D.L., *Deuteronomy 21:10-34:12 (WBC, volume 6b)*, Waco: Word Books, 2002.
- Clines, D.J.A. (Ed.), *The Dictionary of Classical Hebrew Volume VIII ו- ת (Isa 42:20 WTT)*, Sheffield, Sheffield Phoenix Press, 2011.
- Collins, A.Y., *Mark (Hermeneia)*, Minneapolis: Fortress Press, 2007.
- Collins, C.J., נבד in: VanGemeren, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegeses (NIDOTE), volume 2*, Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997.
- Conrad, E.W., *Reading Isaiah*, Eugene, Oregon: Wipf and Stock Publishers, 2002.
- Craigie, P.C., *The book of Deuteronomy (NICOT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1976.
- Currid, J.E., *Why did God harden Pharaoh's heart?*, Bible Review, volume IX, number 6, december 1993.
- Dillard, R.B. & Longman III, T., *Inleiding op het Oude Testament*, Heerenveen: Groen, 2002.

- Dozeman, T.B., *Exodus (ECC)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Dunn, J.D.G., *Romans 9-16 (WBC, volume 38b)*, Nashville, Tennessee: Thomas Nelson, 1988.
- Durham, J.I., *Exodus (WBC, volume 3)*, Nashville: Thomas Nelson, 1987.
- Eck, J., van, *Handelingen (CNT)*, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H.Kok, 2009.
- Edwards, J.R., *The Gospel according to Mark (PNTC)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 2002.
- Ehrman, B.D., *A Brief Introduction to the New Testament*, New York: Oxford University Express, 2013.
- Evans, C.A., *Matthew (NCBC)*, New York: Cambridge University Press, 2012.
- Evans, C.A., *To See and not Perceive, Isaiah 6.9-10 in Early Jewish and Christian Interpretation*, Sheffield: JSOT Press, 1989.
- Fischer, G., *Jeremia 1-25 (HThKAT)*, Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 2005.
- Fischer, G., *Jeremia 26-52 (HThKAT)*, Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 2005.
- Fitzmyer, J.A., *The Acts of the Apostles (AB)*, New York: Doubleday, 1998.
- Fitzmyer, J.A., *The Gospel according to Luke I-IX (AB)*, Garden City, New York: Doubleday & Company, inc., 1981.
- France, R.T., *The gospel of Matthew (NICNT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 2007.
- Fretheim, T.E., קָב in: VanGemeren, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegeses (NIDOTE), volume 1*, Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997.
- Fretheim, T.E., יָדָע in: VanGemeren, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegeses (NIDOTE), volume 2* Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997.
- Goldingay, J., *Psalms, volume 3: Psalm 90-150 (BCOTWP)*, Grand Rapids: Baker Academic, 2008.
- Green, J.B., *The Gospel of Luke (NICNT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1997.
- Greenberg, M., *Ezechiël 1-20 (HThKAT)*, Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 2001.
- Greenberg, M., *Ezechiël 21-37 (HThKAT)*, Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 2005.
- Guelich, R.A., *Mark 1-8:26 (WBC, volume 34a)*, Nashville, Tennessee: Thomas Nelson, 1989.
- Hagner, D.A., *Matthew 1-13 (WBC, volume 33a)*, Dallas, Texas: Word Books, 1993.
- Hanhart, R., *Sacharja (BKAT)*, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1998.
- Harman, A.M., יָצָא in: VanGemeren, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegeses (NIDOTE), volume 3*, Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997.
- Houtman, C., *Exodus, volume 1 (HCOT)*, Leuven: Peeters, 1993.
- Houwelingen, P.H.R., *Johannes (CNT)*, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 2007.
- Jagersma, H., *Exodus 1, 1:1 – 18:27 (Verklaring van de Hebreeuwse Bijbel)*, Kampen: Uitgeverij Kok, 1999.
- Jewitt, R., *Romans (Hermeneia)*, Minneapolis: Fortress Press, 2006.
- Jobsen, A., *Ezechiël 1 (Verklaring van de Hebreeuwse Bijbel)*, Utrecht: Uitgeverij Kok, 2014.
- Keener, C.S., *1-2 Corinthians (NCBC)*, Cambridge: University Press, 2005.
- Kellenberger, E., *Die Verstockung Pharaos, Exegetische und auslegungsgeschichtliche Untersuchungen zu Exodus 1-15 (BzWvAuNT)*, Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 2006.
- Kellenberger, E., (1992) *Heil und Verstockung, zu Jes 6,9f. bei Jesaja und im Neuen Testament*, in: *Theologische Zeitschrift*, vol. 47.

- Kittel, R. (ed.), *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1997 (vijfde druk).
- Koehler, L. & Baumgartner, W., *A Biblical Dictionary of the Hebrew and Aramaic Old Testament*, Leiden: Brill, 1998.
- Konkel, A.H., *1 & 2 Kings (NIVAC)*, Grand Rapids: Zondervan, 2006.
- Koorevaar, H., Paul, M.J., *Theologie van het Oude Testament, de blijvende boodschap van de Hebreeuwse Bijbel*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2013.
- Landy, F., (2015) *Prophecy as trap*, in: *Studia Theologica – Nordic Journal of Theology*, vol. 69:1.
- Lettinga, J.P., *Grammatica van het Bijbels Hebreeuws*, Leiden: Brill, 2000 (elfde, gecorrigeerde editie).
- Luc, A., לֹב in: VanGemeren, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegeses (NIDOTE)*, volume 2, Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997.
- Luther, M., *Kiezen is Dienen (De seruo arbitrio, Luthers antwoord aan Erasmus)*, Kampen: Uitgeverij Kok.
- Luz, U., *Matthew 8-20 (Hermeneia)*, Minneapolis: Fortress Press, 2001.
- Marcus, J. *Mark 1-8 (AB)*, New York: Doubleday, 1999.
- Marcus, J., *The Mystery of the Kingdom of God*, Atlanta: Scholars, 1986.
- Martin, R.P., *2 Corinthians (WBC, volume 40)*, Waco, Texas: Word Books, 1986.
- Matera, F.J., *New Testament Theology, Exploring Diversity and Unity*, Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press, 2007.
- McConville, J.G., *Deuteronomy (AOTC)*, Illinois, Downers Grove: InterVarsity Press, 2002.
- Michaels, J.R., *The Gospel of John (NICNT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 2010.
- Moo, D.J., *The Epistle to the Romans (NICNT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1996.
- Morris, L., *The Gospel according to John, revised (NICNT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1995.
- Naudé, J.A., ראה in: VanGemeren, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegeses (NIDOTE)*, volume 3, Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997.
- Nolland, J., *Luke 1:9-20 (WBC, volume 35a)*, Dallas, Texas: Word Books, 1989.
- Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 1-39 (NICOT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1986.
- Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah, chapters 40-66 (NICOT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1998.
- Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Genesis | Exodus (SOT)*, Veenendaal: Centrum voor Bijbelonderzoek, 2004.
- Paul, M.J., Van den Brink, G., Bette, J.C., *Bijbelcommentaar Hooglied | Jesaja (SOT)*, Veenendaal: Centrum voor Bijbelonderzoek, 2012.
- Pervo, R.I., *Acts, a commentary (Hermeneia)*, Minneapolis: Fortress Press, 2009.
- Petterson, A.R., *Haggai, Zachariah & Malachi (AOTC)*, Nottingham: Apollos, 2015.
- Peterson, D.G., *The Acts of the Apostles (PNTC)*, Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 2009.
- Pop, F.J., *Apostolaat in druk en vertroosting, de tweede brief aan de Corinthiërs (PNT)*, Nijkerk: G.F. Callenbach N.V., 1953.
- Ridderbos, H., *Aan de Romeinen (CNT)*, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1959.
- Ridderbos, H., *Het evangelie naar Johannes, deel 1*, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1987.

- Ridderbos, H., *Het evangelie naar Johannes, deel 2*, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1992.
- Ridderbos, H., *Paulus, ontwerp van zijn theologie*, Kampen: J.H. Kok N.V., 1966.
- Ruler, A.A., van, 's Mensen verantwoordelijkheid en Gods leiding, in: *Verzameld werk deel III - God, schepping, mens, zonde*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2009.
- Schmeller, T., *Der Zweite Brief an die Korinther, 2Kor. 1,1-7,4 (EKKNT, VIII/1)*, Neukirchen-Vluym: Neukirchener Verlagsgesellschaft mbH, 2010.
- Schreiner, T.R., *Paul, Apostle of God's Glory in Christ*, Downers Grove, Illinois: InterVarsity Press, 2001.
- Schreiner, T.R., *Romans (BECNT)*, Grand Rapids, Michigan, 1998.
- Smith, G.V., *Isaiah 1-39 (NAC, volume 15a)*, Nashville, Tennessee: B&H Publishing Group, 2007.
- Smith, G.V., *Isaiah 40-66 (NAC, volume 15b)*, Nashville, Tennessee: B&H Publishing Group, 2009.
- Smith, R.L., *Micah-Malachi (WBC, volume 32)*, Waco: Word Books, 1984.
- Snijders, L.A., *Jesaja deel I (POT)*, Nijkerk: G.F. Callenbach N.V., 1969.
- Spanje, T.E., van, *2 Korintiërs (CNT)*, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 2009.
- Stein, R.H., *Mark (BECNT)*, Grand Rapids, Michigan: Baker Publishing Group, 2008.
- Stuart, D.K., *Exodus (NAC, vol. 2)*, Nashville, Tennessee: B&H Publishing Group, 2006.
- Theobald, M., *Das Evangelium nach Johannes, Kapitel 1-12*, Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2009.
- Thompson, J.A. & Martens, E.A., שׁוּב in: VanGemeren, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegeses (NIDOTE), volume 4* Grand Rapids: Zondervan Publishing House.
- Thompson, J.A., *The book of Jeremiah (NICOT)*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1980.
- Trebilco, P., אִשׂרָאֵל in: VanGemeren, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegeses (NIDOTE), volume 1*, Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997.
- Turner, D.L., *Matthew (BECNT)*, Grand Rapids, Michigan, Baker Academic, 2008.
- Von Rad, G., *Theologie des Alten Testaments, band II, Die Theologie der prophetischen Überlieferung Israels*, München: Chr. Kaiser Verlag, 1965.
- Vriezen, Th.C., *De literatuur van oud-israël*, Wassenaar: Servire B.V. Uitgevers, 1976.
- Vriezen, Th.C., *Hoofdpijnen der theologie van het Oude Testament*, Wageningen: H. Veenman en Zonen, 1966.
- Watts, J.D.W., *Isaiah 1-33 (WBC, volume 24)*, Waco: Word Books, 1985.
- Way, R.J., שְׁמוֹנָה in: VanGemeren, W.A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegeses (NIDOTE), volume 4* Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997.
- Wieringen, van, A., *Jesaja, belichting van het Bijbelboek, 's-Hertogenbosch*: KBS, 2009.
- Wieringen, van, A.L.H.M., *The Reader-Oriented Unity of the Book Isaiah*, Vught: Skandalon, 2006.
- Wildberger, H., *Jesaja, 1. Teilband Jesaja 1-12 (BKAT)*, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1980.
- Wildberger, H., *Jesaja, 3. Teilband Jesaja 28-39 (BKAT)*, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1980.

Websites

- <https://www.bibelwissenschaft.de/de/wibilex/das-bibellexikon/lexikon/sachwort/anzeigen/details/rad-gerhard-von/ch/b4f17ba0fc42e115c3eb608ead9d330/>
- <http://www.edmontonjewishnews.com/prof-francis-landy-to-give-farewell-lecture-to-mark-his-retirement-from-university-of-alberta-dec-2>

